

908
Ж 88

КӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІ

Шең 90

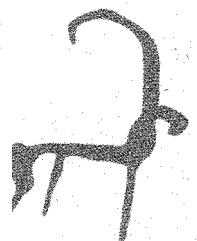

ТАСҚА ТҮНІҒАН ҚҰПИЯ

"ШЕТ-90"

КӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІ

ТАСҚА ТҰНҒАН ҚҰПИЯ

ӘОЖ 908
КБЖ 63.3
Ж 88

*Дүние есігін ашқанына 200 жыл болған Шортанбай жырауға,
ұлы жырау туып-өскен құпиясы мол өлке халқының жеке аудан болып
шаңырақ көтерген 90 жылдық мерейтойына арнаймын*

ж88 Жүністегі К.

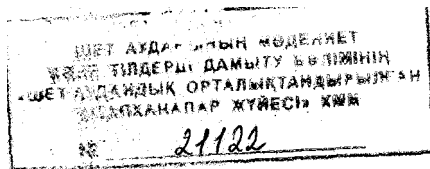
Тасқа тұнған құпия. / К. Жүністегі. - Астана: Фолиант, 2018. - 200 бет.

ISBN 978-601-338-095-7

Сонау бағзы замандардан бастап адамдар өзінің арман-қиялын, түйсігімен сезгенін, санасымен топшылағанын өзі баспана еткен үңгірдің не жартастың бетіне өрнектеген. Адамзат тарихының талай-талай парақтары мәңгі өшпестей тасқа жазылғанын ешкімнің жоққа шығармасы анық. Міне, осындай тасқа қашалған сан алуан сурет, адам таңғаларлық бейнелер Шет ауданының территориясында көптеп кездеседі.

Кітап қазақ тарихына бейжай қарамайтын, елінің құпияға толы жерлерін зерттеп білуге құштар жандарға арналады.

ӘОЖ 908
КБЖ 63.3

ISBN 978-601-338-095-7

© Жүністегі К., 2018
© «Фолиант» баспасы, 2018

АЛҒЫ СӨЗ

Киелі нысандарды зерделеудегі мақсат

Киелі жерлерді зерделеу - Елбасының бастамасымен қоғамдың саны жаңғырту бағдарламасы аясында жасалып жатқан, көмескіленіп қалған санамызды серпілтуге және ұлтымыздың бірегейлігін нығайтуға қажетті ауқымды шара. Жас ұрпақты сырттан тоқтаусыз келіп жатқан жат қылықтардан, қауіпті идеологиядан сақтайтын қалқан іспеттес.

Қазірдің өзінде еліміз бойынша 100-ден аса нысан тізімге алынса, киелі жерлер географиясы ретінде тағы да 500-ге жуық нысан белгіленбек екен. Бұл нысандарды насихаттау үлкеннің де, кішінің де рухани дүниесін байытуға қызмет етуіне әрбір азамат ерекше мән беруі тиіс. Ол үшін насихат жұмыстарына айрықша көңіл бөлініп, кітап шығарылып, мерзімді баспасөздерде материалдар жарияланып жатса, нұр үстіне нұр.

Біз осы мақсатта «Тасқа тұнған құпия» атты еңбегімізді шығаруды қолға алдық. Есте жоқ ерте замандардың өзінде-ақ адамдар өзінің арман-қиялын, түйсігімен сезгенін, санасымен топшылағанын өзі баспана еткен үңгірдің, не жартастың бетіне өрнектеген. Осындай тасқа қашалған сан алуан суреттер, таңғаларлық бейнелер Шет ауданының территориясында көптеп кездеседі. Бірақ осы нысаналар мәдениет бөлімі тарапынан, музей қызметкерлерінің тарапынан әлі де зерттелмей келе жатыр.

Адамзат тарихының талай-талай парақтары мәңгі өшпестей болып тасқа жазылғанын ешкім жоққа шығармас. Әрине, айтулы қызмет атқарса да, атқа мініп көрмеген, тастың тынысын естімеген, даланың самалын масаң иіспен ғана сезінген кешегінің атқамінер бастығы - бүгінгінің қартаң тартқанына мұның еш қажеті жоқ.

Адамның да, заманның да уақыты өлшеулі. Тұтас бір халық замана желінің пәрменімен тарих сахнасынан кетсе де, таспен жазған, тасқа жазған тарихы қалып, адамзат әулетімен бірге жасасып, талай ойлы жанды тебіrentіп, санасына ой салып келеді. Сонау кешегі қап-қара метеорит тастарға салынған құлынды жетелеп, бие саууға ұмтылған көрініс-сурет мыңдаған жылдардан бері келе жатыр. Бұл ұлы даланы мекен еткен халықтың қандай шаруамен айналысқанын әйгілеп-ақ тұр. Осындай тастағы суреттердің пирамидалар мен Қытай қорғанынан несі кем? Ұлы Наполеон пирамидаларды нұсқап, әскеріне: «Сендер-

ге қырық ғасыр қарап тұр» деген екен. Сол сияқты таңбалы тастағы, кестелі тастағы, тағы басқа жерлердегі тылсымға толы суреттер бізге жетті, енді тағы да адымдап, ілгері қарай үмітпен жылжиды. Әттең... әттең... сан мыңдаған жылдар бойы тылсым дүниесін аман-есен бізге жеткізуге әріпті жөнді танымайтын, бірақ, көкірегі кең, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпақ жалғастырған бабалар септігін тигізген екен. Ендігінің мектеп бітірген дүлейі, бір жерде диплом алған «кереметі» сол тылсым суреттердің бетіне аты өшкір атын жазып әлек.

Егер дат ғалымы В. Томсен тасқа жазылған көне жазудың кілтін тауып, құлпын ашпаса, ортағасырлық түркі қағанаттарының тарихы жалғанның жарығынан тыс қалар еді. Білге қаған, Тоныкөк дана, Күлтегін ерді білер ме едік? Міне, тасқа тұнған құпия осы.

Шет өңірі таңбалы тастардың ерекше бір отаны десек, қателеспегеніміз. Жартастарда ғасырлар бойы осы жерлерді қоныстанған тайпалардың ізі қалған. Мұндай таңбалар, сан алуан өрнектер, «қошқар мүйіз», «түйе табан», т.б. белгі-бедерлер көптеп кездеседі. Таңбалы тастағы бір жартас бетіндегі жалаңаш-жалпы адамдар қолдарына сойыл, шоқпар ұстап, неше түрлі аңдарды қоршап тұрған сурет бүгінгі суретшінің майлы бояумен салған полотносынан кем емес. Таңбалы тастар бізге жеткен тарихи куәлік десек, артық айтпағанымыз.

Әр халықтың өзіне тән киелі орындары бар. Ағылшындар Кентер-бери ғибадатханасын мақтан тұтса, француздар Нотр-Дольменмен мақтанады. Қазақ елі Қожа Ахмет Ясауиді, Бекет ата кешенін, Сарай қаласын, Ұлытаудағы Едігені құрметтейді. Орталық Қазақстан Ақтоғайдағы Беғазыны, Қарқаралыдағы Құнанбай мешітін мақтан тұтса, Шет өңірі Шортанбай жыраудың мәңгілік орнын, Жидебай, Байғозы, Ағыбай батырлардың мазарын, дала пирамидаларын, таңбалы тастарды киелі орындар санайды. Далалың сәулет өнерінің қайталанбас туындысы, қай халыққа болса да «міне, бізде осындай бар» деп мақтана алатын Үйсінбай, Алтыбай, Есбай, Данияр молла, Барқының мазарлары сияқты нысандар тек Шет ауданының территориясында сақталған.

Шет ауданы көлемінде далалың архитектураның ерекше үлгісін сақтаған мазарлар жеткілікті. Оның бәрін бір кітапқа сыйғыза беру де мүмкін емес. Болашақ үшін көпшілігін суретке түсіріп алғанымыз да қанағат. Сондықтан бұл кітапқа еліміздің ірі тұлғалары батырлардың, жырау, билердің, діни адамдардың дала архитектурасын сақтаған мазарлары ғана кіріп отыр. Әлдебір батыр, не би, болыстың мазарын бұрынғы далалың бейнесінен өзгертіп, осы күнгінің ыңғайына қарай жөндегені көненің көзі бола алмайтындықтан кітапқа кіре алмайды.

Жаңа кітапқа Толағай тауының күнбатыс етегінде жатқан, бір өзіне 18 мың жылқы біткен, елге ырыс болған Адамбайдың, Қарамұрыннан сәл әріректе жатқан, 17 мың жылқының иесі Жәңгір төренің қарапайым мазарларын енгізуді жөн көрдік. Мазар болғанда да кәдімгі төрт

құлақты кішірек бейіт. Соншама байлық біткен Адамбай да, Жәңгір төре де дүниенің жалған екенін ұрпаққа білдіру үшін, өлгеннің артынан ештеңе ермейтініне елдің көзін жеткізу үшін өздеріне ерекше мазар салмауларын айтып кеткен тұлғалар. Адамбай: «Ей, туысқандар, маған мал бітті, бұл сендердің ырыстарың. Жұмсаңдар, бірақ жалпы қарамына ие болыңдар» дейді екен. Жәңгір төре кім келсе де баталатып мал сойғызған. Жасалған арнаулы табақ келгенде қонақ «бисмилла» деп қол созбаса, «бұл ас сізге бұйырмады» деп, жаңадан табақ жасатады екен. Имандылыққа жұртты осылай үйірген тұлға. Бақ та осындай қасиетті адамдарға біткен.

Киелі орындармен танысу елдік бейнеміздің кәусар бұлағы екенін, оның пайда болу тарихы арқылы бізге өткен тарихымызды, мәдениетімізді ұрпаққа дәріптеуде берері мол. Сақталып қалған мол мұраларымызды келешек ұрпақ кәдесіне жарату қаншалықты қажет болса, бүгінгі күннің азаматтарының санасына тың серпіліс берері де даусыз.

Емдік қасиеті бар, ежелден халық қасиетті санаған бұлақтар да зерттеуден тысқары қалған жоқ. Ел ертеден тарихын білетін суы аспанға шапшып жататын Үш бұлақ, Қотыр Қызылтау ішіндегі Шортанбай бұлағы, аудан басындағы Жәкен бұлағы, Түрбек Әбен бұлағы, Шалтастағы жыраудың әкесі Қанай суын пайдаланып егін салған (қазылған суағар арық әлі жатыр) Қанай бұлағы, Ақбұлақтарды бүгінгі жұрт та қасиетті нысандар санап келеді.

Маңызы бар киелі орындар қатарына ежелгі сақ заманынан қалған қорғандар да жатады. Қорғандардың құрылысы күрделі. Бұлар - әлденеше қабаттан тұратын дала пирамидалары. Тарихшылар оның әр қабаты әр уақытта кезең-кезеңмен жасалғанын жазады. Қазір толық ашылып тасталған Ақсу-Аюлы жанындағы қорғанның биіктігі біз көрген тұста аттылы адамнан биік, әлденеше қабаттан тұратын, әр қабаты таспен көмкерілген құрылыс еді. Ортасындағы терең қазылған мәйітхананың төрт жағы да плита тастармен қоршалған екені қазір де анық көрініп жатыр. Талды өзені бойындағы осындай қорған қалпына келтірілді. Ақсу-Аюлы жанындағы қорған қалпына келтірілсе, ел мақтана алатын пирамида болар еді. Беласқандағы, Құсмұрындағы патша қорғандары да таңғаларлық көнеден қалған нысандар.

Үңірек ауылының жанындағы археолог-ғалым Жолдасбек Құрманқұлов ашып, зерттеп жатқан сақ заманы - ғибадатханасының айтары да, берері де көп нысан. Ғалым бұл ғибадатхана ашық аспан астындағы музей болады дегенді де айтып қалды.

Кешегі Кеңес үкіметі тұсында құлпытастар есепсіз қиратылды, ғимараттардың мал қораларының іргетасына жұмсалып кетті. Мұның бәрі «Қазақтың көне тарихы жоқ» деген ұғымды дәлелдеу үшін де қажет болды. Бір өкініштісі, көнеге деген сол үлгі әлі жалғасын табуда. Шет

ауданының 1928-1929 жылдары алғашқы орталығы Қызылеспедегі мұралар тас іздегендердің олжасына айналған. Сол кездегі аудан басшыларының кеңсесі болған, бұрынғы ағылшындар билігінің офисі 2000 жылға дейін аман еді, енді бір жағын біреу сөгіп алыпты. Қалай болса да, ондай орын - тарихи нысан. Мұндай нысан сақталуы керек.

Киелі жерлерді түгендеу комиссияның басында отырған Б. Әдіғалиұлы киелі нысандарға репрессия заманында жұртты қанаған түрмелер де, жаппай қырғынға ұшыраған жерлер де жататынын жазып отыр. Анау Пикеттегі, Көктіңкөлі, Ортаудағы түрмелер, Қосдоңғалдағы 27 адам атылған орын, Ақсу-Аюлыдағы 32 адам оққа байланған жер - сондай нысандар. Аудан орталығындағы қуғын-сүргінге ұшырағандардың ескерткішінің жанына таяу қобызшының бейіті жатыр. Ол да аштан өлген, қобызымен бірге жерленген. Қырылып жатқан халқын жоқтап, қобызды аңырата зарлатып, көзінен алты тарам жасы ағып отырып көз жұмған екен.

Қазіргі жастар интернетке сіңіп, айналадан көз жазып бара жатыр. Ел дәстүрінен адасып бара жатқан жас буын ұлттың санадан айырылып, түрлі экстремистік топтардың жетегіне ілігіп жатқаны жасырын емес. Өз-өзіне қол жұмсау өршіп тұр. Бұл - рухани жұтаңдықтың көрінісі. Өмірге, жақсылыққа сенуден ада қалғандықтың, дағдарыстың барлығы.

Міне, осындай күрделі жағдайдан шығудың да жолы киелі орындарды насихаттай отырып, сол жерлерді жастарға көрсете отырып, рухани айықтыру шараларын жүзеге асыру кез келген адамның да, әкім-қаралардың да міндеті болса керек. Жас буын ауылдың тарихынан, ел тарихынан, жырау-ақындардың жыр-өлеңдерінен рухани күш-қуат алып, сананы ояту қажет. Рухани жаңғыру деген де осы. Осы арқылы ұлттық сана серпіліп, отаншылдың, мемлекетшілдік сезім өршіп, өрістейді, өмірге деген қызығушылық оянады.

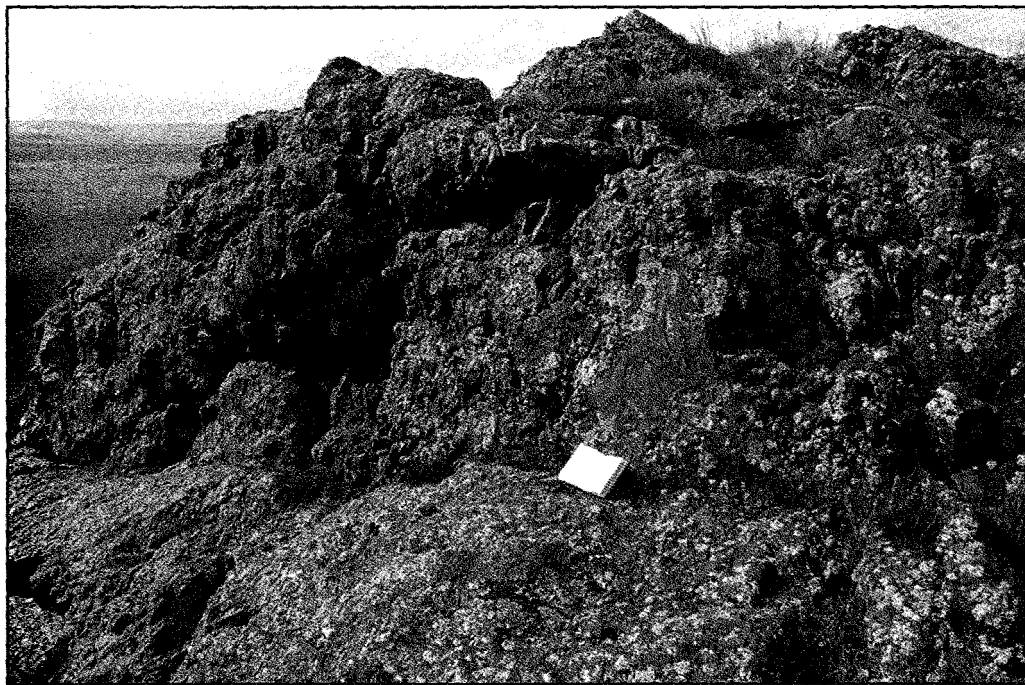
Біздің осы тілегімізді, ойымызды дәл басып, танып, кітаптың шығуына мүдделік білдірген аудан әкімі М. Жандәулетұлы да рухани жаңғырудың бүгінгі таңда қажеттілігін таныған азамат екені даусыз. Осы кітаптың шығуына өзінің ерен үлесін қосқан мәдениет пен тарихтың жанашыры Түсіпханов Кенжеғұлға ел атынан рахмет айтамыз.

Қасиетті, киелі жерлер бар халыққа ортақ. Олар туралы толыққанды ақпарат таратып, жеке бастың мүддесінен бұрын, елдің, ұлттың мүддесі артық екенін ұғындыра алсақ, өмір мақсаты орындалды деп айтуға болады.

Камел ЖҮНІСТЕГІ,
жазушы, «Құрмет» орденінің иегері

Наршөккендегі Президент Нұрсұлтан Әбішұлы ұнатқан шоқының жалпы көрінісі

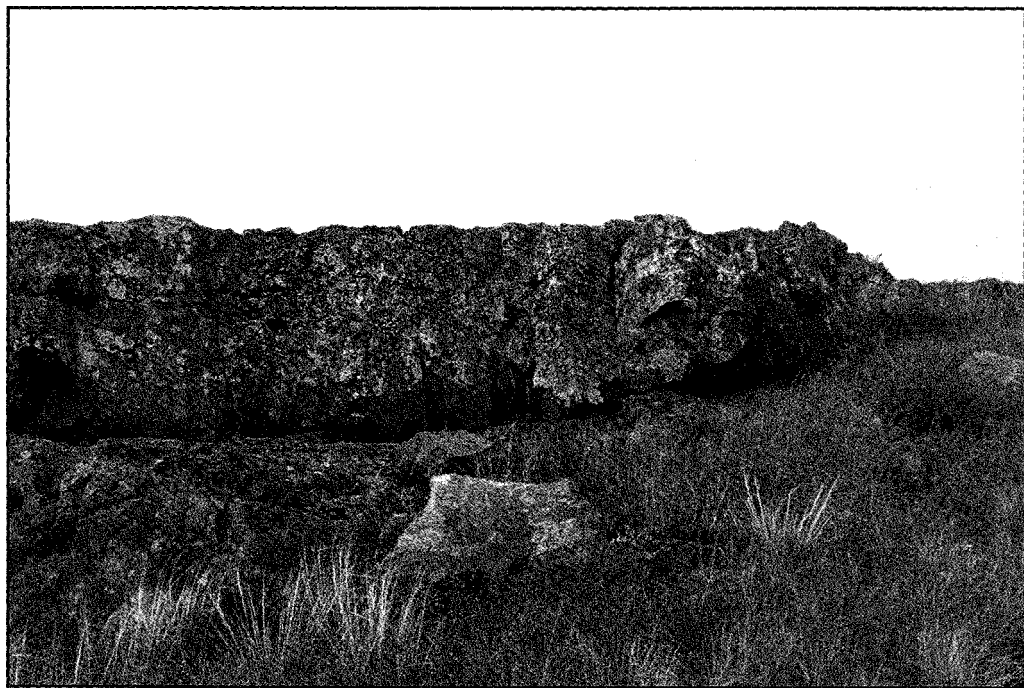
Нұрсұлтан Әбішұлы жайланып отырып, кітап оқыған ұялы жер

Наршөккен. Атының өзі елең еткізетін тау. Сірә, осы атты қойғанда да сырға толы талай-талай уақиғалар өткен шығар. Бағзы замандардан бері жұрт осы тауға елеңдей қараған болар. Наршөккеннің бауыры да аңызға толы.

"Түу ертеректе, осы таудың терістік бетіндегі терең сайда Мейрам-сопының екі баласы Қуандық пен Сүйіндік енші бөлісіпті, сонда Болат-қожа ара ағайындық жасап, жусап жатқан жылқының арасынан қақ бөліп өткен екен» деп, кешегі үлкендер тамсанып отырып айтатын.

Иә, осы жерде тірі куәлары жетерлік, өсіп-өнген, мәдениетті елдер аттап кетпейтін тағы бір уақиға өткен. Қазақ елінің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сонау жастық шағында қайын жұртына, атасы Алпыс ақсақалдың үйіне сан рет келгенде ауыл іргесіндегі әдемі жартасқа шығып, кітап оқиды екен. «Кітаптан көз алмайтынына таңғалушы едік» дейді осы елдің тумалары Біләл Доскеев, Жаппарұлы Айбат, Ахметов Әубәкір, Елдос Тайшықовтар.

Осы жерде «Талды» совхозының бір бөлімшесі болған екен. Құдай-ау, қазір қаңырап қалса да, неткен әдемі жер! Сонау бір жартастағы жел өтінен тас ұяда отырып болашақ Президент кітап оқыған. Иә, бұл да ұзаққа кетер аңыздай әңгіме.

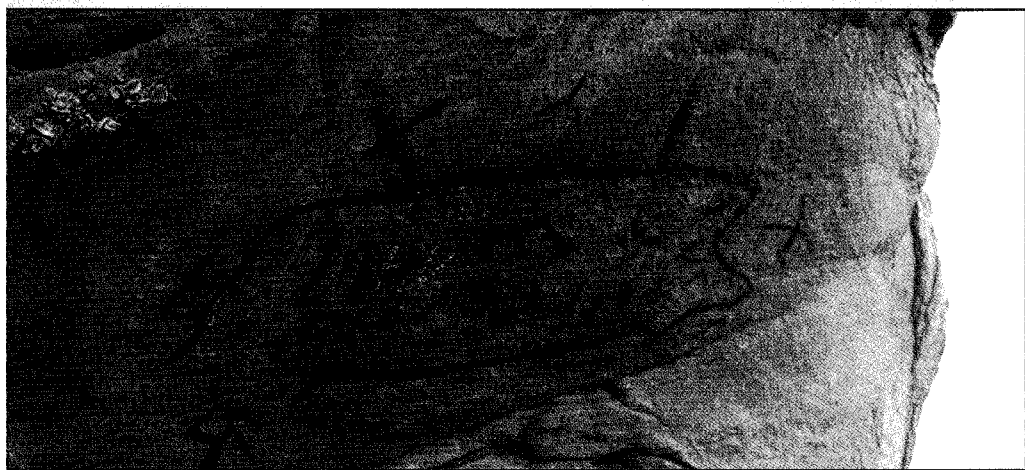

ΘΜΙΡΓΕ ҚҰШТАР ӨРНЕКТЕР

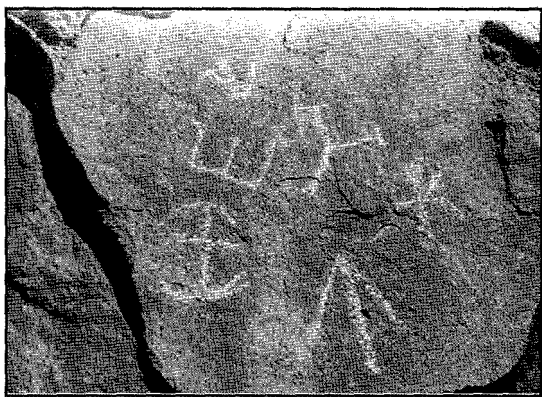
Тесіктас. Ақсу-Аюлы шаһарынан 20 км шамасында, Көктал өзеніндегі көпірден өте беріп шығысқа бұрыласыз. Қызылтау тауының түстік жақ етегінде тұрған жеке тасшоқы. Алыстан қараған адамға бірден көзге түседі. Ежелгі заманда адамдардың тұрағы болған жер. Тесіктастың шығыс бетіндегі суреттер әркімнің араласуы салдарынан өшіп қалуға жақын. Суреттер охра бояуымен салынғанын бұрынырақта ғалым Мирқасым Қадырбаев дәлелдеген еді. Тесіктастың дәл төбесінде әлдебір аңның суретімен қоса икс тәрізді таңбалар, жартылай өшкен тағы бір белгісіз сурет бар. Тесіктас кезінде мектеп оқулықтарына да енген болатын.

Таңбалы тас. Киікті теміржол станциясынан оңтүстік батысқа қарай 60 км шамасында жатқан, ұзындығы 150 м-ге жуық үш бөлек жартас. Жартастардың бетінде екі жүзден асатын сурет, таңбалар бар. Қашап салынған суреттер - қола дәуірінен бері келе жатқан мұралар. Көпшілігі уақыт әсерінен көмескі тартқан. Осы таңбалы тастағы сурет - тасқа қашап салынған үлкен полотно. Ежелгі заман суретшісінің шеберлігі еріксіз таңғалдырды. Арқаның осы өңірін сол кезде мекендеген барлық аңдардың дерлік суреті бар. Кейбір аңдар сол кезде болса да, тап бүгінгі дәуірде кездеспейді. Суретші сол замандағы өзі көрген байлықты ұрпаққа жеткізгісі келгендей. Міне, осы аңдарды қолдарына сойыл, шоқпар ұстаған жартылай жалаңаш адамдар қоршап тұр. Ежелгі заманның бір философ суретшісі өз шеберлігін тастар арқылы танытса керек.

Кезінде осы жолдардың авторы тастағы таңбаларды маман тарихшыларға көрсеткен де болатын. Біреулері жазудың алғашқы нұсқасы десе, біразы таңба дескен. Тарақ таңбасы, аша, жебе ұшы, екі жаққа қолын, қанатын жайған бейне, тағы бір ерекше таңба шынында да әр жұрттың таңбасы тәрізді. Қай заманда, қандай ел, кеткен жұрт нені мақсат тұтты екен деген сауал туындайды.

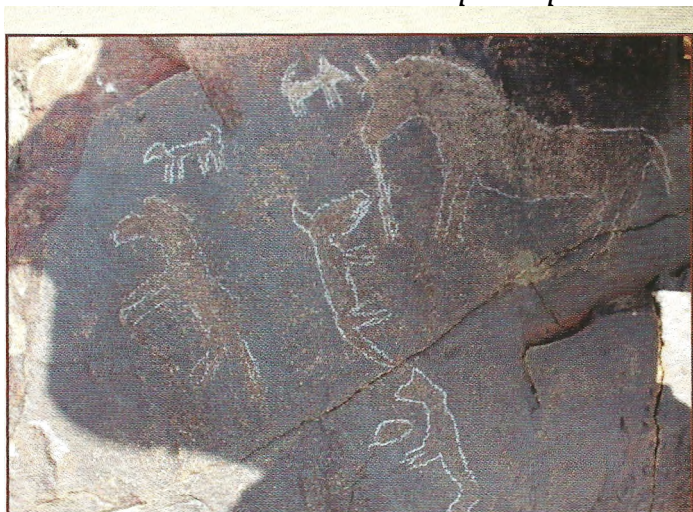

Сурет кешегі бір қазақы ауылды еске түсіреді. Ұры қасқырдың іргедегі малға шауып, көтерілген айқайдан тұра қашқаны, әнебір тұстағы кісі айғайға басып жатқаны бейнеленген. Төменгі жақтағы шыр айнала салынған дөңгелектер олардың жатар жері ме дегендейсің. Бір қазақы өмір көрушіні өзіне шақырады.

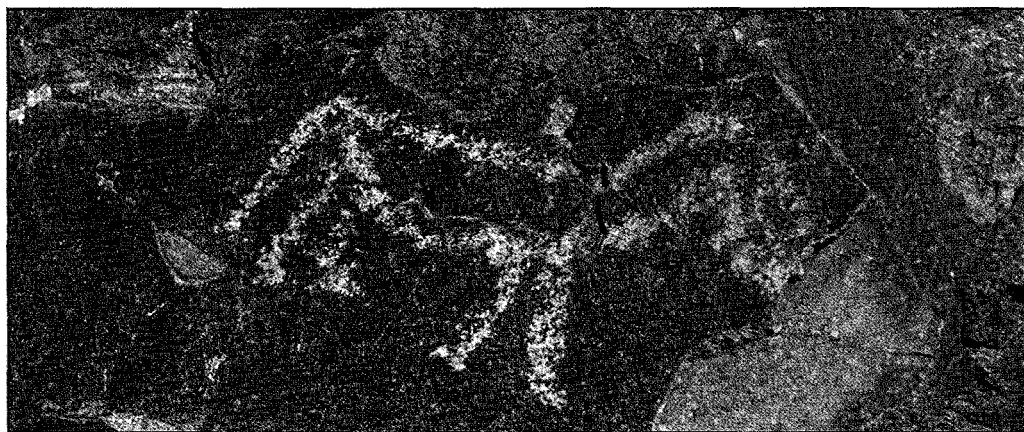
Бір кездегі үлкен жартастың бетіне бүгінгі күні бізге белгісіз аңның бейнесі тұтас қашалып салынған. Уақыт өз дегенін істейді, көптеген әсер салдарынан жартас жарылған. Біреуге тісін ақситқан жолбарыс боп, біреуге қабан тәрізді боп елес беретін аң кімді болса да бейжай қалдырмасы анық.

Жылқы үйірін еске түсіреді. Құлағын тік шанышқан кәдімгі қазақы мама бие. Бауырына жүгіре басып келгісі келген құлыны мен тайы. Малды үркітіп тұрған да ит-құс емес, кәдімгі ауыл иттері. Есте қалмаған ежелгі заманның өмір шындығы.

Көлденең жатқан үлкен жалпақ тастың бетіне жұмыртқаның көлеміндей біркелкі ұялар қашап салынған. Әлденеше жүз, санау да қиын. Ойынның бір түрі деуге қисыны келмейді. Еріккеннің ермегі деуге де жөн жоқ. Үлкен еңбек жатыр бұл жерде. Қола заманның әлсіздеу қашауымен ойып салуға жыл-уақтан артық мезгіл кетер еді. Әлде ежелгі тұрғындар осылайша жыл уақытын санады ма екен деген де ой келеді. Бұл да ежелгі заманның бізге тастап кеткен тасқа тұнған құпияларының бірі болар.

Ақша құған заман да өтер, ғалымдар таза ғылыммен айналысар уақыт та жетер. Ертеңгі күннен бізге беймәлім сырдың шешуі де табылып қалар деп үміт етесің. Шіркін, білер ме еді бәрін?!

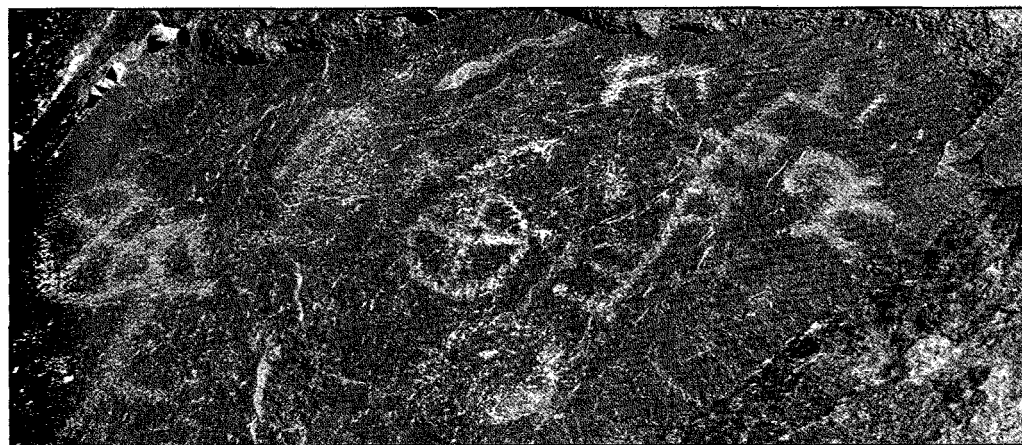
Тастағы мына бір сурет қақаған қыста мойымайтын, түгі түсіп қажымайтын қазақтың қаба жал торы тұлпарын еске түсіреді. Жарықтық, қасқыр шапса, үйірін шоқтай иіріп, жабағы-тайды ортаға алатын, бас салған бөріні тарпып не теуіп, аузына іліккен ит-құстың жон арқасын шайнап, ұзақты күн арпалысатын жануар болармысың?!

Өшіп бара жатқан мына бір суреттер қазақ үй шаңырағының нұсқасы ма деп қаласың. Мүмкін құпиясын ішіне бүккен әлдебір тылсымның біз дәл шеше алмай жүрген коды ма? Көрген жұрттың пікірі де әр алуан.

Бір топ аң мен малдың суреті. Мүйізі көк тіреген Зеңгі баба тұқымы емес пе екен? Әлде суретшінің көзіне осылай елес берген, жүрегіне ыстық киіктің текесі ме? Біздің де сонау XX ғасырдың 70-жылдары шөлейт даланы аралап жүріп, ондаған мың киік жатқан табынның арасынан басқа киіктерден бойы екі есе биік, мүйізі көк тіреген текені көргеніміз бар еді. Атпадық. Жақсы әрқашан амандықта болуы керек. Әлем сонда ғана әсемдігін жоғалтпайды.

Тары да шаңырақ белгісіне ұқсас суреттер. Жоғарылау тұсында құйрығын қайқайта тіккен тағы бір аң суреті. Әйтеуір қасқыр емес. Ит-құстың құйрығы бүйтіп көтерілмейді. Сірә, ит болар. Онан сәл төмендеу бірдеңені қолтықтай қашқан адам бейнесі, ит пен адамның, арасында әлдебір сызықтар, таңбалар жатыр. Әзірше оның шешімін тапқан тағы ешкім жоқ.

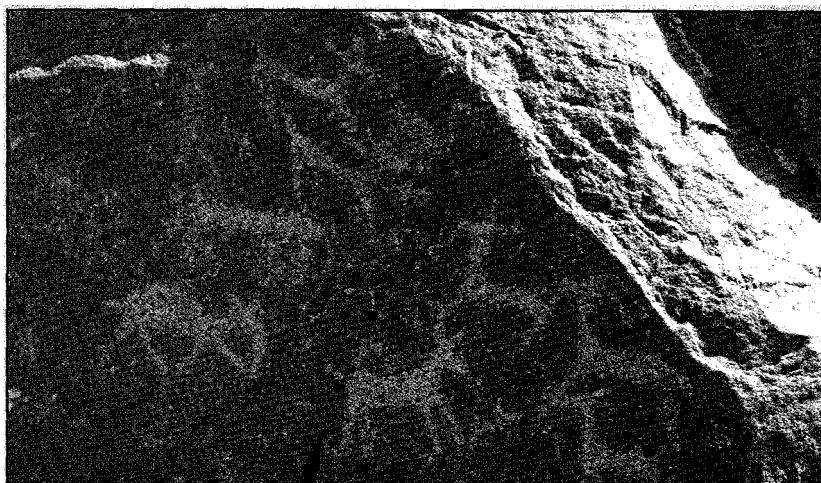
Кәмел Жүністегі

Құланды құйрығынан ұстаған екен. Жігіттің күші тасыған екен. Жоғарыдан табын-табын киіктер жосылып барады.

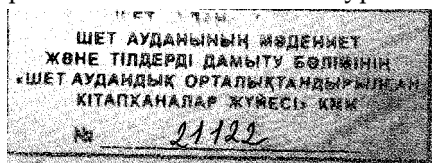
Қаба жал айғыр. Арқаның неше алуан аңдарының ортасында өзін жат сезінбей, еркімен өсіп толысқан екен. Тіршілік иелерінің бірге өмір сүру бірлігінің тамаша көрінісі.

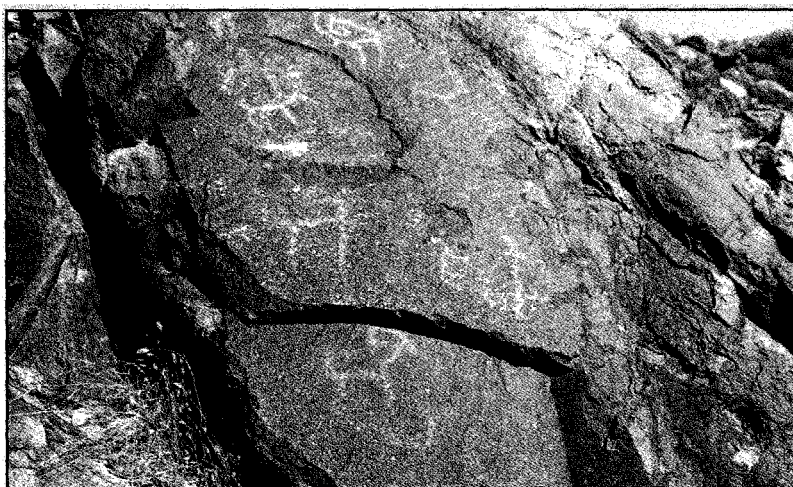

Қуаныш. Ежелгі заманның айтулы суретшісі жан-жануар әлемінің де жүрегінде қуаныш белгісі боларын осылай айтқысы келгендей екен. Тақта тастың бетінде биші ешкілер. Олар құдды сахна төріне шыққандай.

Ойсылқара. Ғасырлар бойы қазақтың ұлы көшін күншығыстан батысқа, түстігінен терістігіне дейін сүйреген қасиетті түйе. Жалғыз өркешті нар емес, қос өркешті егіз баладай жануармен қоса теңселген Арқаның қос өркешті бурасы. Жаны сүйсіне білген ежелгі суретші жартасқа бір өзін ғана бейнелепті.

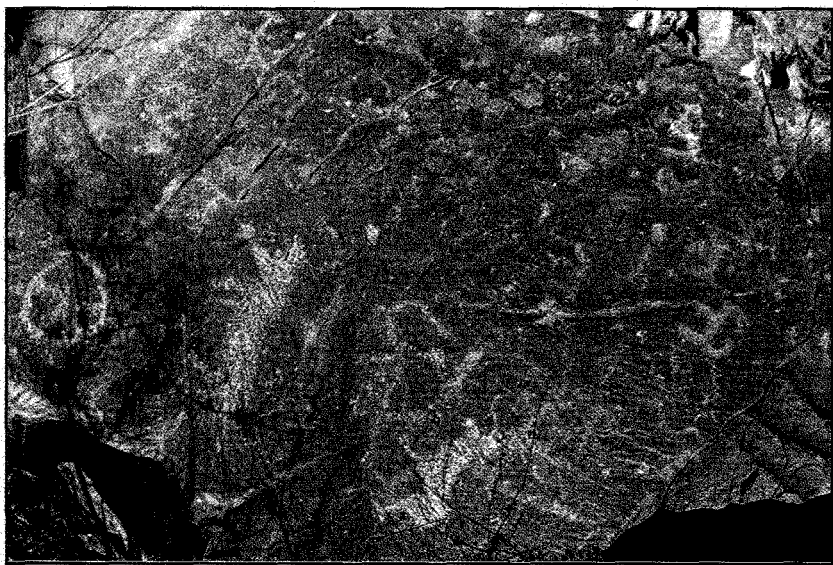
Уақыт салмағына шыдай алмай екіге жарылған жартас бетінде тау ешкілері. Ең жоғарыдағы тау текенің мүйізі тіпті айдынды. Суретші - өнер иесі, ол да пенде, сүйсіне білу де ғажайып қасиет. «Ей, адамзат, сүйсіне біліңдерші, әлем неткен ғажайып» дегісі келді ме екен.

«Мүйізі қарағайдай» деуші еді-ау қазақ аса бір таңғалған жағдайда. Иә, тап мүйізі қарағайдай таутекенің бір өзін бір жартасқа салған екен. Талай ғасыр өтсе де, бүгінгі ұрпақ өңірге разы.

Тағы да тылсым шаңырақ. Тылсымға байланғандай жылқы мүсіні. Не айтқысы келді екен көне заманның өнер иесі? Ойлана қарашы, ей адамзат.

Мүйізі тарам-тарам, мүсіні әдемі бұғыны бейнелеген екен ежелгі суретші. Иә, сол заманда бұл өңірде бұғы да болған ғой. Жоқ дүние осынша әсерлі бейнеленбес еді. Бұғының жанында әлде тағы иттер, әлде үйірлі қасқырлар. Әсемдік, сұлулық, адалдық пен тағылықтың, арамдықтың айқасы ма екен?!

Мүйіздері қоса айқасқан екі киіктің бейнесі әрі әсем, әрі паң. Өзінде еріксіз бас идіртетін тектілік бар. Мұндай тектілік жаратылыстан да. Әне, қарашы, төмендегі суретте паң киіктің текесіне екінші бір киік басын иіп тұр. Ерекше жаратылғанды адамзат та осылай қасиеттей білсе, әлем бүлінбес еді-ау.

Осы өңірді мекендеген көптеген аңдардың бейнесі бір жартаста, ішінде қабан да жүр. Таңғаларлығы, жартастың шетіндегі шұбырған киіктің табыны, сол табынның басындағы адам бейнесі. Адамзаттың киік тұқымдас ешкіні қолға үйрете алғанын бейнелегісі келді ме екен.

Тағы бір қазақы тірлік көз алдыға келеді. Бауырындағы тірсегі майысқан жас құлынға мейірлене оқыранған бие. Биенің алдында уақыт табынан өшуге айналған адамның сұлбасы бар. Жаңа туған құлынға мейірлене қарамаған адам бар дейсің бе?

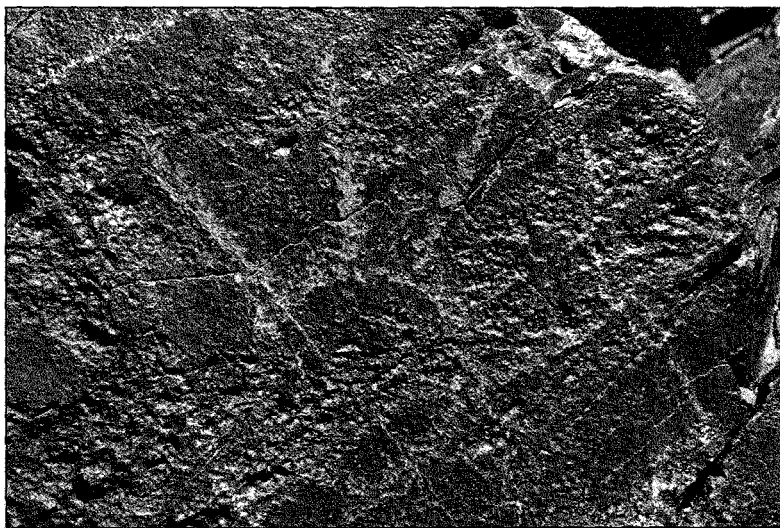
Тағы да тылсымды шаңырақ көрінісі. Сол жерде әлденеге елеңдеген адам тұр. Төменіректе бейғам жайылған қаздар.

Әлденеден сескенген таутекелер. Олар сескенген аң не адам жартастың сынған ұшығында қалып кеткен шығар. Таутекелердің бір тобының батысқа, екінші тобының шығысқа қақ жарылып бет алуы тегін емес.

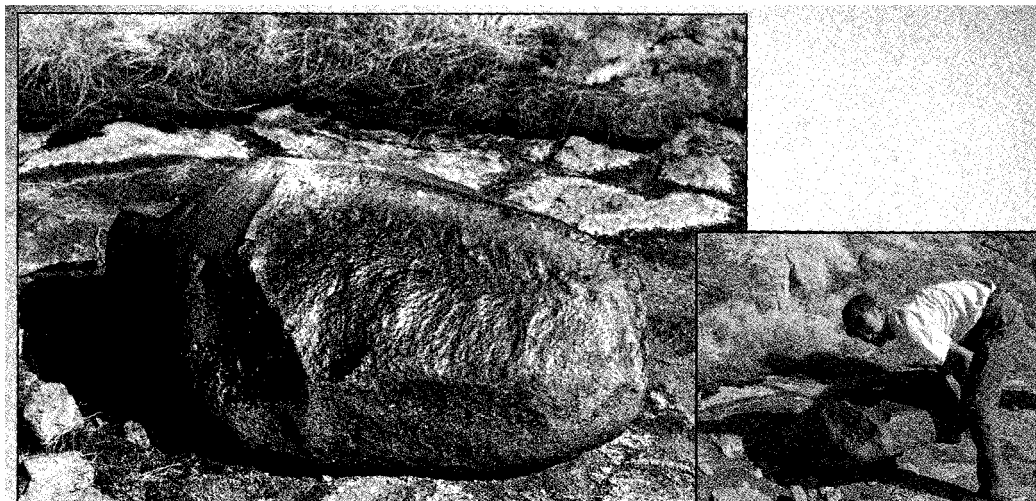
«Биші бала». Өнер көрсетіп жүр. Ежелгі суретші қолына әлденені ұстаған жеткіншектің қапысыз ойынын көрсетуді мақсат етсе керек.

«Күн нұры». Әлемнің жарығы. Бар тірліктің көзі екенін ежелгі жұрт та түйсіне білген. Талай-талай ғасырларды артқа тастап, бедерін уақыт салмағы кетіре бастаған күн шапағының бізге жеткені де - сол көне жұрттың мәңгілікті тілегені.

Бір жартастың бетіне бір өзі ғана ие екен. Әсемдік, сұлулыққа тәнті болмайтын пенде жоқ шығар. Бәрінен де ежелгі суретші мына бұғының мүйізіне разы болған сияқты.

Ағыбайдың балуан тасы. Тайатқан тауының бір бөлігі Сырғанақтың үстінде жатыр. Таудың жай қара тасы емес, метеорит тас. Салмағы 200 кг артық. Жанымызға ерген жігіт бір шегін де көтере алмады.

Сырғанақ жартас. Аса биік жартастың басына Ағыбай батыр осы бір бітімі бөлек, сірә, метеорит болар, өте ауыр тасты көтеріп шығарған екен. Бүгіннің «мықтымын, балуанмын» дегені тізеге дейін де көтере алмай жүр.

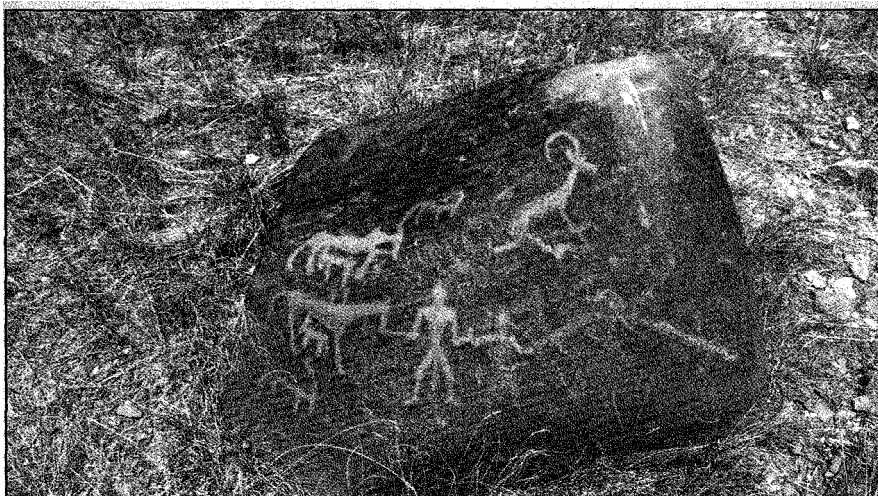
Осы тастың басына шығып, көсіліп отыра бергенде төмен қарай қалай құлдилап, сырғанай жөнелгеніңді білмей қаласың. Шалқаңнан жата қалсаң бүкіл омыртқаң, жаурының, сегізкөзің кәдімгідей массаж алып, серпіліп шыға келесің. Бұл да табиғаттың бір ерекшелігі.

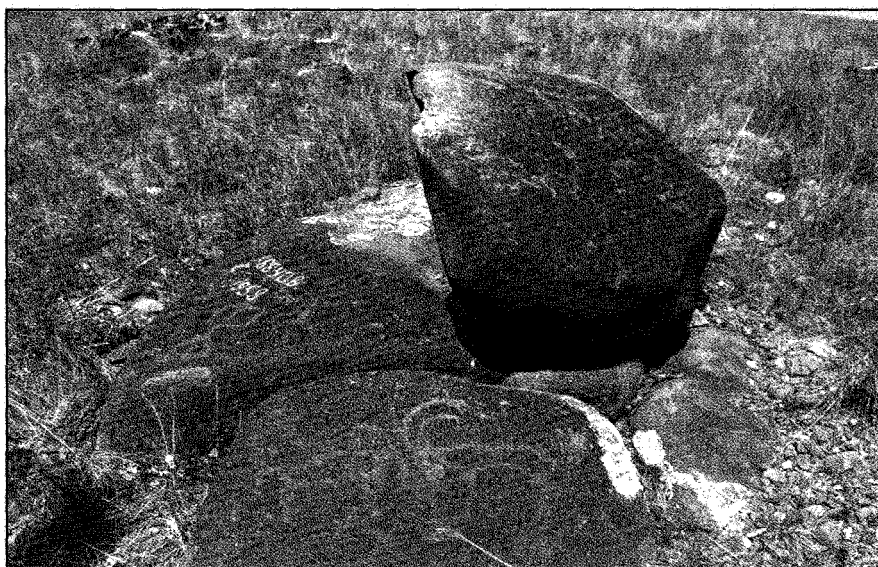
Кестелі тас. Көгілдір көктің бір шетін тесіп, жер бетінен жайлы орнын тапқан қап-қара метеорит тас кімді болса да таң қалдырғандай. Әлдекім атын жазып кеткен мына кісі бойы қара тасты шөкімдей таспен қақсаң, қоңыраудай сыңғырлайды. Алайғыр кенішінен сәл әрірек жерде жатыр.

Аспаннан күйіп түскен мына домалақ қара тастың беті толған сурет. Бір жағындағы адам бейнелері ерекшелеу. Ерекше дейтініміз, көктен ұшып келген жатжерліктерге ұқсайды. Екінші жағында жылқылар, құлынын ерткен бие, таутекелер мен арқарлар бейнеленген екен.

Бөлініп-бөлініп түскен мына қара тастың беті еріксіз қызықтырады. Әсем таутеке. Оның соңында құлынды бие. Төменіректе құлынды биені жетектеген адам. Оң жағында желі жатқандай. Бие саууға келген көнек ұстаған келіншектен басқаның бәрі бар. Кәдімгі ғасырлар бойы үзілмеген қазақы өмір.

Мына қара тас бетінде таутеке мен тауешкі табысып тұр. Өмір заңы. Қара күздің соңында табысқан екеуінен көктемде көптеген жаңа ұрпақ тіршілік иесінің тірлігін жалғастыра бермек.

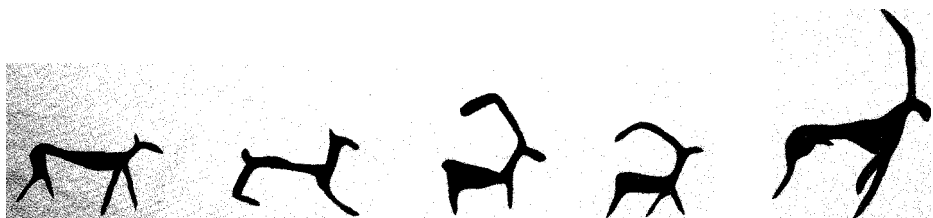

Пай! Пай! Менменсіген сұлу таутеке бүкіл әлемге жалғыз өзі ие болғандай екен. Бір өзіне сонау көктен түскен осы қара тас бұйырыпты. Әркімнің көңілі биік. Биіктік шіркін бірақ әркімге бұйыра бермек емес.

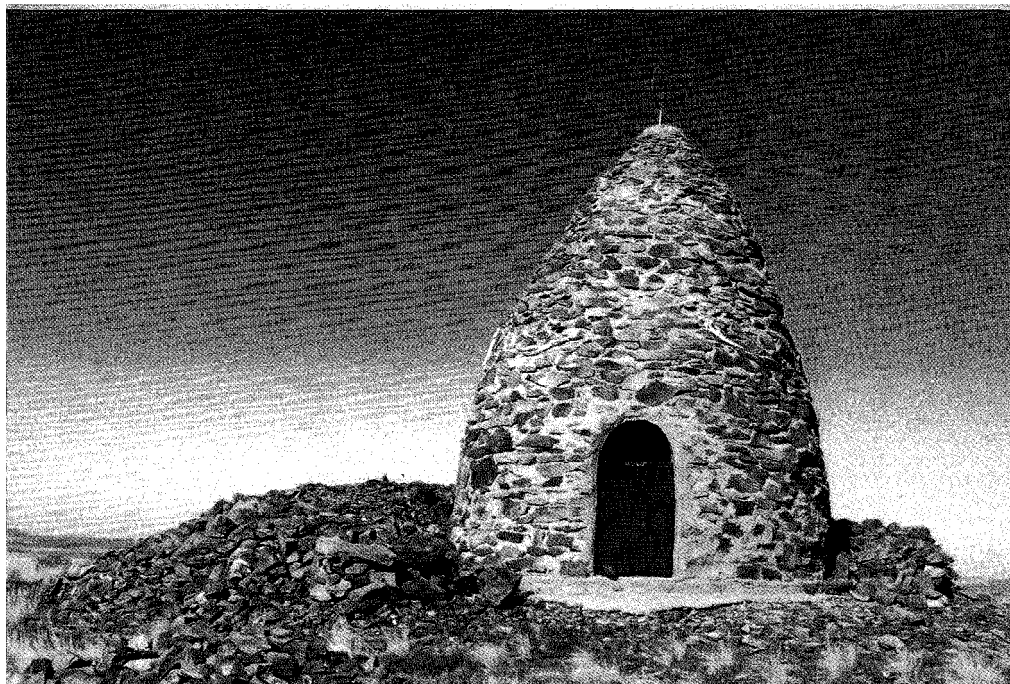

Жұмыртқадай қара тастың беті аң мен адамға толы. Тағы да осы жерден тылсым шаңырақты көресің. Мына адам неге дөңгелектің үстіне аттап мінгендей? Кеуде тұсы неге төрт бұрышты? Киіп алғаны скафандр емес пе? Қара тастардың беті шешілмеген жұмбаққа толы.

АЗАТТЫҚ ЖОЛЫНДА

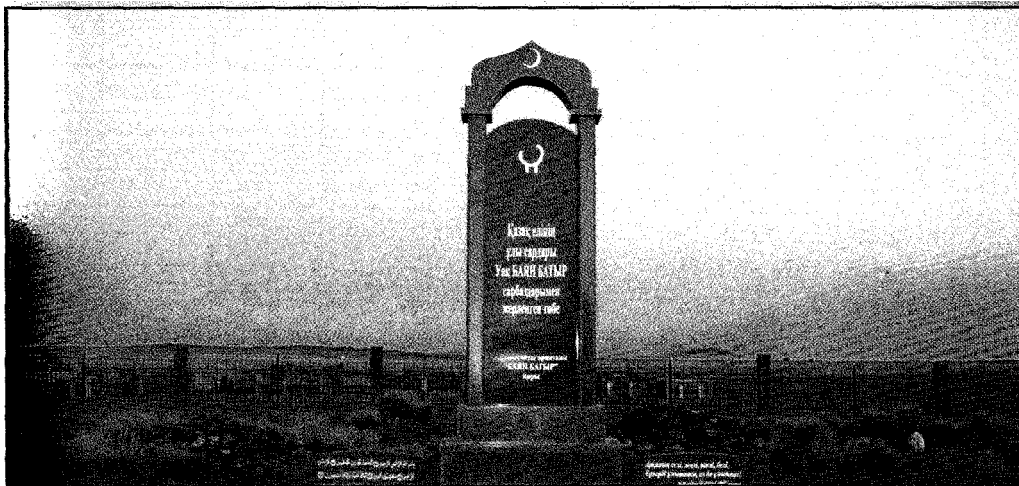

Ес батыр. Шаң ұрпағы Ес батыр - XIX ғасырдағы осы өңірдегі айтулы тұлға. Алып күш иесі. Бұл маңдағы қазақ-қалмақ соғысына қатысқан батырлардың ішінде ең жасы үлкені. Айыртау жерін мекен еткен. Айыртауда Естің құдығы аталып кеткен тас құдық бар. Құдық - табиғаттың өз жаратылысы.

Ес батыр өзінің қарауыл төбесінің басына жерленген. Ұрпақтары тас мазарды бұрынғы бейнесіндегі қалпына келтірген.

Тасқа тұнған құпия

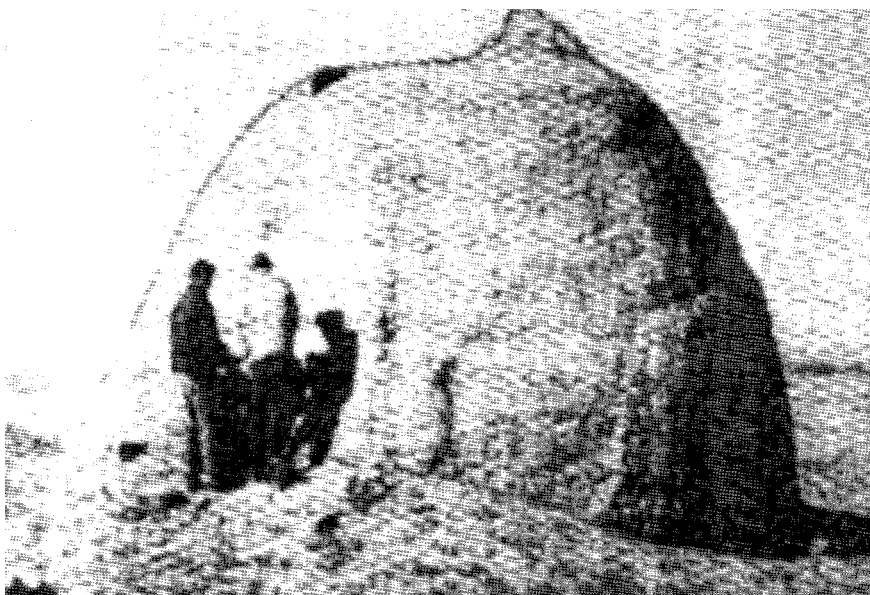

Батыр Баян. Есімі аңызға айналған қазақ батыры. Уақ тайпасынан шыққан белгілі тұлға. Батыр Баян туралы мәліметтерді ғалым Шоқан Уәлихантегінің жазбаларынан табуға болады. Исі қазаққа танымал ақын Мағжан Жұмабайұлы «Батыр Баян» деген ғажайып дастан шығарған. Дастанда ақын Баян батырдың адамгершілік, отансүйгіштік бейнесін ерекше шабытпен сомдаған.

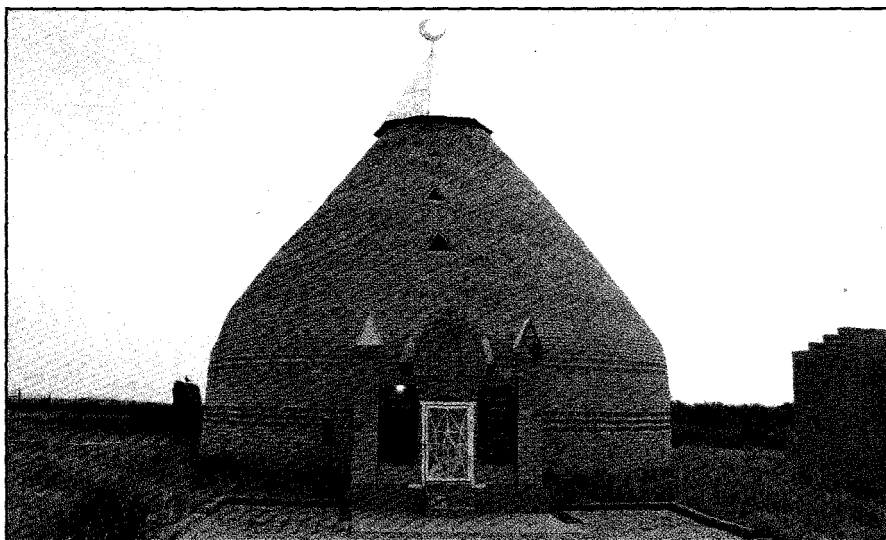
Батыр Баян 1771 жылы осы Шет ауданының жері Қалмақ қырғанда өткен қалмақтармен соңғы шайқасқа қатынасқан. Еділ өзенінің құяр тұсын мекен еткен қалмақтар орыс патшалығының озбырлығына шыдай алмай, ежелгі жоңғар жеріне өтуге тырысқан екен. Осы жолда олар Қалмақ қырған деген жерде Абылай хан басқарған қазақ сарбаздарының қоршауына түскен. Сытылып шығып кеткендердің ізіне түскен Батыр Баян мен жігіттері жау улап кеткен бұлақтан су ішіп, қаза тапқан.

Мағжан ақынның репрессияға ұшырауына байланысты «Батыр Баян» дастанын айтуға да тыйым салынған еді. Бұған қарамастан, ел сүйікті ақынның жан сүйсінтер дастанын жасырын болса да жырлаудан танбаған. Белсенділердің кесірінен Дәлмағанбеттің Тұңғышбегі деген елге белгілі, беделді азамат, «Қай ақынның өлеңі екенін білмедім, жаттағаным табиғатқа байланысты екі-ақ шумағы» деп жан сауғалап, әзер аман қалған. Осы жолдардың авторы (К. Жүністегі) Мағжанның «Батыр Баян» дастанын 1973 жылы Ескей есімді жыршы ақсақалдың айтуынан магнитофонға жазып алған. Қазақтың ескі мақамымен орындалған дастан аса сезімді, өзіне еріксіз баурап алады.

Батыр Баянның мәңгілік мекені Ақжал кенішінен шығысқа қарай алты-жеті шақырым жер. Батырдың жатқан жерін көрсетіп кеткен - ақын Самат Мұсабеков. Соңғы рет жол сілтеуші - Көптілеу деген ақсақал. Батырдың басына заман тілегіне сай ескерткіш қойылған.

*Жидебай батырдың жеке архивіміде сақталған
мазарының бұрынғы көрінісі*

Жидебай батыр Қожаназарұлы. «Сарыарқадай жер қайда, Жидебайдай ер қайда» деген нақыл сөз ел аузында қалған. Әруақты батыр, ел құрметіне бөленген тұлға. Әруағына сиынған жұрт күні бүгін басына келіп түнеп жатады. Жидекеңнің бабасы Дос та тайсалмай жауға шабатын батыр екен. Бір жолы қапылыста Дос батыр баласы Қожаназар екеуі дұшпанның қолына түседі.

Өзара кеңескен жау: «Біреуіңе азаттың береміз. Қайсысың еліңе қайтасың, өздерің шешіңдер», - депті. Дос батырдың егде тартқан шағы екен, тұтқында өзі қалып, баласы Қожаназарды босаттырып жіберіп тұрып: «Менің құнымды даулау сенің қолыңнан келмейді, босқа әуре болма, сенен тегімізге тартқан бір ұл туар, құнымызды да, кегімізді де сол алар» деген екен.

Бір жолы елге Хан батыр атанған Тоқтар қожа ұрпағы Қабанбай батыр келген екен. Жас Жидебай әуелде батырға маңайлай алмай, ертеңіне аттанып кеткен Қабанбай батырдың жолын тосып тұрып, бата сұрапты. Қабанбай батырға мүшел жасқа енді толған баланың тапқырлығы да, көзінде жанған от та ұнап, батасын берген екен дейді. Жидебай батырдың әруағы - түлкіні осы жолы Қабанбай батыр беріп кеткен дейді аңыз. Ел ішінде:

*Қара Шорда - Сеңкібай,
Әлтекеде - Жидебай,
Тобықтыда - Қараменде,
Кернейде - Жарылғап, -*

деген қанатты сөз бар.

Бұлардың ішінде жасы үлкені - Сеңкібай, онан кейінгісі - Жидебай, оған жетеғабылы - Қараменде, ең жасы Жарылғап батыр екен.

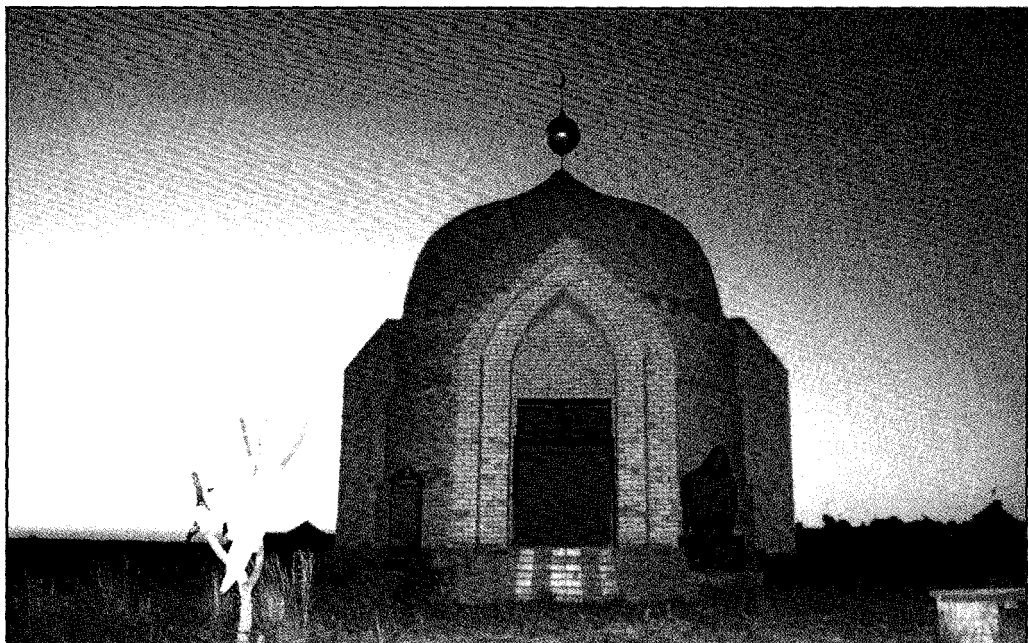
Алғашында Жидебай батыр ды Абылай хан Шолғыншы барлаушы топтың басшысы етіп қойған екен. Хан Абылайға «Осы Жидебайдың жау бетін байқағаннан бұрын демалғаны көп» деген, «бір күні қапы қалармыз» дескен сөз жетеді. Өзі байқамақ болып, қалың ағаштың ішіне атын жасырып, бір ұрымтал жерден сығалап қараған екен, Жидекеңнің төсінде ойнап жүрген түлкі зып етіп қойнына кіріп кетіпті де, батыр басын көтеріпті деседі аңыз. Абылай көргеніне сеніп қайтқан екен.

Жидекеңді қартайған шағында Балқаштың қалың қамысын мекендеген екі дуалы адамның малын алуға көндіріпті. Ну қамыстың ішіндегі жолды Жидекең ғана тауып, олжалы оралғандай екен. Сол жылы қос қожаның дуасына ұшырапты. Жидекең:

*Осынша жасқа келгенім,
Дін мұсылман алғысы
Қос жанарым сөнгені,
Қос қожаның қарғысы, -*

дейді екен.

Жидебай батыр мазары Ақсу-Аюлыдан солтүстік батысқа қарай 20 км жерде. Мазардың көне нұсқасы да қолымызда бар.

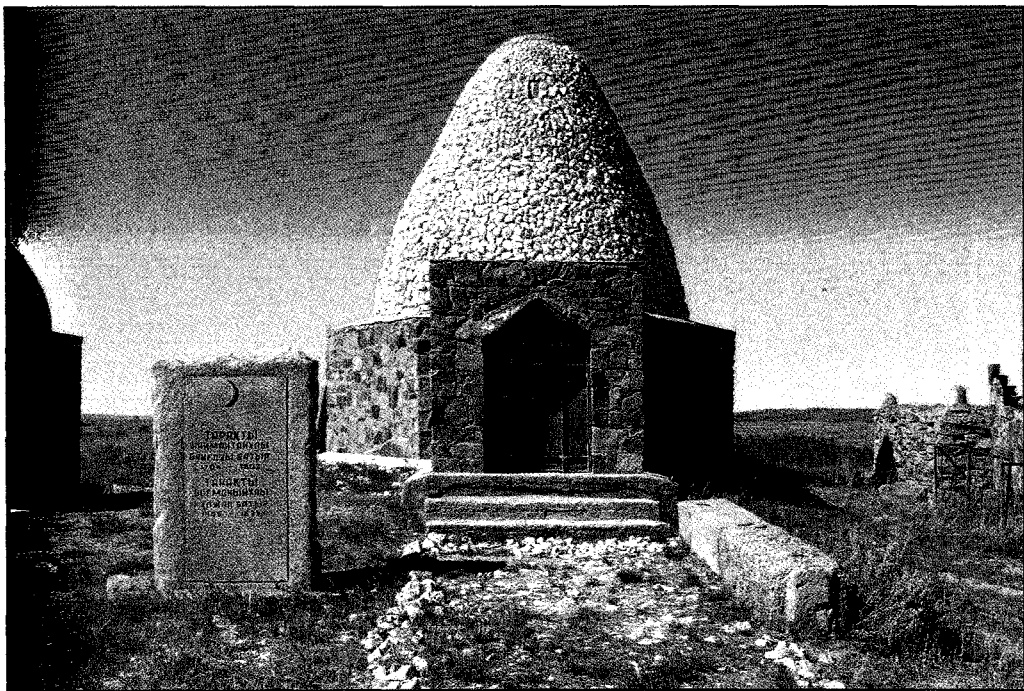
Сеңкібай батыр. Мазары Талды өзенінің бойында, Талды ауылынан күншығысқа қарай 10 км шамасындай жерде. Мазарды бірінші рет «Талды» совхозының директоры Дулат Смайлов қайта салдырса, кейіннен батырдың ұрпақтары дала өркениетінің үлгісімен сәулетті мазар тұрғызды.

Сеңкібай батыр Оразғұлұлы - Қожас батырдың шөбересі. 1707 жылы дүние есігін ашып, 1786 жылы Талды өзенінің бойында мәңгілікке аттанған. Сеңкең Жидебай батырмен қатты сыйлас, дос-жаран адамдар екен. Талай шайқасты да бірге өткізген. Дүниеден өткенде де бір-бірімізді көріп жатайық деседі екен. Сеңкең Талды өзенінің жағасындағы биіктеу тұсқа жерленіп, Жидекең Нұраның жағасындағы шоқыны мәңгілік орыны еткен.

Сеңкең 17 жасынан Қанжығалы Бөгенбай батырдың соңынан ерген. Бұланты, Аңырақай соғыстарына қатынасып, ерлік көрсеткен. Жоңғар қолы батырларының бір нояны Көренмен жекпе-жекке шыққан деген сөз бар. Абылайдың көзін жоймақ болып, қараңғы түнде қоршаған жаудың арасынан ханды аман-есен алып шығудың жолын тапқан батырды Абылай хан «Ақ иығым» деп мақтайды екен.

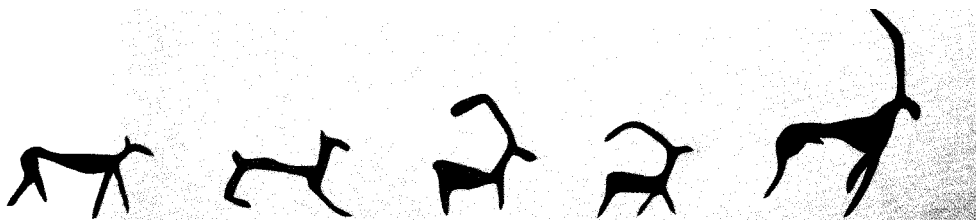
Жау жеңіліп, ел жайбарақат тірлігін бастаған тұста ел бірлігін сақтауға қалған өмірін арнаған. Әділдігіне сүйсінген ел Сеңкеңді «Би ата» атап кеткен екен.

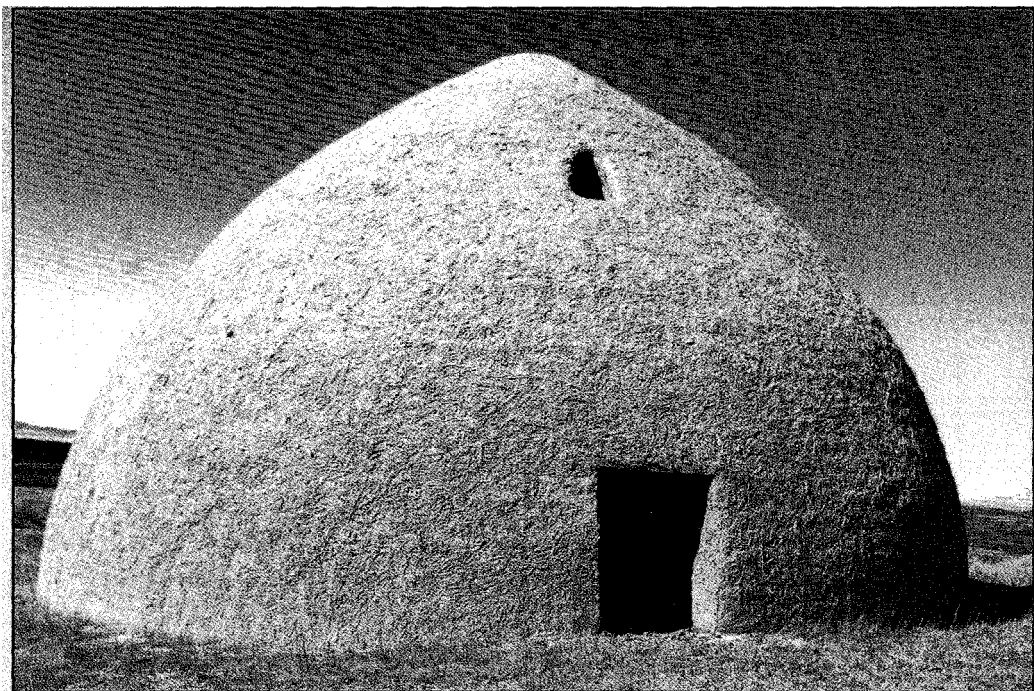
Сеңкібай батырдың ерлік істері Бұқар жыраудың жырларында да айтылады. Халық күні бүгін Сеңкеңді әулие тұтып, басына тәуап етеді.

Тарақты, Наймантайұлы Байғозы батыр. Елін жаудан қорғау жолында көрсеткен ерлігімен тарих төрінен орын алған тұлға. Байғозы батыр Абылайдай дана да азулы ханның алдын көрген, Төле, Қазыбектей билердің ұлағатты сөздерін естіп тәлім алған, Қабанбай, Бөгенбай, Сеңкібай, Жидебай сынды батырлармен жорықтас болған. Ор, Аба тауларын мекен еткен батырдың ауылы Жаманның Сарысуын бойлай көшіп, жаз жайлауға Жыланды жазығына шығады екен.

Бүгінде «Батыр басы» атанған осы жазықтан Байғозы батырға топырақ бұйырыпты. Селеуден үкі таққан кең жазықта найзадай болып шаншылып батырдың кесенесі тұр. Кесенені жаңғыртып салдырған - белгілі ғалым, жазушы Ақселеу Сейдімбек. Осы жерде 2005 жылы Байғозы батырдың 300 жылдығына орай ас берілді.

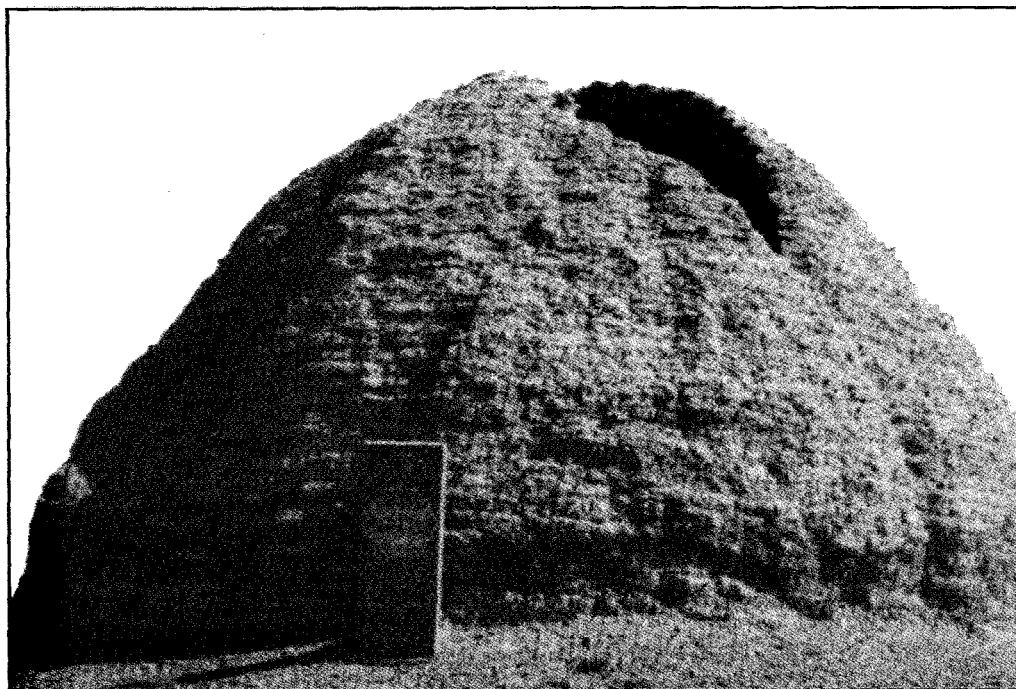

Найман, Көкжарлы Қаратай батыр. «Қаратай ел бастаған көсем де, сөз бастаған шешен де, қол бастаған батыр да еді. Бұдан бұрын сан шайқасқа Абылаймен бірге қатынасқан Қаратайдың ерлігіне хан тәнті. Осы жолы өзі бастап келген қолының тап-тұйнақтай жинақылығы, бес қаруы сайлығы, не нәрсеге болса да дайындығы көзге ұрып тұр. Қаратай батырға Абылай ризалығын білдіріп, бауырына қысып, иығындағы шапанын батырдың арқасына жапқан» (*Шырағдан» кітабынан. - К. Ж.*).

Қаратай батырдың Тайатқан-Шұнақта сұпысы барын осы Қаратайдың ұрпағы Әбдікерімге досы Әлихан Бөкейханұлы айтқан. Төңкерістен кейін орнаған қанқұйлы заманға дейін Қаратай ұрпақтары бабаларының басына келіп-кетіп жүрген. Ақселеу Сейдімбек те өзінің «Қазақтың ауызша тарихы» деген кітабында қалмақ шапқыншылығынан кейін қайта қоныстана бастаған қазақ рулары туралы айта келіп, Тайатқан-Шұнақ маңын Қаратай бастаған наймандар ондаған жылдар бойы мекен еткенін жазады. «Сол жердегі өзеннің өзі Қаратайдың Қараталы деп аталады» деген болатын ғалым Ақселеу.

Ұлтшыл деген «атақ» тағылып, Сібірге айдалып, «қажылық» сапарымды бітіріп келген соң, Қасен жыршы «Қалмақ қырғынға» апарып алғаш рет Қаратай батыр мазарын көрсеткен еді.

Тасқа тұнған құпия

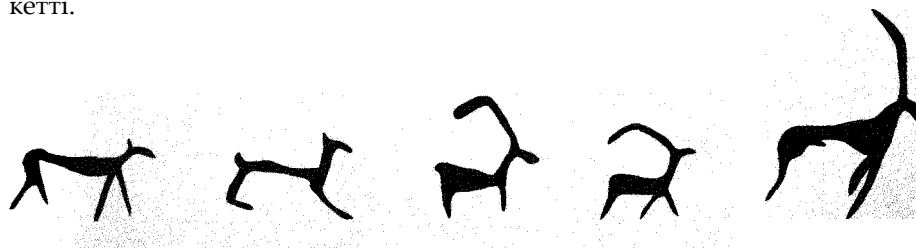
Одан кейін өмірінің пәленбай жылын саяси лагерьде өткізген Анарбек жыршы осы уақиғаларды тебірене отырып айтып берген.

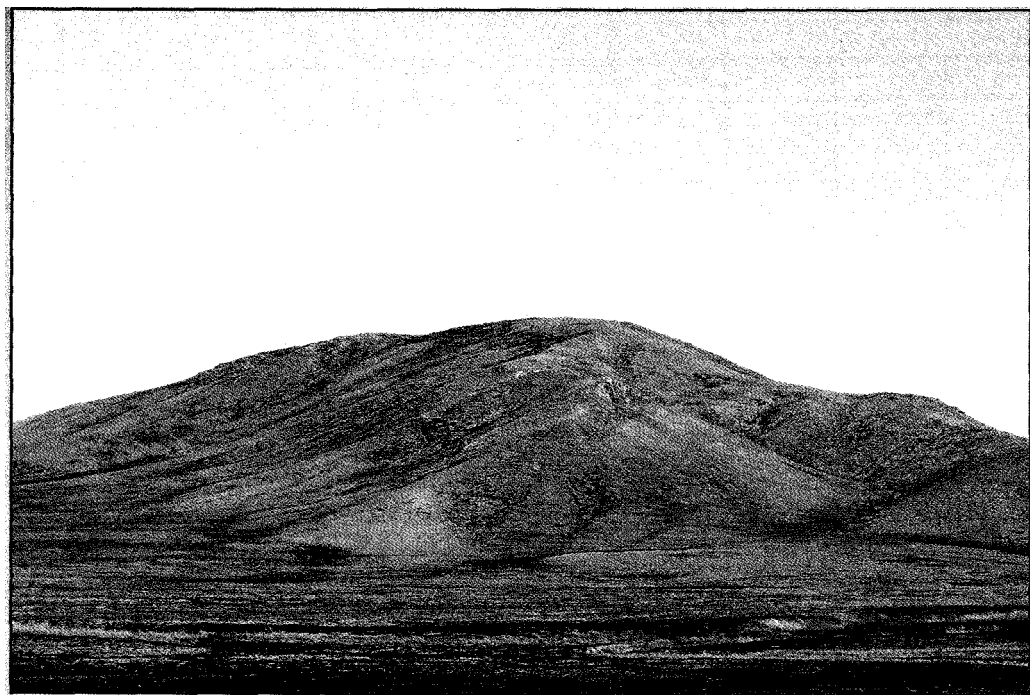
1980 жылы бүкіл шәкірттері атылып кеткен Қыздарбек күйшінің мұрасын зерттеп жүргенімде Мойынтыдағы тоқсанға келген Қазі ақын осы әңгімені ұмытылмайтындай етіп құлағыма құйған.

Кейінгі зерттеулерімде сол маңда өмір кешіп келе жатқан Дулат Қожамберлин, сол жердің тумасы, бірталай белді қызметтер атқарған Мағжан молла бірге жүріп, Қаратай бейітін көрсеткен еді.

Мектеп басшысы, поссоветті басқарған Мұрат Көккөзұлы Әділ деген ақсақалмен бірге жүріп, өздері сызған картаны қолыма берді. Картада Қаратай батыр мазары тайға таңба басқандай анық көрсетілген.

2001 жылы маусым айының 29-ы күні Шаймардан ақсақал, Әлібек Асқаров, Қайырды Назырбаев, Дидахмет Әшімханов, Әлібек Құмарғажин, Мәлік Имашев бастаған жиырмадан асатын азаматтар бабалары Қаратай батырдың әлі де сақталып тұрған сұпысына көктас қойып кетті.

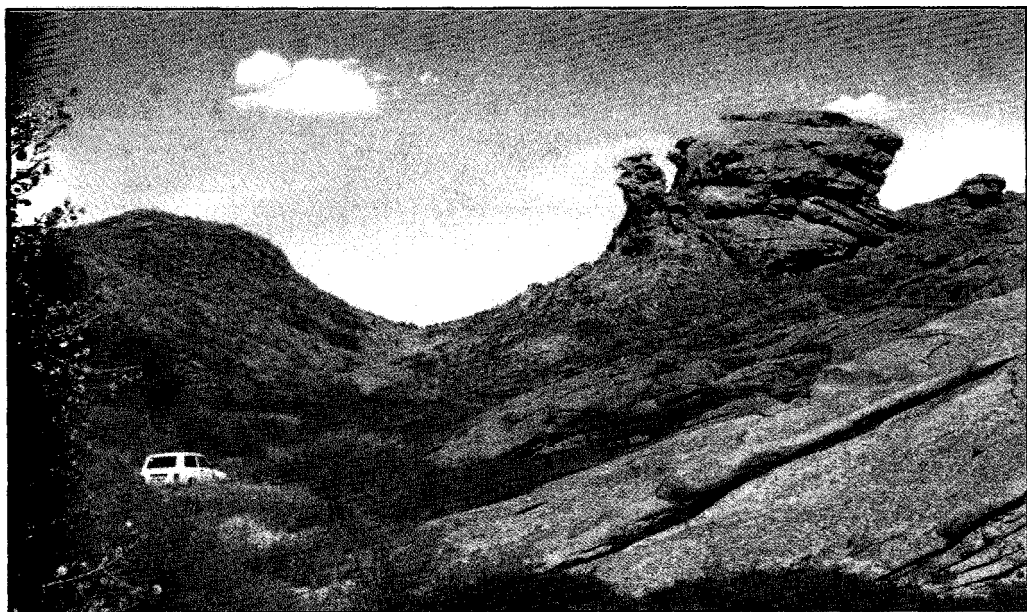

«Қалмақ қырған». Киікті станциясынан оңтүстікке қарай 50 км шамасындағы Қаратайдың Қараталы өзенінің бойындағы биік шоқы. Осы жерде 1771 жылы Еділ бойынан орыстардан сырғи қашқан Оба-шы бастаған қалмақтармен шешуші ұрыс болған. Абылай хан бастаған қазақ қолының ішінде Уақ батыр Баян, Көкжарлы найман Қаратай, Әділ Сұлтан, Нұралы хан бастаған қазақ жасақтарымен бірге Бесатаның Жидебай, Жарылғап, Сазанбай, Қара балталы Таңай, Балта, Сеңкібай, Байғозы, Баймамыр, Дербісалы, Тобықты Қараменде бастаған ер көңілді жігіттері де бар еді.

Қалмақ көшінің ауыр жолы туралы оларды қуған орыс офицерінің сол кезде шыққан «Записки капитана Рычкова» деген кітабында бар. Қалмақ көшінің соңына түссе де, оларды қуып жете алмай, өздері азып-тозған орыстың қарулы жасағы өліп-талып кері қайтқан.

Тарихқа «Шанды жорық» деген атпен енген осы жағдай туралы аздаған деректі Ш. Уәлихановтың жазбаларынан кездестіреміз.

Кенесары асуы. Ортау тауындағы осы бір асуды ел «Кенесары асуы» деп атайды. Асудың нағыз өткелінде бір кезде кіндіктен келетіндей етіп қалаған тас қорған бүгінде шашылып құлап жатыр. Хан Кене соңына түскен орыс әскерін осы маңда, осы асуда енді ілгері жүрмейтіндей етіп бетін тойтарып тастағанын ел аңыз қылып айтады.

Кенесары қорғанының бүгінгі күнде қалған жалпы көрінісі

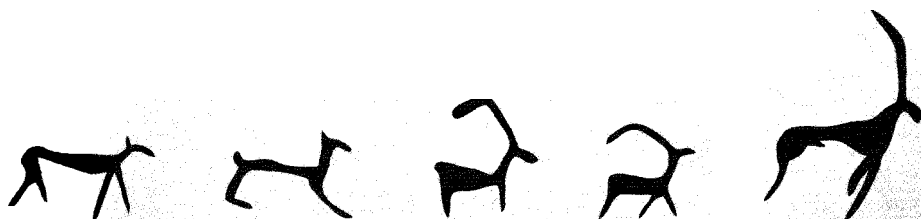
*Қорғанның іргесінде қазылған ордың бүгінгі күндегі тереңдігі адам бойынан
әлдеқайда биік*

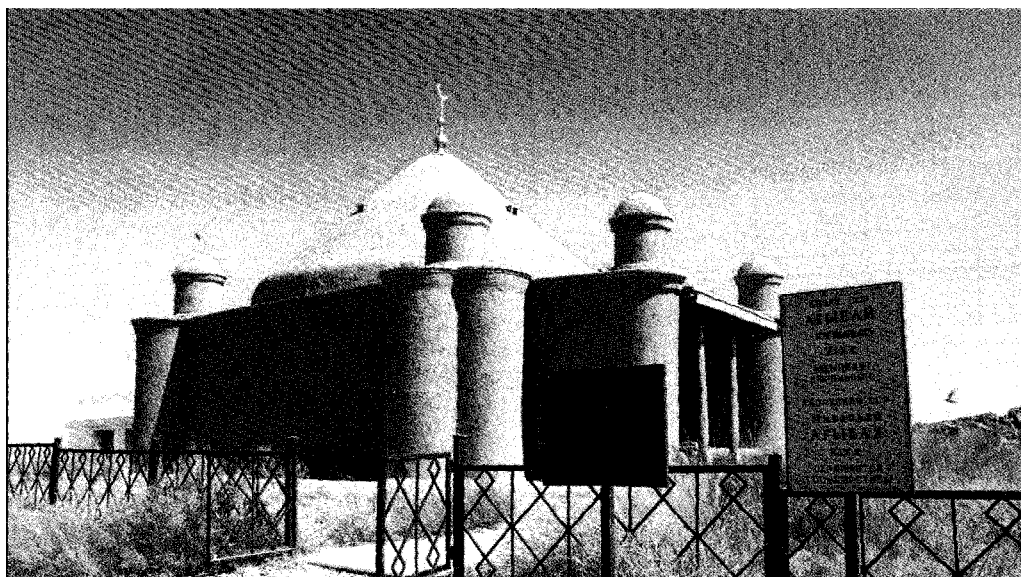
Кенесары қорғаны. Ұлт-азаттық соғысын бастаған Кенесарының бір бекінген жері осы қорғаны. Кенесары қорғаны орыстар салған Ақтау дуанынан оңтүстікте жатыр. Қызылтау ауылынан күнбатысқа қарай 30 км аса жерде доғаша иілген тау қыраттардың үстіне салынған. Қамал сол кездегі әскери инженерияның бар талаптарына сай жасалған. Қорғанның шығысы, терістігі, батысы қырқалардың жотасына салынса, оңтүстік жағын Атасу өзені қоршап тұр. Дәл осы тұсына терең ор қазылған. Ордың бүгінгі тереңдігінің өзі 3 м-ден артық.

Міне, мынау - қорғанның сыртынан қазылған ордың тереңдігі. Аяғын жерге тіреп жата қалған жігіттің қолы ордың жиегіне жетпей тұрғаны көрінеді.

Кенесары қорғанына іргелес хан қаздырған құдық та бар. Кейінгі бір жылдары сол құдықты әркімдер пайдаланған деседі. Құдықтың бүгінгі тереңдігінің өзі кісі бойы, қол созымнан артық. Аудандық, облыстық, республикалық газеттерге хан құдығын қалпына келтіру туралы сан мақала жазылған. Селт еткен әлі ешкім жоқ. Шіркін, француздың ел басқарған королі түгіл, министрі осы даланың бір бұлағына түнеп кетсе, сол елдің елін сыйлайтын бір азаматы сол бұлақты қолға алып, туристік орын жасар еді. Біз... осы біз нені күтіп отырмыз?

Ағыбай батыр мазары. Киікті станциясынаы 60 км шамасындай жерде. Ағыбай батыр дүниеден өткен соң, келер жылы бой көтерген. Мазардың іргетасын, күмбезін оның қабырғаға салар салмағы мен өсерін зерттеп, инженерлік байлам жасаған құрылысшының кім екені белгісіз. Тек «белгісіз үш адам еді» деген аңыз ғана сақталған.

Аңыз бойынша мазардың кірпішіне ешкінің майы қосылып құйылған екен. Жауын-шашыны көп Арқа жерінде мазардың ұзақ жылдар сақталуы да осының әсері деседі. Бұған сенбейін десең, мазардың ішкі сылағына қол тигізгенде саусаққа кәдімгідей май табы білінетін еді.

Ағыбай батыр мазарының терістік жақ бетіне менің қатынасуыммен 1984 жылдың қазан айының 24-і күні көктас қойылды. Келер 1985 жылы осы жолдар авторы Мәдениет министрлігіне барып, мазарды сақтау үшін 25 мың кірпіш беруіне өтініш білдірді.

Халықтың сан өтінішінің арқасында батыр мазары екі-үш рет жөндеуден өтті. Сапасыз жөндеу туралы «Ағыбай мазарына Дон Кихоттың шляпасын кигізіп қойыпты» деп те жаздық.

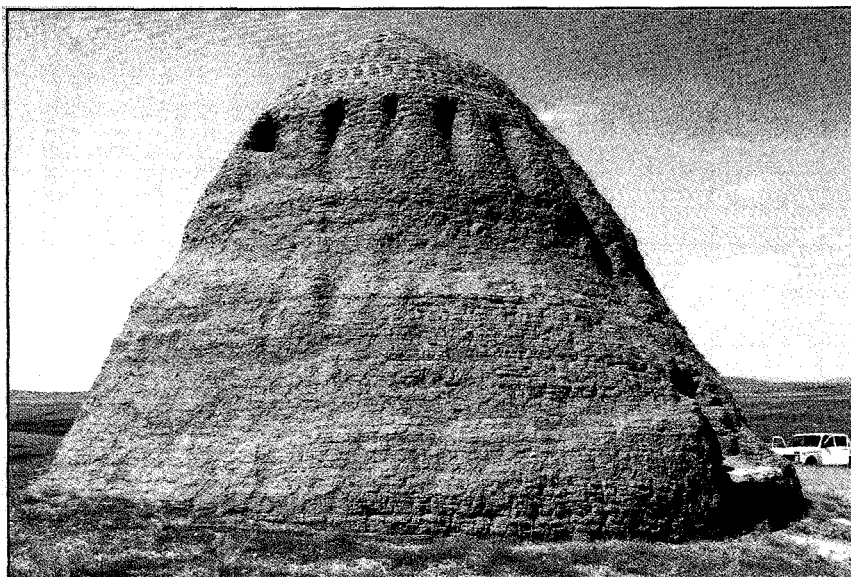
Мазарды іргетасына дейін бұзып, қайта қалады да. Қабырғаға қаланған кірпіштер ішінен арабша жазуы бар кірпіштер де шықты. Бірақ оның қандай жазу, нені жазған туралы оқып, пікір түзеген әлі ешкім болған жоқ.

Ағыбай батыр мазары Тайатқан-Шұнақ тауларының бергі алдынан жолаушыға алыстан-ақ көрінеді. Мазар мемлекеттің қорғауында. Мазардан әріректе шырақшының үйі бар. Бүгінгі күндегі шырақшысы - Хамит деген ақсақал.

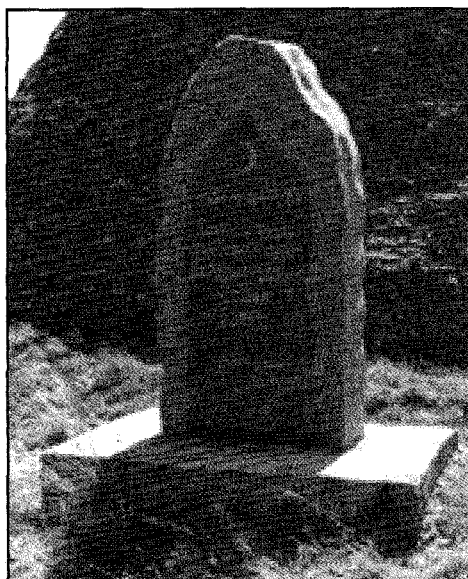

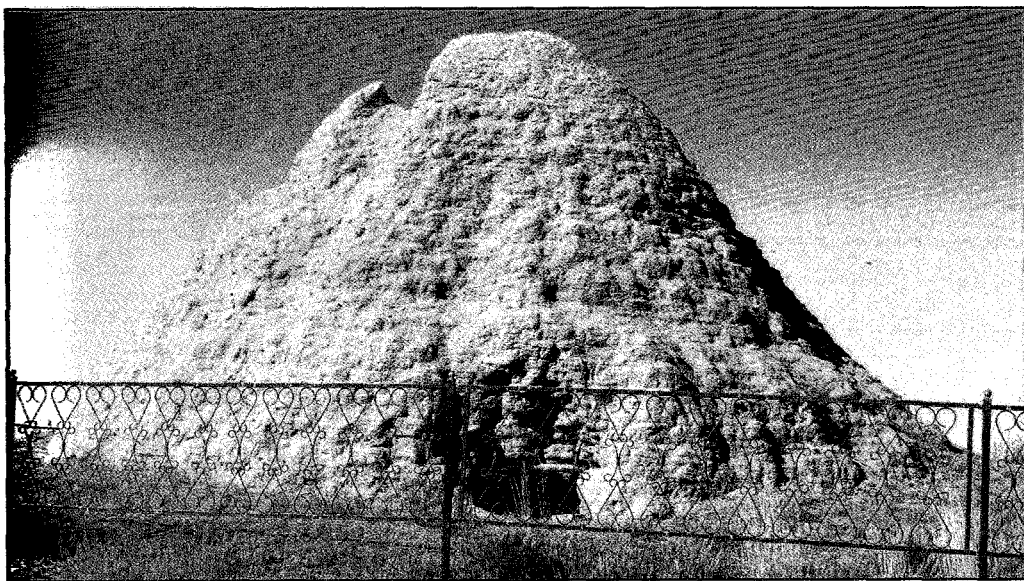
Баубек батыр. Мазары Қайрақты кенішінен оңтүстік батысқа қарай 20 км дейін қашықтықта, Ақсу - Аюлы - Ақадыр тас жолының бойында. Баубек - қазақ-қалмақ соғысында ерен ерлік көрсеткен Жарылғап батырдың кенжесі. Азаттық үшін көтерілісті бастаған Саржан сұлтанмен тізе қосып, Бұғылы тауының күншығыс етегіндегі Саржан қонған деген жерде бірге болып, Қарқаралыдағы казак-орыстармен ұрысқа қатынасқан. Кейін Кенесары хан жорықтарына қатысқан.

Орман батыр. Мазары Қармыс ауылының түстік жағында 10 км ңашыңтықта, аласалау төбенің басында жалғыз тұр. Мазардың 1851 жыл шамасында салынғаны туралы дерек бар. Орман батыр Кенесары ханның жорықтарына толықтай қатынасқан. Кенесары хан дұшпан қолынан қаза тапқаннан кейін орыстың қудалауынан қашып оңтүстікте қайтыс болған. Мүрдесін қарындасы туған еліне әкеліп, жер қойнына тапсырған. Мен (К. Ж.) батыр мазарының жанында дұға оқып отырып, арабша жазуы бар алақандай тас тауып алған едім.

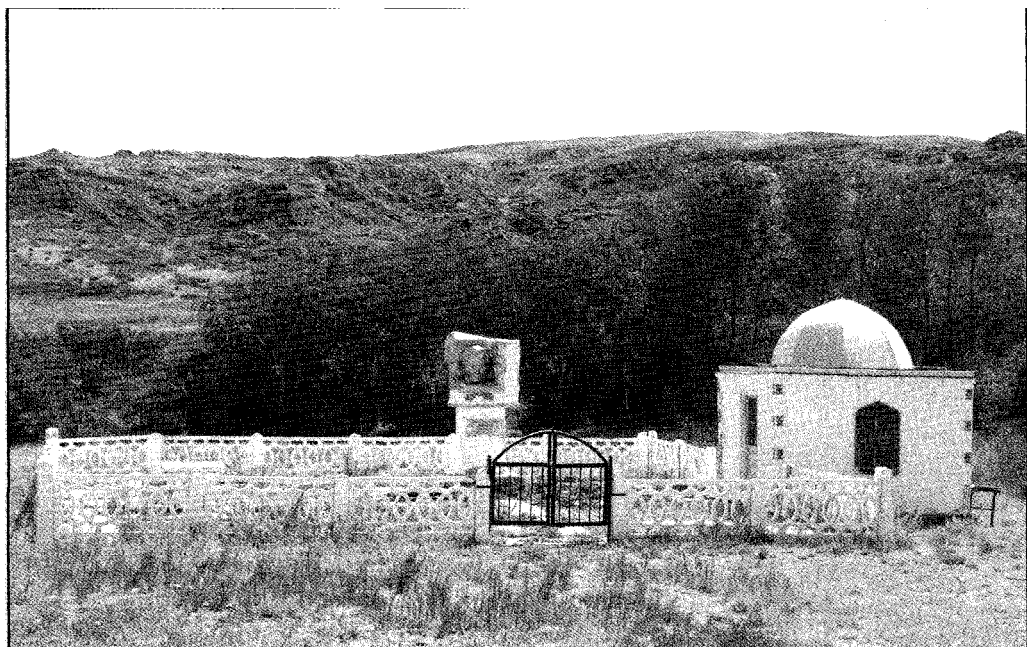

Тобышaq батыр. Мазары Еркiндiк ауылының солтүстiк жағында 5 км шамасында, Сарысу өзенiнiң жағасында тұр.

Тобышaq - қалмақтармен соғысқа қатынасып, сан ерлiк көрсеткен Орынбай батырдың баласы, Кенесары ханның Арқа жерiндегi барлық ұрыстарына қатысып, бетi жаудан қайтпаған ер. Әттең, «орыспен соғысты» дегендi ауызға алуға болмайтын заманда Тобышaq батырдың аты аталмай, ескерусiз қала берген.

Қазақ елінің маңдайына біткан біртуар дара, ұлтын қалтқысыз сүйген тұлғасы Сәкен Сейфуллинге туған жері Қарашілікте қойылған мемлекет қарауындағы мәдени-тарихи ескерткіш.

Қарашілік - Ортау ауылының шығыс жағында 5 км жерде.

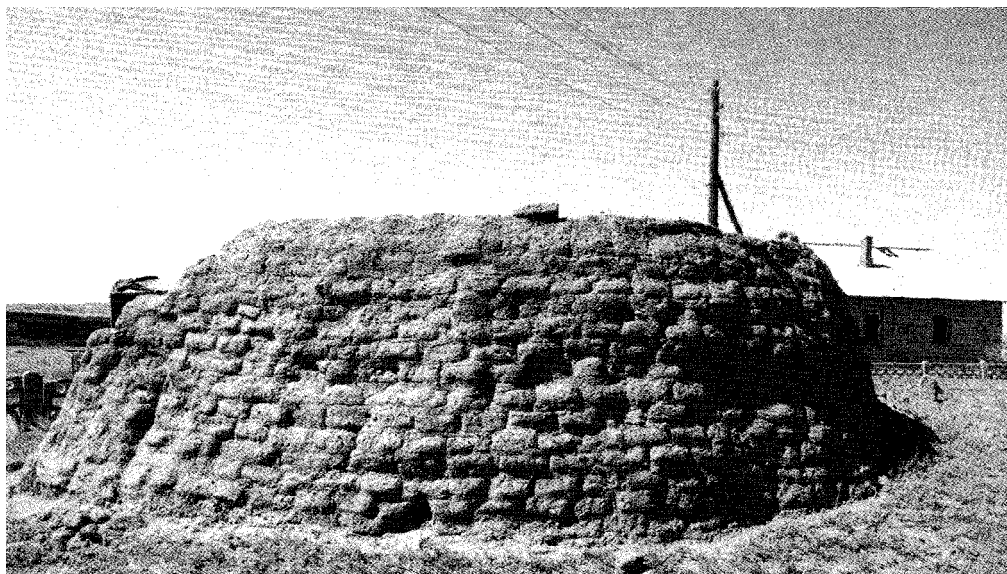
Қарашіліктегі Сәкеннің әкесі Сейфолланың үйінің орны. Үйдің әр бөлмесінің арасы жіктеліп, кейін іргетасы қаланып, қалпына келтірілген.

Түсетай ақын Қоржынбайұлының мәңгілік орнын 1997 жылдың күзінде осы жолдардың авторы көзі көрмей қалған 85 жастағы Қаппар ақсақалдың жөн сілтеуімен тапқан еді.

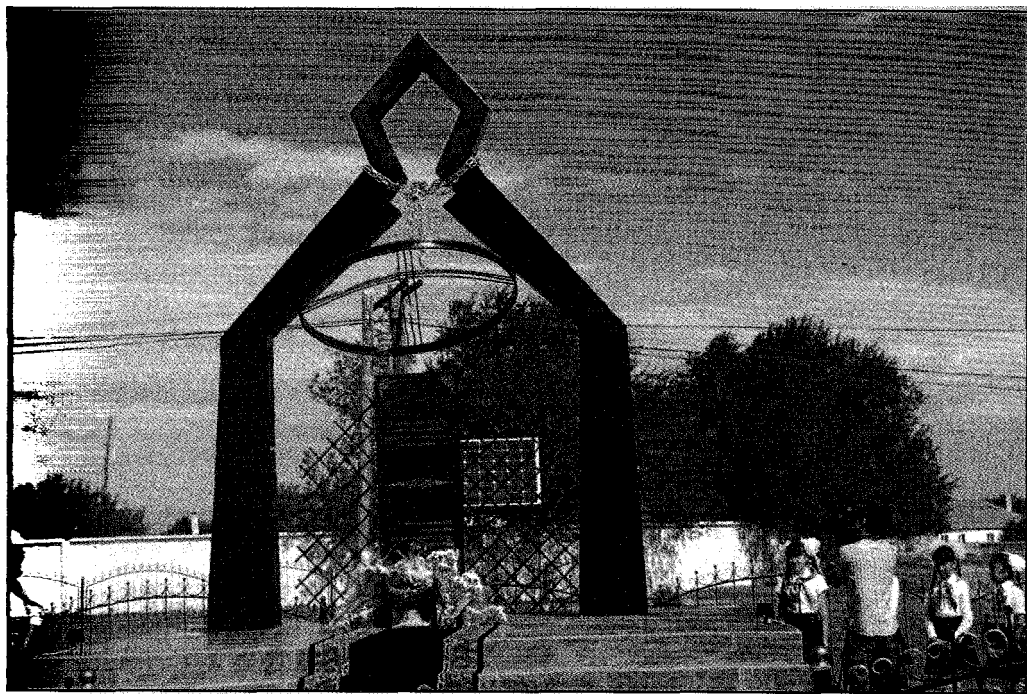
*Сарыарқа, сағындым ғой жайлауыңды,
Өтетін сайлау таста сайлауыңды.
Жаныған тас шарыққа өтпес пышақ,
Қойсаңшы, зығырданым қайнауыңды,-*

деп жырлап, Голощекиннің «кіші октябріне» қарсылық білдірген Түсетай ақын қудалауға түскен. Ақыры 1931 жылы тұтқынға алынған. Түрмедегі азап пен ұрып-соғудан әбден әлсіреп, жүре алмай қалған ақынның енді өлерін білген жеңдеттер тұтқыннан босатқан екен, ауылына зорға жеткен ол үйінде қайтыс бопты. Ақынды ауылдан бірер шақырым жерге жерлеген екен. КГБ мен оның салпаңқұлақтарының айтақ-айғайынан әбден зәрезап болған жұрт сонан бері, тап 1997 жылға дейін ақынның мүрдесі жатқан жерге аяқ баспаған екен. Осы жолдардың авторы ақынның беттасы көрініп жатқан жерге сол күні Кенбай әкімінің үйінің жанында тұрған шарбақты әкеліп қоршатқан еді.

Бүгінгі Целинный ауылының жанындағы моланың қалдығы. Осы моланың әуелде іргесіне аштан өлгендерді көмген екен. Кейін көмуге де шамасы келмей қалған аштан қырылғандарды да осы моланың ішіне үйіп тастай беріпті. «Аштан өлген қазақтың моласы жоқ» деп мақтан тұтатын еді қазақ, өзінен басқа, өзінің қызметінен басқаны ойламайтын әңгүдіктердің жегеніне мәз белсенділердің жеткізгені осы.

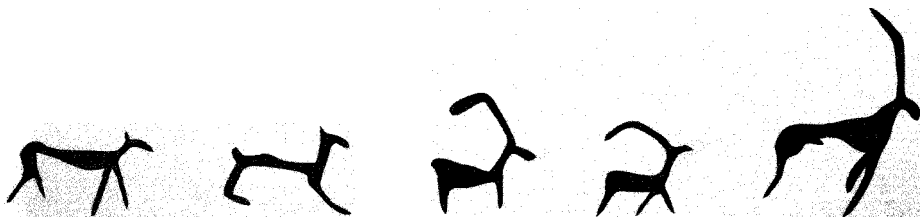

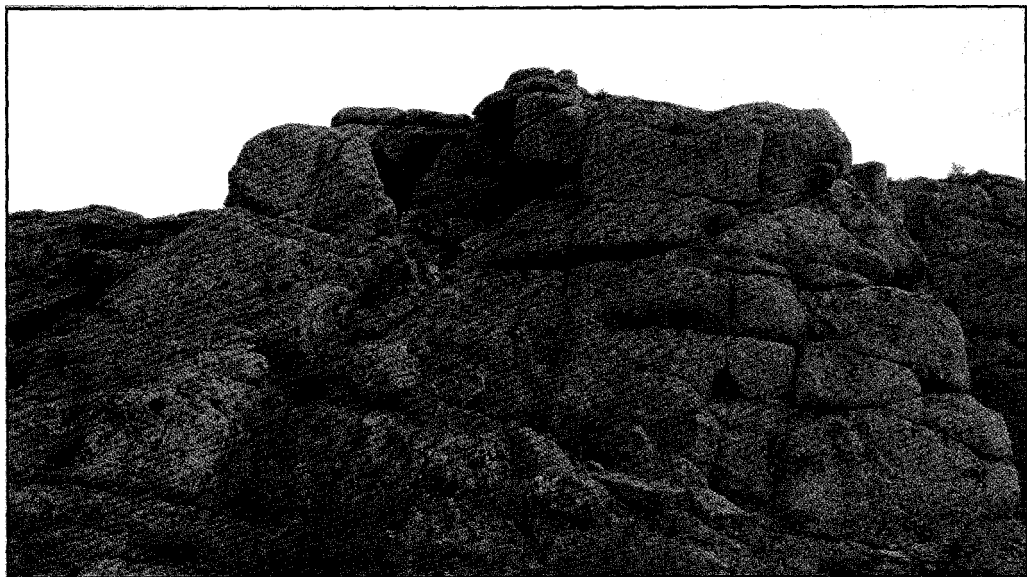

Аудандағы қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш

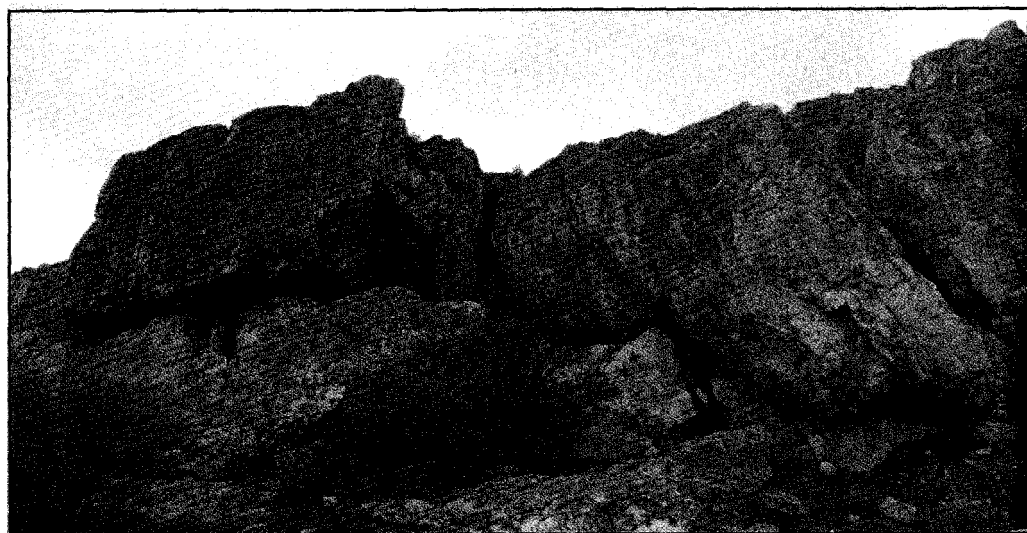
Әуелде, азаматтардың әл-қуаты барда, осы жерге жүздеген аштан қаза болғандар жерленген. Ескерткіштің арғы іргесінде қобызымен бірге жерленген қобызшының бейіті де жатыр. Кейін ауданның көшесінің өзінен аштан қырылған 425 адамның сүйегін апандай шұңқыр қазып бір-ақ жерге көмген.

Шет ауданында 1928 жылы 48311 қазақ болғанын, ал 1933 жылы 521 адам ғана тірі қалғанын осы жолдардың авторы (К. Ж.) архивтерден дәлелдеп алған еді.

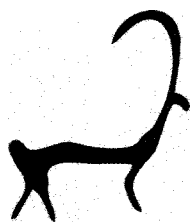

Аюлы тауындағы үңгірлер. Осы үңгірлерде азаттықты аңсап, жасырын «ЕСЕП» партиясын құрған Шеттің азаматтары жазу машиналарын сақтап, екі жылдан артық уақыт бойы орыстандырудың қитұрқы саясатын әшкерелеп, орыстың озбыр саясатынан, КГБ, ГПУ деген жеңдеттердің зұлымдығынан қазақтың жүрегінен өшкен отты қайта тұтатты. Қазақстандағы барлық жоғары оқу орындарының студенттері арасына жүздеген ұнпарақ (листовкалар) таратты. «ЕСЕП» із салды, соңынан 1964 жылы «Жас тұлпар» шықты, Павлодарда жастар көтерілді, елдің әр түкпірінде жасырын ұйымдар пайда болды. Ақыры азаттықты аңсау желтоқсан көтерілісіне ұласты.

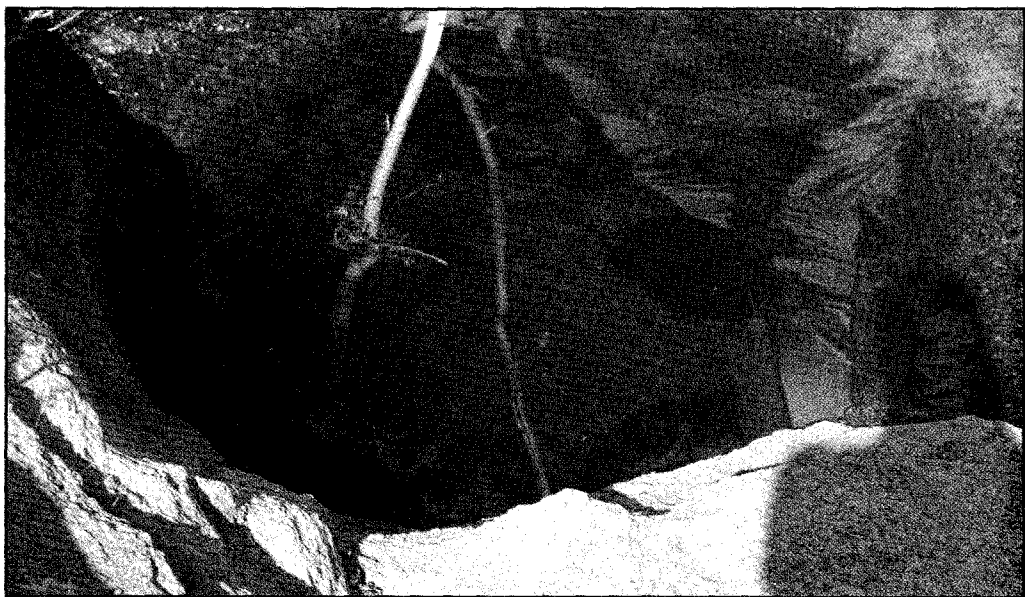

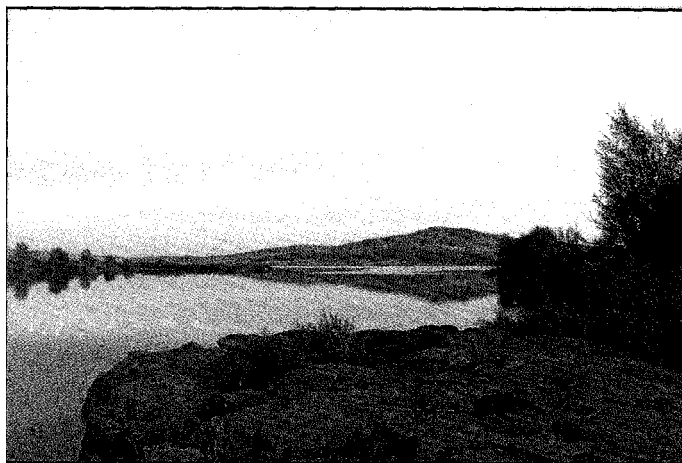
КӨУСАР БҰЛАҚ,
МАРЖАН КӨЛ

Ес батырдың Айыртаудағы тас құдығы. Ені бір метрге жуық, тереңдігі кісі бойындай тас шыңырау - табиғаттың сыйы. Суы да мөлдір, әрі тұщы. Тас құдыққа жету үшін біраз биікке көтерілуге тура келеді. Тас құдықтағы су жылдың қай мезгілінде болса да сарқылмайды, бір деңгейде тұрады екен. Сұлу Айыртаудың кәусары.

Дәрия қақпасындағы тоған. Дәрия қақпасы - әсем Бұғылы тауын екіге жарып өтетін тар аңғар. Терістік жағы осы күнгі Дәрия ауылына шықса, түстік жағы Қармысқа қарай адыр-адырды қуалап шығып жатыр. Дәрия қақпасының тарлау тұсы өткен кеңес заманында саяси айыппен істі болған тұтқындардың қолымен аса ыждағаттылықпен бекітіліп, алқапты алып жатқан терең де аумақты көл пайда болған. Көл беті қаңқылдап ұшқан қаз-үйрекке толса, су асты неше алуан балықтың мекені.

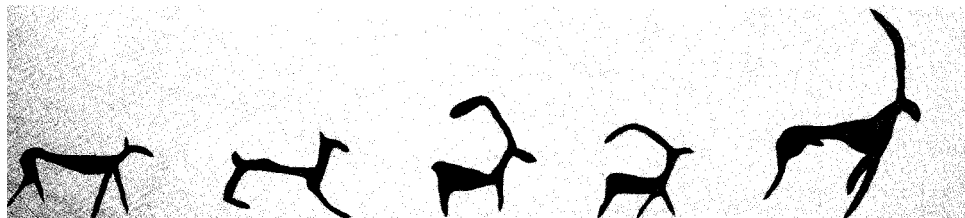

Жәкеннің томар бұлағы. Аудан орталығындағы жұртты талай жылдардан бері ауыз сумен қамтамасыз етіп келген суы тұщы, әрі дәмді бұлақ. Суын жақын маңдағы ауыл тұрғындары да ықыластана пайдаланады. Бұлақ су көздеріне ерекше жанашырлық танытып жүрген Тілеуқабыл Есенбековтің басшылығымен 2016 жылы заман талабына сай жөнделген.

Осы бұлақтың басында аудандық тұтыну қоғамының жұмыскері болып еңбек еткен Даткин Қаскей деген ақсақал отырды. Ол кісінің сол кезде отырған үйі өзінің айтуынша осы бұлақтың иесі Жәкен деген ақсақалдың үйі екен. Бала болсақ та, ол кісі осы сөзді біздің құлағымызға құйып отырушы еді.

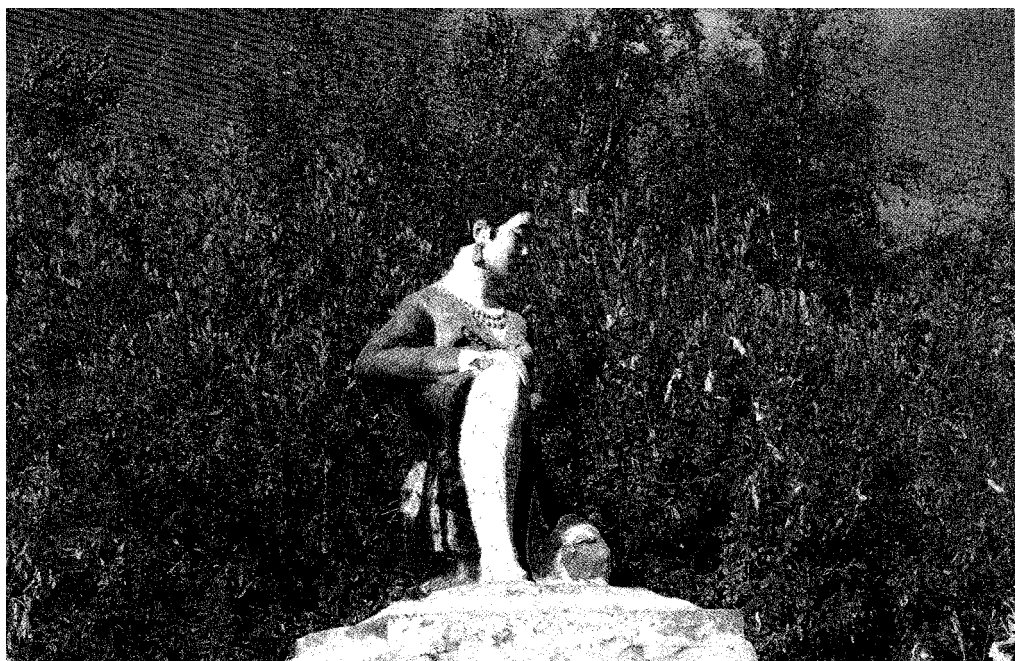
1992 жылы аудандық «Заман» газетіне арнайы келген Омаров Әміржан ақсақал осы маңның жер атаулары туралы мәлімет берген еді. Ол кісі ауданның басындағы жалғыз бұлақты «Алшын Жәкеннің томар бұлағы» дегенді де атап көрсеткен еді.

Шортанбай бұлағы. Қотыр Қызылтау ішіндегі суы өте тұщы әрі мейірің қанбай іше түскің келетін шомбал тастардың астынан ағып жатқан бұлақ, Шортанбай жырау Қарқаралыға сапар шеккен жолында осы маңға аялдайды екен де, ел осы бұлақ басына арнаулы үй тігіп, жырауды екі-үш күн жолынан бөгейді екен. Бұл туралы деректі қарт ұстаз, тарихшы Камен Ибрайұлы айтушы еді, енді ауыл әкімі Боранбай да бізге қаз қалпында жеткізді.

Күнбөпе бұлағы. Құттыбай ауылының дәл іргесінде, Ақсу-Аюлы - Жарықтас жолының бойында. Күнбөпе - Бөде пірәдардың қызы, атақты Серіктің қарындасы. Күнбөпе ғашық болған Араб деген жігітпен қол ұстасып, елден жырақтап кеткен екен. Араларына киліккен біреулер Арабқа жала жауып, соттатып жіберген. Арабтан бар қазаққа белгілі « Сұрша қыз » әні қалған.

*Қаратау кейде қарлы, кейде қарсыз,
Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз.
Дәрияның жарға соққан толқынындай,
Көз салған көрінгенге көңіл арсыз.*

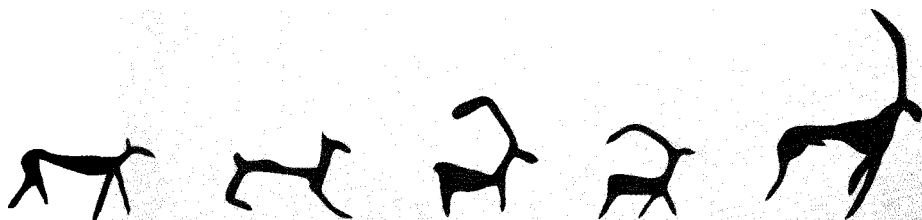
*Неше жыл жүрсем-дағы мен айдауда,
Шыдаймын, қажымаймын денім сауда,
Дәм жазып осы жолдан аман қайтсам,
Сұрша қыз, көрісерміз Баян тауда, -*

деп әндеткен екен Араб жігіт.

(Сұрша ұыз-Күнбөпенің онан арғы тағдыры, ұпақтары туралы арнайы зерттеп жазғанбыз. К. Ж.)

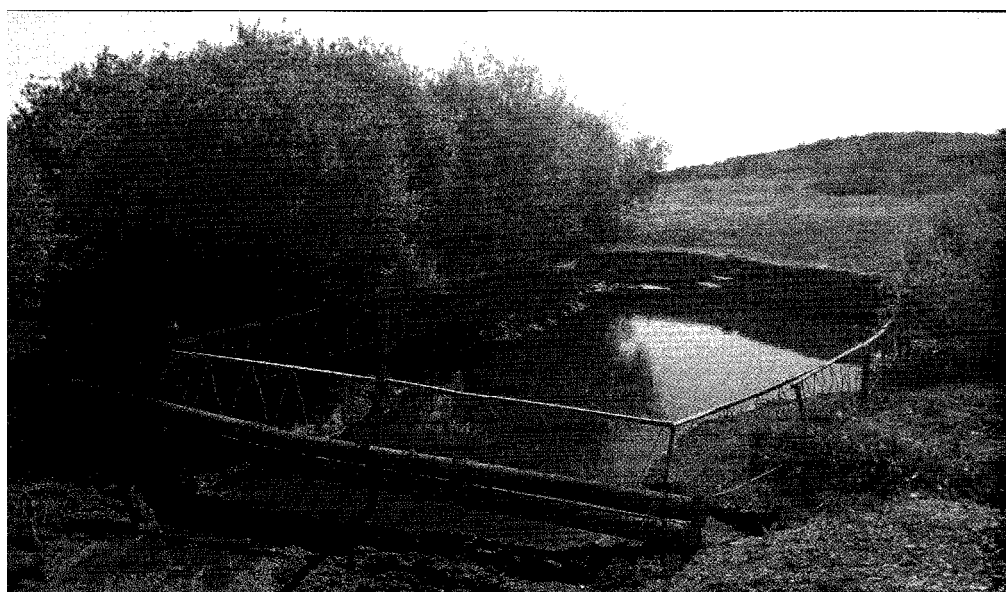

Үш бұлақ. XIX ғасырда аты аңыздай болып, Арқа еліне тараған кәу-сар. Осы жерде Қаракесек - Қуандық арасындағы дау-шар істерді билер қазақы жолмен қарап, елдің бірлігін нығайтқан. Бұл жөнінде «Құба белдер» романында баяндалады. 1984 жылы Ағыбай батыр басына көктас орнатып қайтып келе жатқанда Үшбұлаққа соққан едік. Бұлақ суы үш-төрт метр жерге шапшып ағып жатыр екен. Сонда жанымызға ерген Серік Ісмақов ақсақал: «Бұл бұлақтың тартыла бастағаны болар, біздің жастың шағымыздағы бұлақ суы тіке аспанға атып жатушы еді» деген еді. Қазір біреу бұлақтың көзіне жуан труба қойып қойған екен, соған сыймай аққан судың екпіні қатты көрінді. Бір жанашыр табылып жөндер болса дейміз де.

Тұрбек-Әбен бұлағы. Ақсу-Аюлыдан 30 км жерде, Ағадырға барар тас жолдың бойында. Тас жолды су жолын бөгеп теріс салғандықтан, бұлақ көзі бітеле бастаған еді. 2017 жылы Т. Есенбеков қолға алып, ел ақсақалы Балтабай, әкімі Ришад қолдап, су жолы аршылды. Сөйтіп, айналасы таспен көмкеріле қаланып, бұлақ өзінің табиғи қалпына келді.

Қанай бұлағы. Шалтас тауының ішінде, Ысқақ Қалпенің мешітіне асар апаратын асудың дәл жанында, Босаға станциясынан 20 км шамасындай қашықтықта.

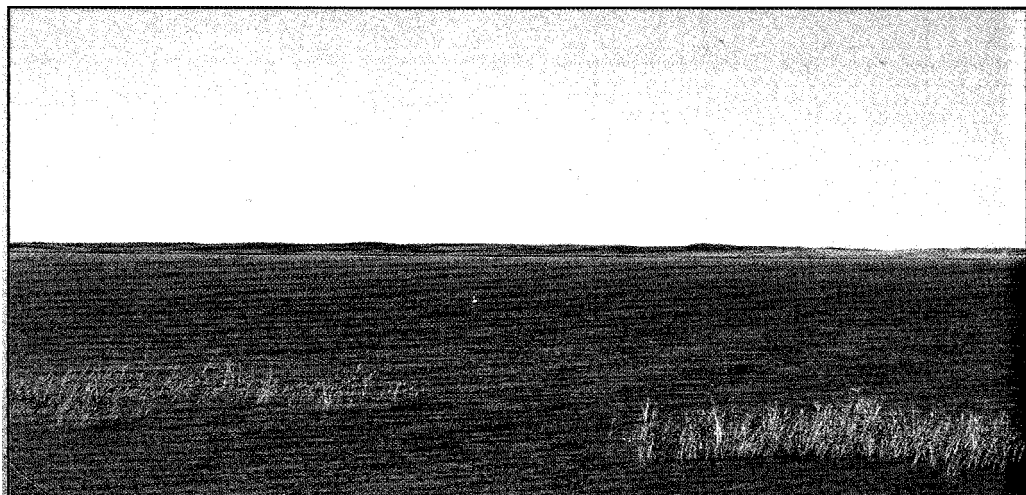
Қанай - Шортанбай жыраудың әкесі. Қанай Нақып қожаның қызы Шүкіманға үйленген, екінші қызы Күнімжанды Базар би алған екен. Қанай бажасы Базар бимен қоян-қолтық араласып, мына суы аса мол бұлақтан арық қазып, суын бұрып егін салыпты. Арықтың ізі әлі де көрініп жатыр. Бұл әңгімелерді жеткізуші - Қази ақын, Касен жыршы, Анарбек жыршы. Анарбек - Шортанбай жыраудың жырларын айтқаны үшін екі рет сотталып келген адам. Қанай бұлағына бізді қолымыздан жетелеп апарып көрсеткен де Анарбек жыршы.

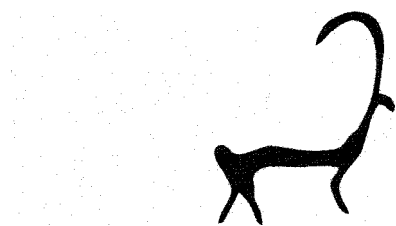
Көктіңкөлі. Осы аттас ауылдың түстік жағында. Арғы жағы шөлейт жерге ұласып жатқан көл шынында да адамға көктің, яғни Алланың берген сыйы. Табиғаты мол, шалқар көл. Шөже аңынның:

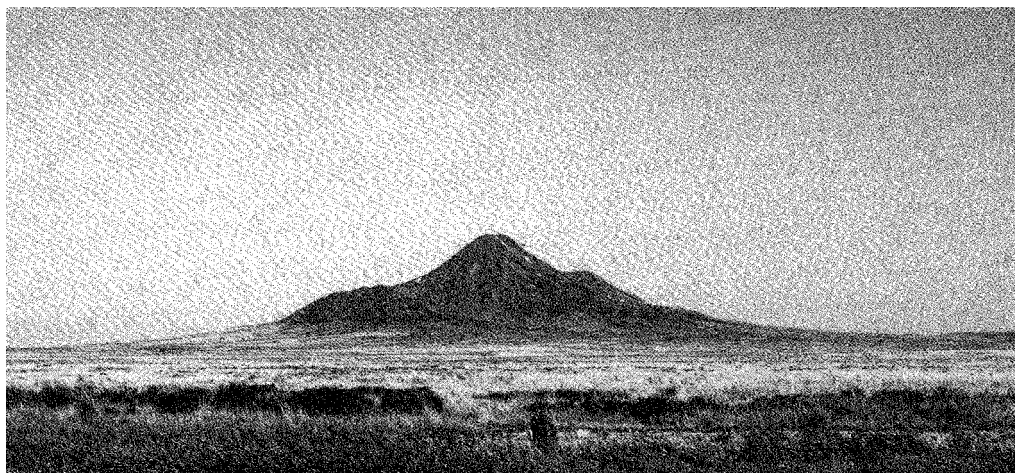
*Көктіңкөлі - байлаулы биесіндей,
Лақа балық байлардың түйесіндей.
Әкең байгұс балыққа қақалғанын
Ұмытпасаң, Сапақжан, білесің ғой, —*

деген өлең жолдары сақталған.

АРҚАНЫҢ ЗАҢҒАР ШЫҢДАРЫҢДА

Толағай. Аты аңызға айналған сайын далада жеке тұрған тау. Астана - Алматы трассасының бойында. Ақсу-Аюлыдан 50 км шамасындай қашықтықта. Жеке тұрған таудың сұлу кейпіне сүйсінбей өтетін жолаушы болмас. Толағайдың басына өрмелеп қана шығуға болады. Аңызға бөленген тау туралы ақын Әбділда Тәжібаевтың дастаны бар.

Ерлік туралы аңыз

Ел аузында ертеректен,
Ертек болған қызық көптен
Бір әңгіме есімде бар.
Айтып соны баяндайын,
Ерінбейін, аянбайын,
Тыңдау үшін кел, балалар.
Бес жүз жылдар шамасында
Сонау Ертіс жағасында,
Болған біреу Саржан атты.
Даңқы шыққан мерген екен,
Талай жерді көрген екен,
Сүйіпті жұрт сол қазақты.
Жұбайы да өзіне сай,
Аты Айсұлу - ақ маралдай,
Ақша беті айменен тең.
Көркінен де ақылы басым,
Көршілердің көрі, жасын
Сүйсіндерген қылығымен...
Айы толды, күні жетті,

«Ұл туды» деп ел шу етті,
Дүниеге бір бала келді.
Отыз күндік мерекені,
Естен кетпес берекені,
Сол ауылға ала келді.
Ақ тілекті дос-жарлары
Ат арытып жетті бәрі,
Қалмай адам көңілі жақын.
Ақсақалдар қол көтеріп,
Жас бөбекке бата беріп,
Толағай деп қойыпты атын.
Балғын бөбек жетті бірге,
Ілінбесін көз бен тілге.
Кереметтен туған жандай:
Кере қарыс, ақша маңдай,
Күн нұрынан жаралғандай,
Көзі түскен таңғалғандай.
Үштен төртке жетті жасы,
Туған айдай екі қасы,

Ақ тістері ақ меруерттей.
Қос жұлдыздай көз жанары,
Қос бетінің тамып қаны,
Жалындайды жанған өрттей.
Тым ерекше, тұлға пішін,
Өлшеп болар емес күшін,
Қуанышты ата-анасы.
Бота болып ойнағалы
Арқаласа он баланы -
Қайыспайды қабырғасы.
«Алып болар» деді үлкендер,
«Тірі болсын, туды бір ер»,
Ер жетуін күтті халық.
Арнап келіп көрер болды,
Көрген соң көз сенер болды,
Алыстағы ел хабарланды.
Жеті жаста садақ тартты,
Атқан оғы тасты уатты,
Жай отынан кейін емес.
Темірден де өткізеді,
Түндік жерге жеткізеді,
Ел осыны етті кеңес.
Еріп кәрі мергендерге
Әкесімен шықса бірге
Аң аулауға - кең даладан
Құтылмайды қашқан құлан.
Жалғыз толғап тартуынан,
Жан құтқармас болды қыран.
Осындай бір аңшылықта
Кетіп ұзап айшылыққа,
Шексіз-шетсіз көлге келді.
Мөлдір судан шөл қандырды.
«Алайын, - деп, - көзімді іліп»,
Әкесімен тілге келді.
Жалғыз ұлы - көз жанары,
Сұраса да берер жанын:
«Ұйықта, қозым» деді Саржан.
Ұйқыдағы Толағайды
Айналады, толғанады,
Көбелектей от айналған.
Елсіз, малсыз көлдің қасы,
Қалың қамыс айналасы.
Көз қызығар ұшқан құсқа.
Оқта-текте үн береді,
Үрейді ала күңіренеді,
Жем іздеген жолбарыс та.
Жолбарыстың естіп үнін,
Оятайын десе ұлын,
Аң батырын атқызбаққа:
Сабырсыз боп қызбайын деп,
Тәтті ұйқысын бұзбайын деп,
Өзіне-өзі салды тоқтау.
Сол кезде бір сыбдыр шықты,

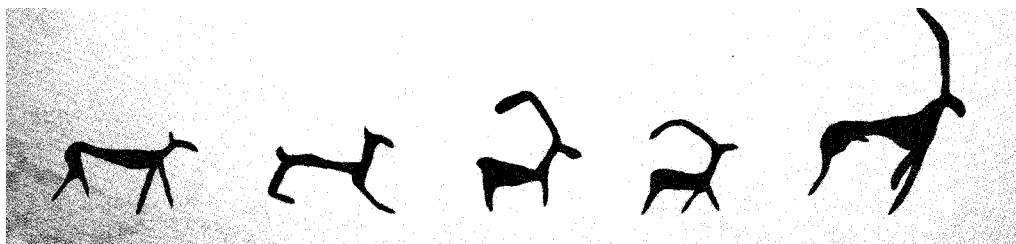
Жалт бұрылды, көзін тікті,
Көрді Санжар аң балуанын.
Жортып жүріп келіп қапты,
Жол тосқанын аңғармапты,
О да торып қалды жауын.
Оқтан ұшқыр өр жолбарыс,
Жібермейтін жатқа намыс,
Лақтыратын атандарды,
Жымитты да қос құлағын,
Көздерінен шашып жалын,
Жер бауырлап жата қалды.
Сонда мерген қатты састы,
Адамды аңның сұсы басты,
Жолбарыстан көз алмады.
Қимылдаса, атқалы тұр,
Қанды аузын басқалы тұр,
Арбасуға төзе алмады.
«Өлдім, балам, Толағайжан!»
Деген дауыс шықты жаман
Атып сонда тұрды бала.
Тырнақтарын арандатқан,
Аждаһадай аузын ашқан,
Жолбарысты көрді бала.
Әкесінен әл кетіпті,
Қояр емес, жауы мықты,
Меңдеп барад, күші басым.
Талшыбықтай майыстырып,
Теңбіл шұбар алған мініп,
Күйрететін қабырғасын.
Толағайды ашу қысты:
«Келе қал, - деп - болсаң күшті»
Құйрығынан алды барып.
Таяқ құрлы көрмей тіпті,
Жолбарысты дөңгелетті.
Ойнағандай шыр айналып,
Ұршықтайын үйіргенде,
Ектінінен соққан желге,
Көк құрақтар қалды жатып.
Әлден кейін аспандатып
Айдын көлге жіберді атып,
Күмп етті де, кетті батып.
«Бұл не деген үлкен мысық,
Салқындады-ау суға түсіп»,
Деді бала, күлімдеді.
Әкесі де езу тартты.
«Мысық» жүзіп бара жатты,
Қайырылатын емес енді.

II

Жылдар өткен...
Жазғытұрым,
Басталды бір жаман ырым,
Жаумай жауын жалғыз тамшы

Ерте солды гүл-бәйшешек,
Еркін өспей, қурады шөп,
Етке тиді ауыр қамшы.
Еккен егін өнбей жерге,
Еткен еңбек ұшты желге,
Ел күйзелді ем таба алмай.
Жабырқаған жарлы қауым
Жалбарынды тілеп жауын,
Көкжиектен көзін алмай.
Сезген мұны Толағай да
Сабырсыздың болды пайда,
Ойланады ұзақ күндер:
«Қайтсем жауын жаудырамын,
Ел сусынын қандырамын,
Адал ақыл айтар кімдер?»
Көп өтпеді. Бір күндері
Шешесіне еркеледі.
Отыр сұрап әр нәрсені...
Тағы да бір бар сауалым:
«Көп жауады қайда жауын?
Білсең, апа, айтшы!» деді.
Айғақ ете үлкендерді
Апатайы жауап берді:
Деген сөзі бар: «Тауда тандыр».
Қарлы, шыңды тау жерінде,
Тарбағатай өңірінде
Үзілмейді жылда жаңбыр.
Толағайың тыңдап алды,
Екі беті гүл-гүл жанды.
Кідірмеді, жүріп кетті.
Кеудесімен бұлт бөгеген,
Бұлттан жаңбыр себелеген
Асқар тауға келіп жетті.
Таңдап жүріп тау жотасын,
Талғай қарап орман, тасын,
Тарбағатай өңірінен,
Көңілі сүйген бір шаққалды
Ұзақ ырғап бөліп алды,
Өркештенген түйінінен.
Басындағы қарын қоса,
Баурындағы аңын қоса,
Шайқап бұлақ, көк орманды,
Күшпен әрең алды-дағы,
Арқасына салды-дағы,
Келген ізбен қайта оралды.
Арқалады ауыр тауды,

Жаншып бара жатыр жанды,
Маңдайынан тер көл боп ақты.
Жеткенше дем алмайын деп,
Жарты жолда қалмайын деп,
Шаршаса да, тоқтамапты.
Тау жақындап қалды келіп,
Бұйраланған бұлт еңсеріп,
Таңданысты көрген адам.
Әлден кейін танылды анық,
«Толағай!» деп шулап халық,
Қуанбаған қалмады жан.
Құйды жаңбыр, сел боп ақты,
Күн күркіреп шатырлатты,
Күйген жердің кірді жаны.
Шөлдегендер суға қанды,
Ауыл қайта ажарланды,
Тарқады елдің бір құмары.
Талған дене, жанған өкпе,
Келген шыдап сонша көпке,
Ұзақты күн сыр бермеген.
Жетеріне жеткен кезде,
Күн еңкейіп шөккен кезде,
Сүрінді алып әлденеден.
Кетті құлап, тұра алмады.
«Апа!» деді жалғыз ғана,
Тау да басып шөге берді,
Апасы жас төге берді,
Отаны үшін өлді бала.
Кім қалды екен егілмеген,
Кім қалды екен төгілмеген,
Көз көргеннен Толағайды.
Күңіренді де анасындай,
Күн де баты шарасыздай,
Түн қап-қара шашын жайды.
Ауысыпты заман талай,
Аталғалы Тау - Толағай...
Соны үлкендер ертегі еткен,
Алыпты тау басып жатқан,
Ана сүтін тас боп қатқан
Көреді әлі өткен, кеткен.
Толағайдың төңірегінде,
Толқындаған желмен бірге
Көк теңіздей көк шалғыны.
Алыпты жұрт ардақтайды,
Алып атын бір атайды
Жылда жаңбыр жауған күні.

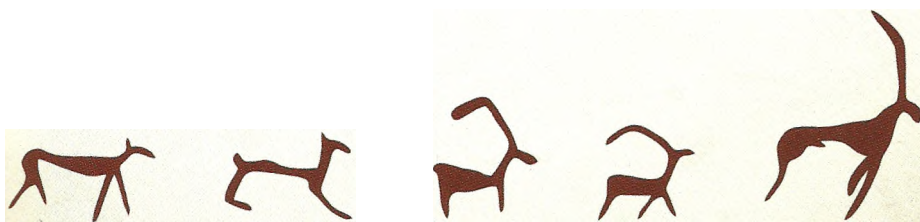

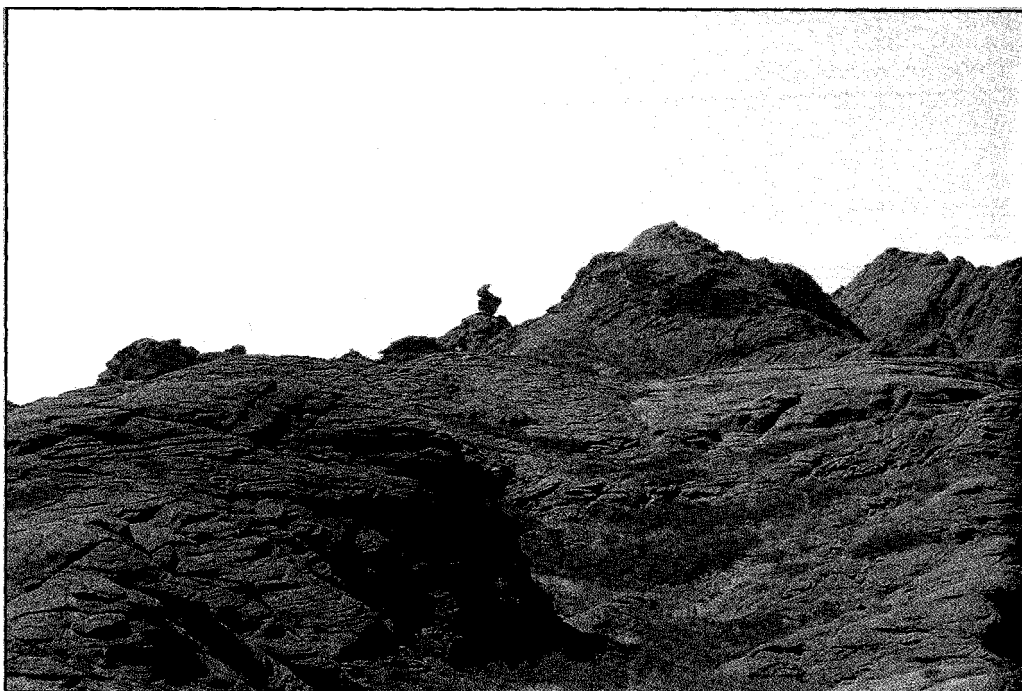

Аюлы тауы. Баурайына бес ата жұрты туын тігіп, Шет ауданының орталығы еткен құтты мекен. Сонау 30-шы жылдарға дейін сай-сайына қалың орман өсіп, таудың бетін мәңгі көк арша басып жатқан. Таудың терістік жақ етегінен ертеде Қоянды жәрмеңкесіне өтетін жол болған.

Аюлы тауының оңтүстік жағындағы терең сайды «Аю шат» деп ата-са, онан кейінгі терең сайды «Түлкілі шат» деген. Таудың батыс жағындағы қалың құз жартасты терең шатқалды «Үкілі шат» деп атаған. «Қаштай» сайына қарап тұрған терең сайды «Бөрілі сай» деген екен. Мұнан басқа «Қоза» деп аталатын да терең аңғар бар.

«Қаштай» сайында ауданның 60 жылдық, 70 жылдық, 80 жылдық мерейтойлары аталып өткен еді.

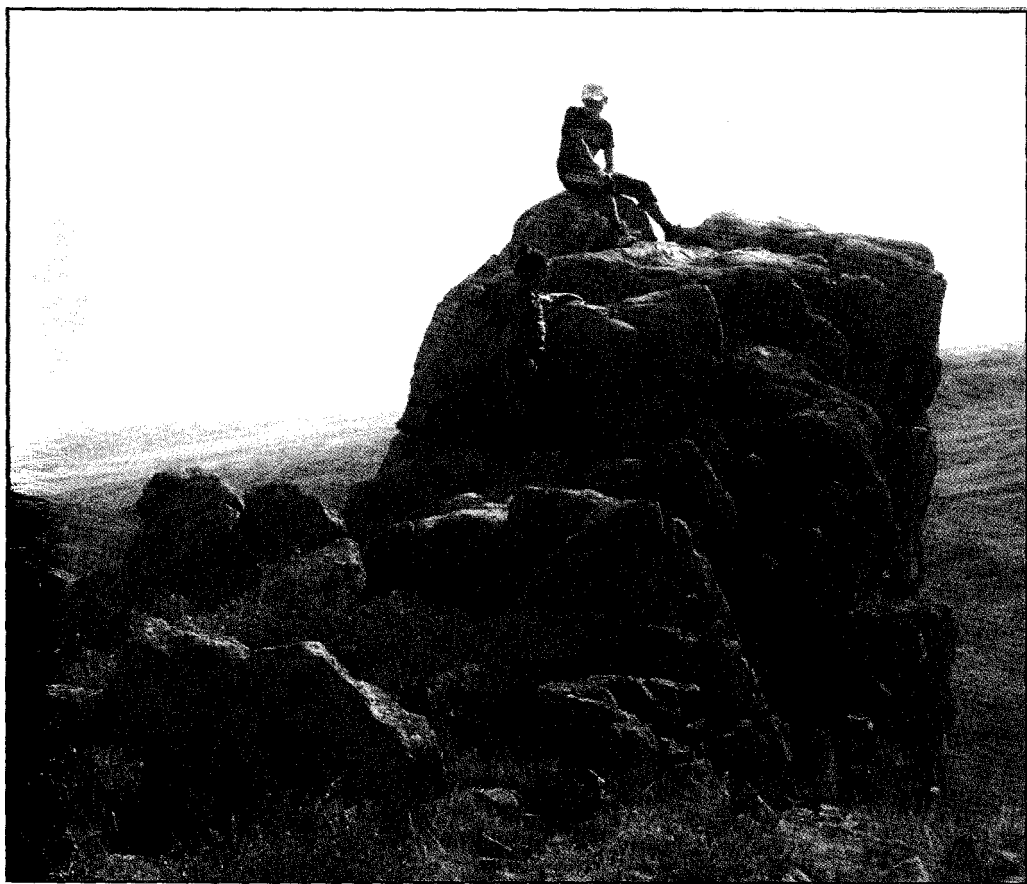

Айыртаудың сақшысы. Жап-жалтыр тас шыңдардан тұратын Айыртау жолаушыға алыстан-ақ әсер етеді. Айыртауға таяй бергенде «әне, ананы ңара» деп пойыз келе жатқандардың вагонның терезесіне үңілмейтіні жоқ, әсіресе бала-шаға мәз. Үлкендер ойлана қарайды.

Жап-жалтыр тас шыңдардың бірінің ұшар басында тас мүсін тұр. Тас мүсін жүрген сайын нұбылады. Әуелде адам ба деп қалғандай жолаушы, кейін оның арқарға да, аюға да ұңсап кететіне таң қалады. ТТыңттың ұшар басындағы бұл тас мүсінді «Айыртаудың сақшысы» дейді жұрт.

Сұңқартас. Тағылы тауының бір биігінің басында тұрған жеке жар-тас. Биіктігі 8 метрдей. Сұңқар ғана мекендеген осы тастың басына шығып отырып, Маясар ақын 1932 жылы қырылып жатқан елін жоқтап, «Көңіл қаяу» деген өлеңін айтқан екен. Жай өлең емес, жан-жүйеңді сырқырататын зарлы ән.

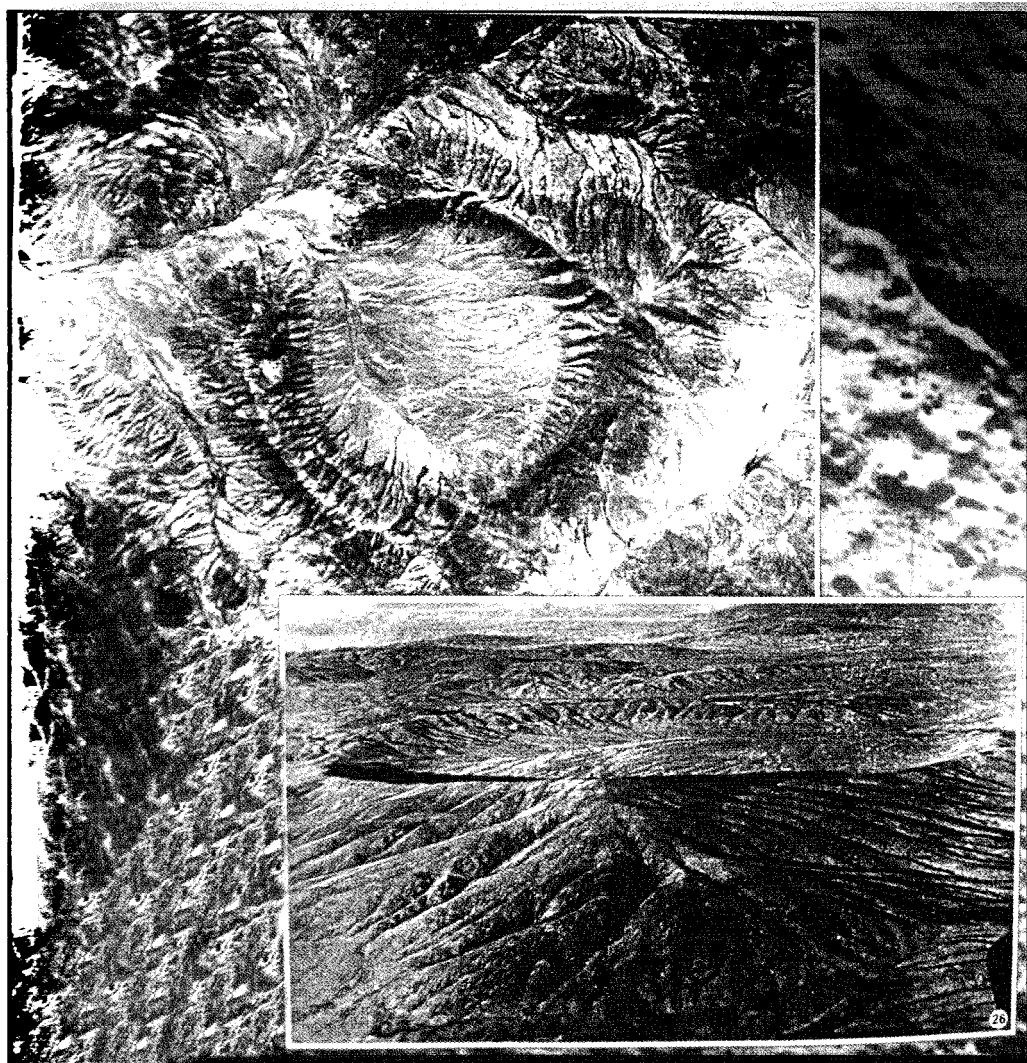
*Дүние, жаңа білдім жалғанына,
Жеткізген кімді тағдыр арманына,
Сыңсыған қалың елдің орынында,
Таң қалдым жалғыз бала қалғанына.
Маясар елін жоқтап зарлады ғой,
Жоқтаудан тілмен жағы талмады ғой,
Түтіні тұман болған қайран елім,
Бір үйден қыстау басы қалмапты ғой.*

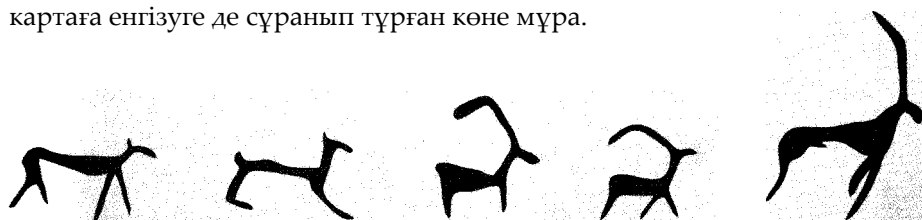
Дойбытас. Егіз қойтас деген қос шоқының біріндегі жартасқа қашалып салынған дойбының тақтасы. Көне заманнан келе жатқан мұра. Ежелгі заман мәдениетінің бір үлгісі. Қола дәуірі десек, артық айтқандық емес. Бүгінгі дойбы тақтасынан бір ерекшелігі, тақтаның ұясы 64 емес, 74. Екі жақтың қақ ортасындағы ұялар басқаларынан екі есеге жуық кең жасалған. Ойнаудың бұл тәсілі бүгінде ұмыт болғаны даусыз.

Осы тақтаның сақталуының өзі дойбы, шахмат деген ойындардың арғы ізі көшпелілерде жатқан жоқ па екен дегенге меңзейді.

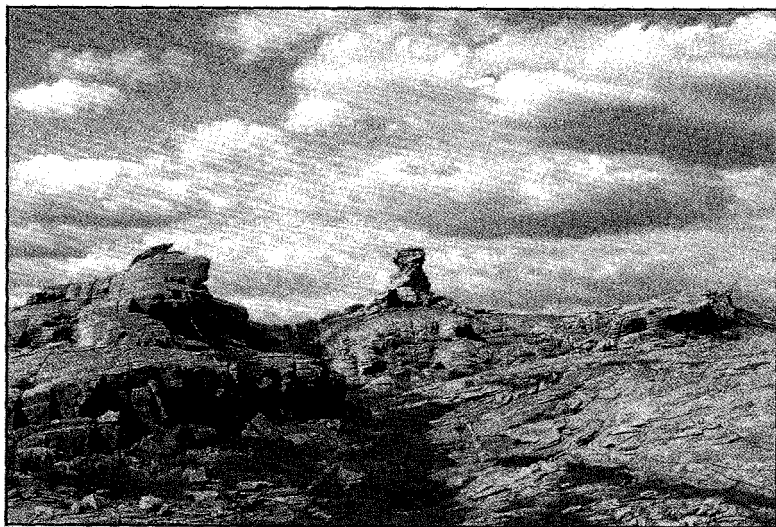

Шұнақ кратері. Мойынты станциясынан күнбатысқа қарай 25 км қашықтықта. Сурет космостан түсірілген. Ғалымдар Шұнақ кратері алып метеорит тастың жерге соғылуынан пайда болған деп есептейді. Кратердің пайда болуы адам баласының тарихынан белгілі ежелгі заманнан да әрі болса керек. Әрине, зерттей түсуді де талап ететін, туристік картаға енгізуге де сұранып тұрған көне мұра.

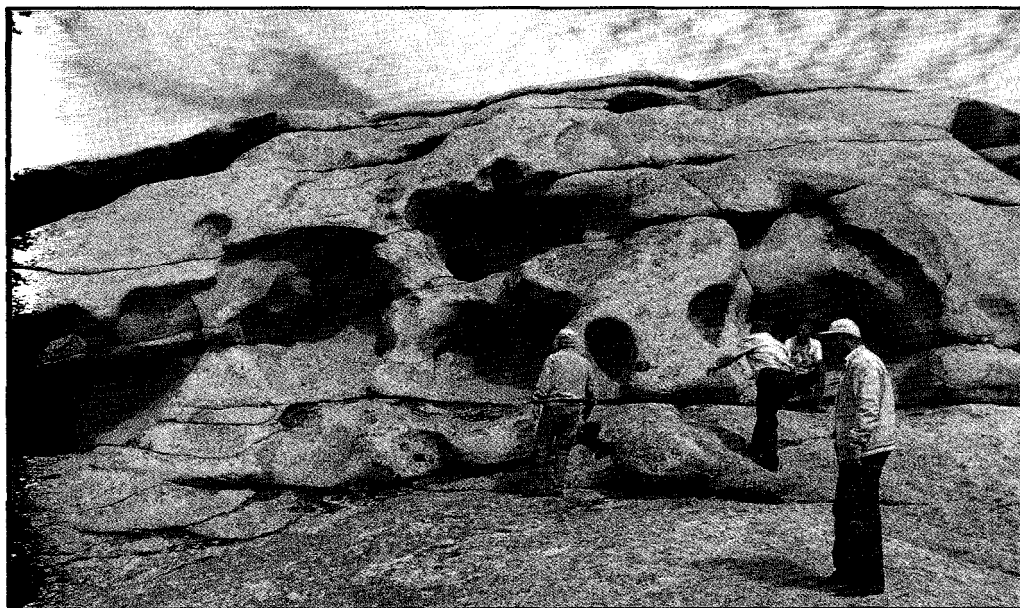

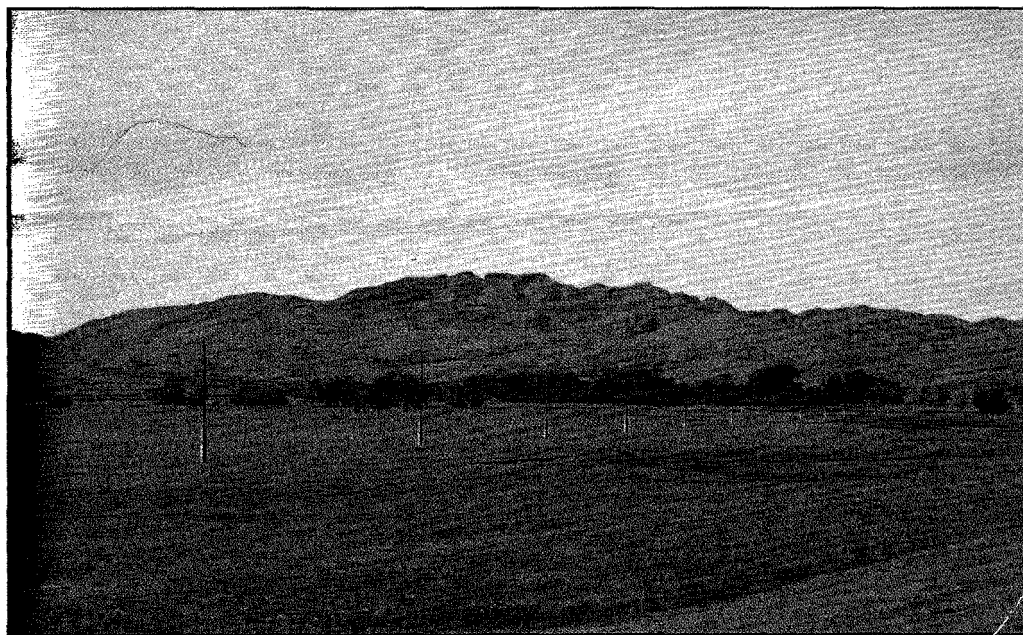
Ортау жеті қазаны. Ортау тауының күншығыс жақ бетіндегі табиғаттың бір ерекшелігі. Жоғарыдан аққан су жеті рет қазан шұңқырларды толтырып барып, төмен ағып кетеді. Жеті қазанды көргісі келген әуесқойлардан маңы үзілмейді. Өттеңі, айналасын бүлдірушілер де жеткілікті.

Ортау адамтасы. Ескі Ортау ауылының сыртындағы биік тас мүсін. Мезгілдің әр сәтіне қарай құбылып, түрлі кейіпке еніп тұрады екен.

Ортау үңгірі. Кенесары асуының екінші бөлігіндегі алып жартастағы ішіне төрт-бес адам сыярлықтай тас үңгір. Азаттық жолындағы ұрыстарда Кенесары сарбаздары, мергендер осы үңгірді жау жасағын жайпау үшін пайдаланған деген аңыз бар.

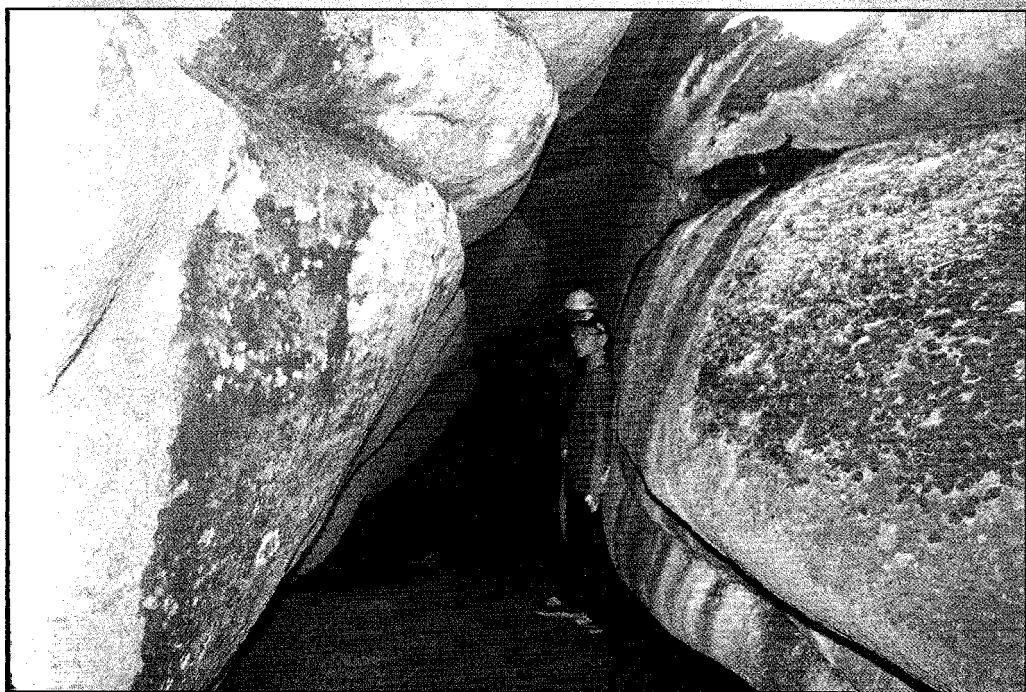

Ортау ауылына жақындай бергендегі Ортау тауының жалпы көрінісі

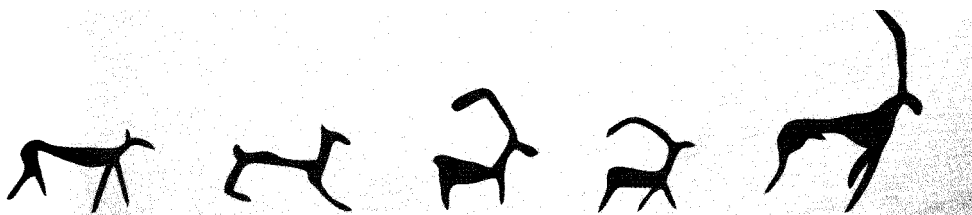

Ортаудың аютасы. Ортау тауының күнбатыс жақ бетінде жатқан жеке тас.

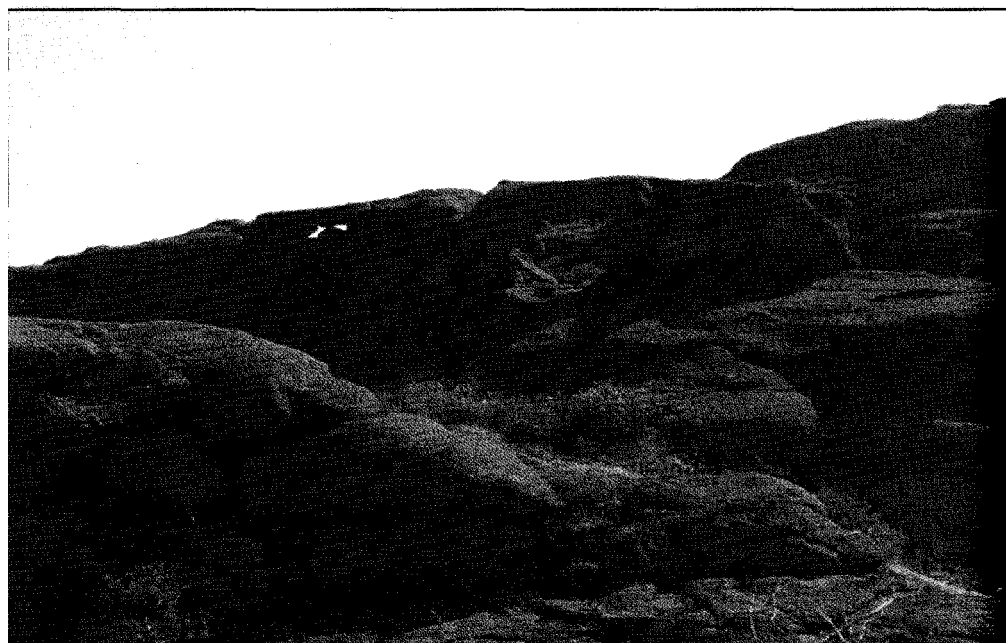

Қотырдағы үңгір. Байбаладан шығып, әулиетасқа апаратын кең сайдың шығыс жағындағы жартастың ішіндегі үңгір. Кіреді аузы да, төр жағы да кең, ішінде бүгілмей жүре беретіндей бір-біріне төнген жартастардың арасындағы қуыс. Әрине, бұл атақты Секербай үңгірі емес. Ол үңгірді білетін адам шамалы. Секербай соғыс жылдарында әскерден қашып, бес жыл бойы таптырмай, сол үңгірде екі рет үйленген екен. Бүгінде үңгірге жұрт тамсанып қана жүр. Бұл турасында «Көксеңгірдің тасында» деген хикаят жазылған.

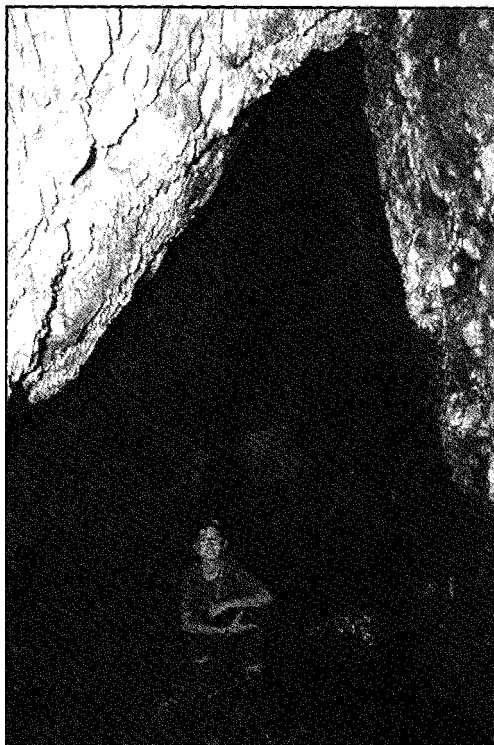
Қотыр Қызылтаудың аютасы. Ашуға булығып, ызалана күркіреп, аузын кере ашқан аюдың дәл бейнесі.

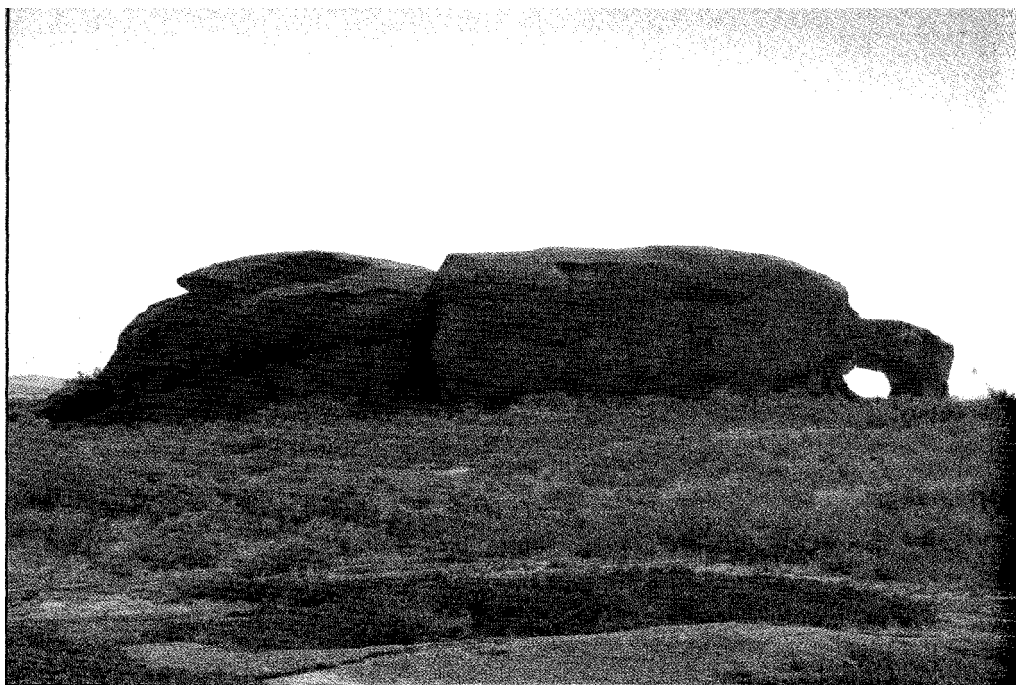

Бұғылы үңгірі. Үңгірге барар сайды ертеде Серіктің сайы дейді екен. Серік - Бөде пірәдардың баласы, осы ел тарихына өз ізін қалдырған адам. Кейінде бұл жерді Әбжан үңгірі атап кетті. Соғыс жылдарында әскерден қашқан 17 адам осы үңгірді паналаған. Соның бірі Әбжан деген азамат екен. Үңгірдің аузы өте тар, еңбектеп қана кіресің. Төр жағы үш қанат үйдің көлеміндей, төбесі қол жетпейтіндей биік. От жаққанда іші ілезде жылиды. Үңгір ішіне түтін толмайды, биікке көтерілген түтін кірер ауыздан селдіреп шығып жатады.

Үңгір Құттыбай ауылының шығыс жағында, шамасы 8 км қашықтықта. Ежелгі заман адамдарының тұрағы болғаны даусыз.

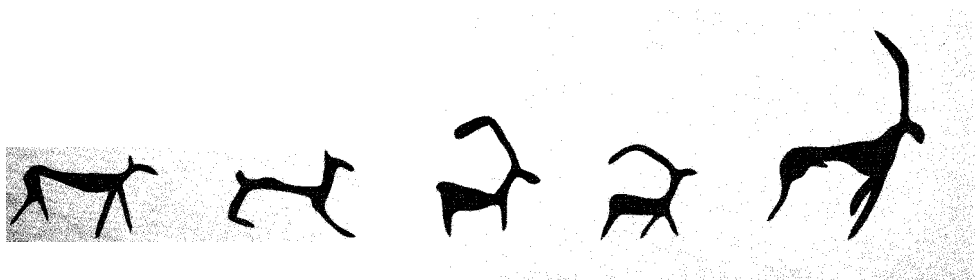
Сайлаутас. Қармыс ауылынан шығысқа қарай 7 км қашықтықта, Қармыс өзенінің бойында.

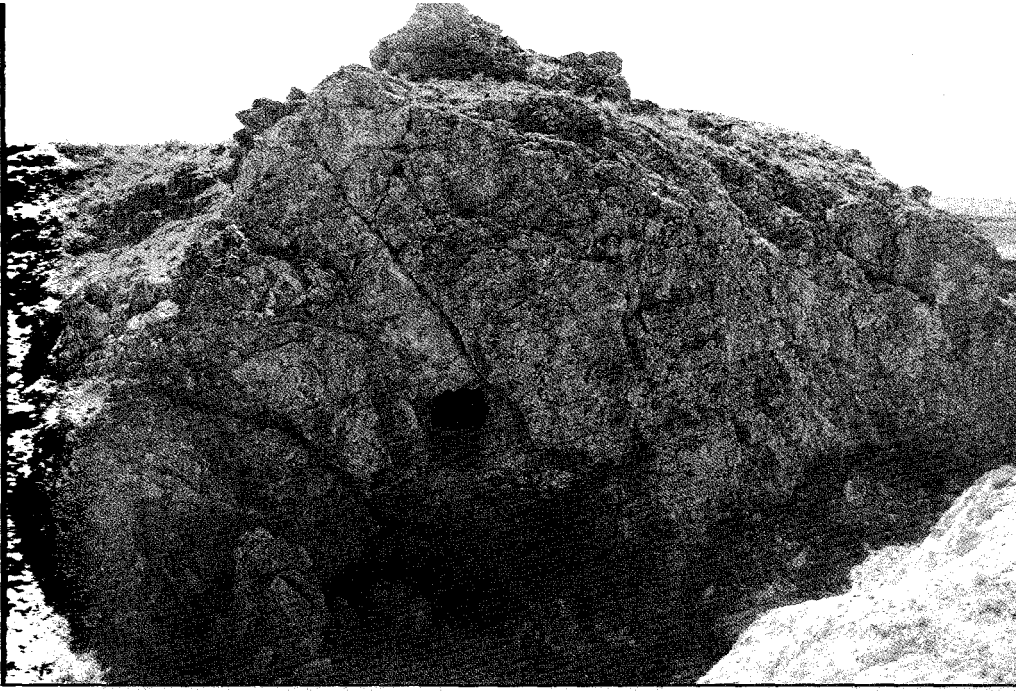
Ертеде осы тастың маңында Бесата жұрты болыстарының сайлауы өткен. Өңкіген алып пілдей жартастың тұмсығын жерге қадаған тұсындағы тесіктің алдына сайлау өткізуге келген ояздың үйі тігіліп, алдына күзетші қойылған. Сайлауға келген қазақтар үшін өзенге жақын жерге үй тігуге рұқсат берілгенін кешегі ақсақалдар жырдай айтып отыратын.

Атақты Түсетай ақынның:

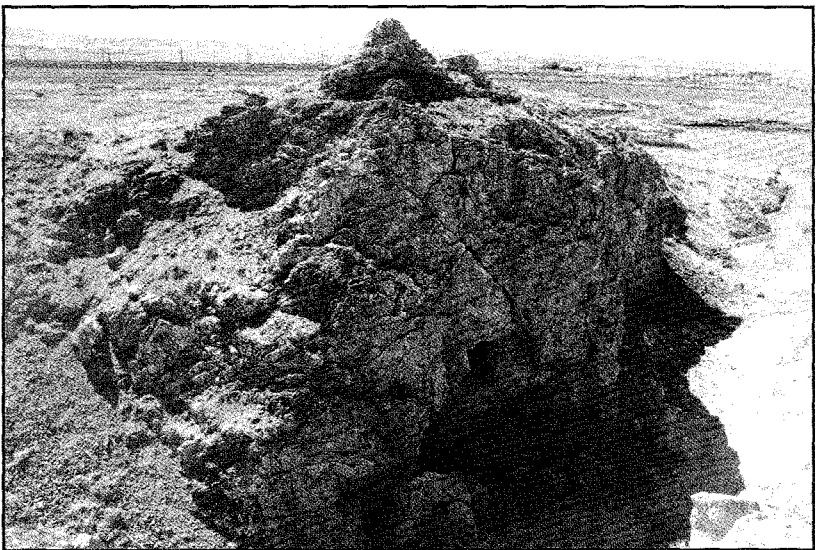
*Сарыарқа, сағындым гой жайлауыңды,
Өтетін сайлаутаста сайлауыңды.*

деп басталатын елдің еркіндігін аңсаған, Голощекиннің қысымшылығына қарсы өлеңінде айтылатын сайлаутас - осы.

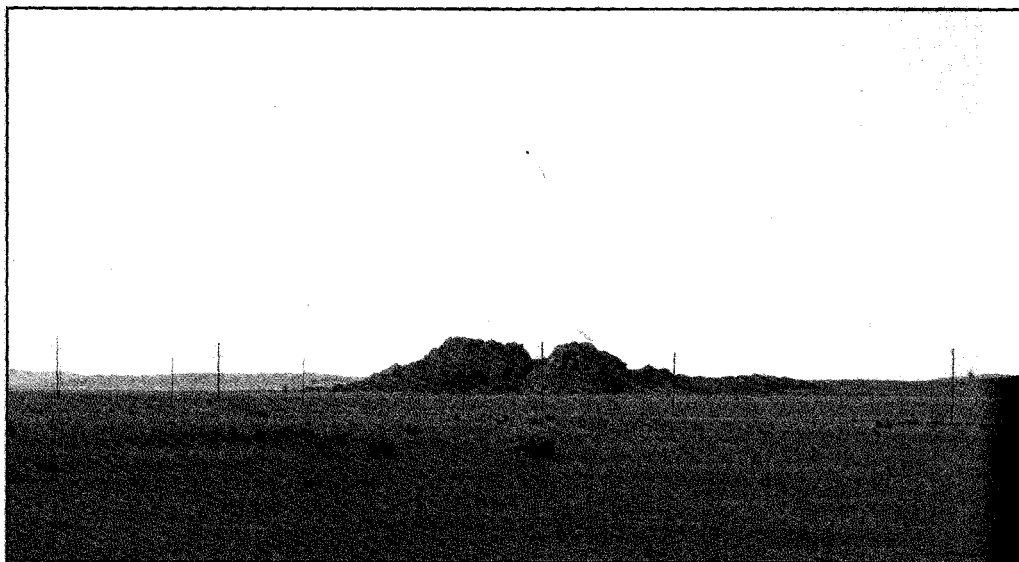

Әулиетас. Өспен ауылындағы жартас. Ертеде осы әулиетастың түбінен бұлақ ағып жатқан. Осы маңның байлығын білген Н. Ушаков Боздақұлы Қарабақсы деген кісіден осы әулиетасты 86 күміс теңгеге сатып алған. Онан кейін ағылшындардың қолына өткен кен орны үлкен кенішке айналып, Ресейден ағылған орыс та, осы маңдағы қазақтар да осы кеніште қара жұмысқа жегілген.

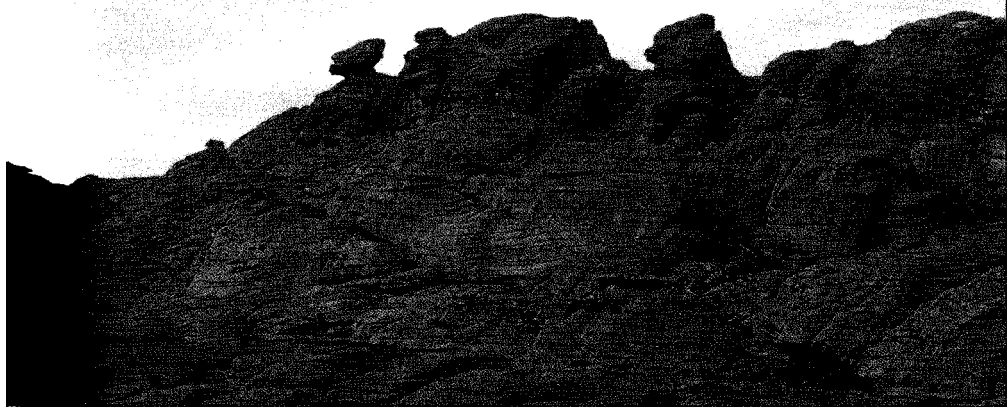

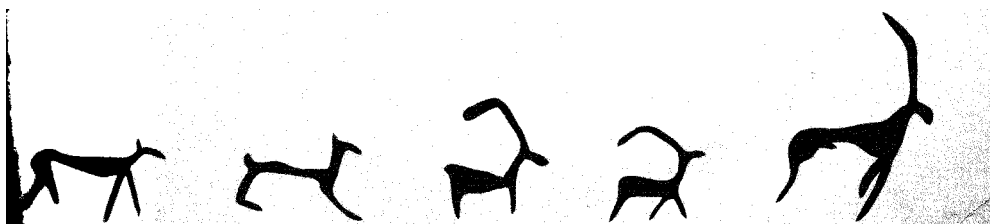
Шөккен бура. Егізқойтас шоқысының терістік жақ ту сыртында жатқан, өркеші адам қолымен қашалып, әспеттелген тас. Түйетас жартылай жерге көмілген. Ежелгі заманның бізге жеткен мұрасы.

Түйетас. Кеңшоқы ауылының түстік жағындағы тас шоқы. Ауылдан қашықтықта жатқан шоқы әдемі көріністерімен есте қалады.

Әулиетас. Байбала ауылынан оңтүстік батысқа қарай 12 км қашықтықта. Табиғаттың әсем суреті, сұлу жартас. Бір иығындағы бөлек тас басына келпек киіп тұрғандай көрінсе, екінші иығындағы шоғыр тас мұрны шоштыып отырған моп-момақан аю сияқты. Әулиетас туралы аңыз да әртүрлі екен. Ең сүбелісі: аштық жайлаған жылдары осы тасты пана тұтып, бір жаратушыға сиынып, елдің қырғыннан аман қалғаны. Адасып келген, әлде Ұлы жаратушының пәрменімен біраз малдың осы айналаға үйіріліп, солардың сүтін қорек етіп, бала-шағасын сақтап қалуы. Ел мұны осы тастың құпиясы санайды. Айбынды да, әдемі сұлу тасты көрушілер жетіп артылады.

Көктасы күнді сүйген Қотыр Қызылтау - Шығысы Ақшоқыны иектеп, батысы Талды ауылына жағалап бітетін тау сілемі. Адамның жаны сүйсінер шыңдары да, жүрегіңді шуаққа бөлейтін шатқалы да жетерлік. Төбесіне шыршадан ту тіккен биіктерге қалай риза болмассың. Сай-саласы өткел бермес ну орман. Қойны толған кәусар бұлақ. Беу, қазағым, осы жер - сенің мекенің!

КҮМБІР ҚАҚҚАН КҮМБЕЗДЕР

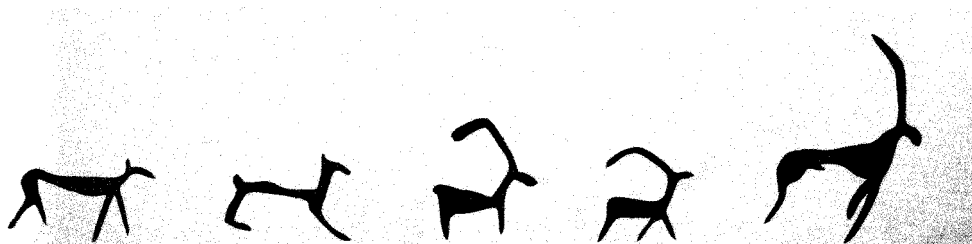

Үйсінбай мырза - сайын далада жортып келе жатқан салт атты тізгінді шалқая тартып, таңдай қағатын, жүйткітіп келе жатқан машинасының тормызын шиқылдата басып тоқтап, «япыр-ай, ә, осы шынында да мазар ма, әлде ертегінің елесі ме?» деп жан-жағына жалтақтайтын ғажайып ғимарат. Иен далада сыңғырлап кетейін деп тұрған үнсіз қоңырау. Айыбы - бронзадан емес, сол даланың кірпішінен. Күйдірілмеген кірпішінен. Қалау үлгісі де ерекше сәнді, өрімдей өрілген. Қызылтау ауылының оңтүстігіне қарай 80 км қашықтықта.

Сағым қыздың мазары - Ақсу-Аюлыдан 5 км шамасында, Шортанбай жырау бейітінің маңында. 1989 жылы Маясар ақынның 110 жылдық мерейтойына келген Сәкен Жүнісұлы мен Мұхтар Мағауин «не деген ғажайып мазар» деп, жандарына Ерік Асқаров, Ғымкүл Сүлейменовті және осы жолдардың авторын алып суретке түскен еді. Қазір мазар құлап бітті.

Алтыбай мазары. Шажағай өзенінің бойында, Үйсінбай мазарына жақын. Қалау үлгісі Үйсінбай мазарына жақын болғанымен, өзіндік ерекшелігі бар. Бүгінде уақыт әсерінен күмбезі қирап бара жатыр. 1982 жылы алғаш көргенімде (К.Ж.) күмбездің төбесінде батырдың шоқпары қадаулы тұрған. Шоқпардың өн бойы оқтың іздері еді. Оның ұшына қадалған күміс айшықты алу үшін белсенділер оқты аямапты. Бүгінде жерге құлап жатқан, шіруге айналған шоқпарды мазардың ішіне сүйеп қоюға тура келді.

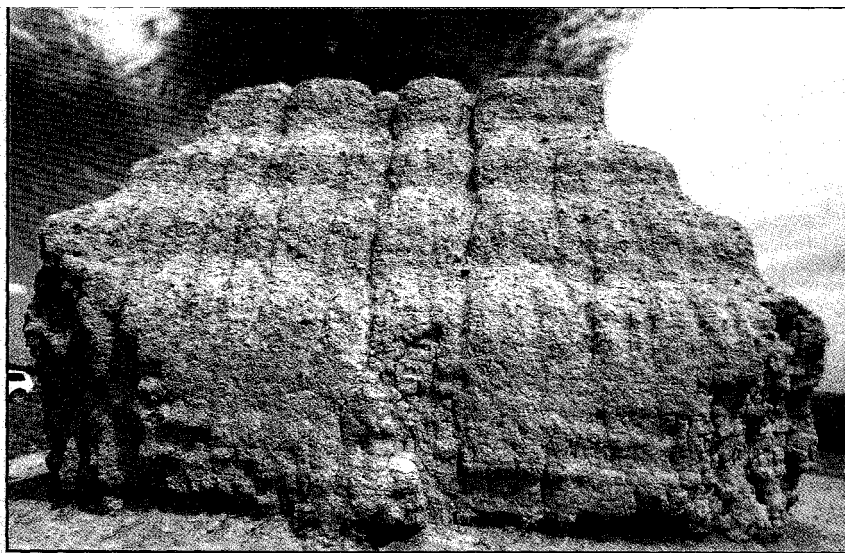

Олжа руы қызының мазары. Шажағай өзенінің бойында. Қалау үлгісі сайын даланың сәніне сай. Күмбірлеген күмбез. Мазардың ішінде отау боп қаланған кішірек мазардың ұшы күмбезбен жалғасып кетеді. Мұндай отаулар ұзатылуға жақын қалғанда кенеттен қайтыс болған қыздарға арнап қаланатын болған.

Сағаналап жерлеуге арналған мазар. Мазар бүтінде құлап бітуге жақын. Сағананың кіре берісі жабылып қалған. Сол жерге жақын, мәйіт денесін уақытша қоюға арналған ұзын тос қана сақталған. Сағана Шажағай өзенінің бойында.

Жаманбала мазары. Арқаның бұл өңірдегі мазарларға келмейтіндей ерекше қаланғандығымен көзге түседі. Мазардың жанында атақты Маңқожа әулие жерленген.

Сәрсенбай қажының мазары. Ел Ақбейіт деп те атайды. Өзіндік ерекшелігі бар күмбез. Төрт қабырғасында да есік бар. Дүниенің төрт алабына қараған есіктер екінші қабатында да бар.

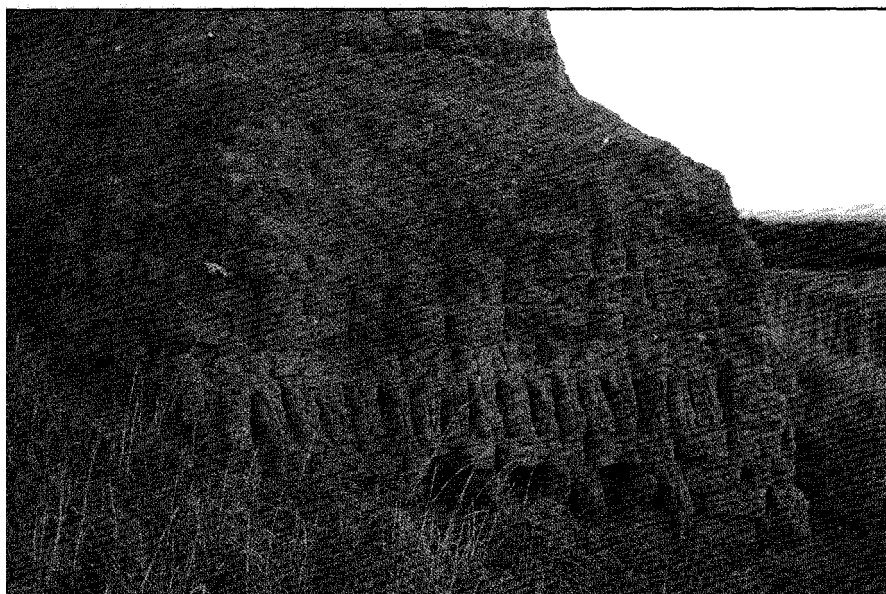
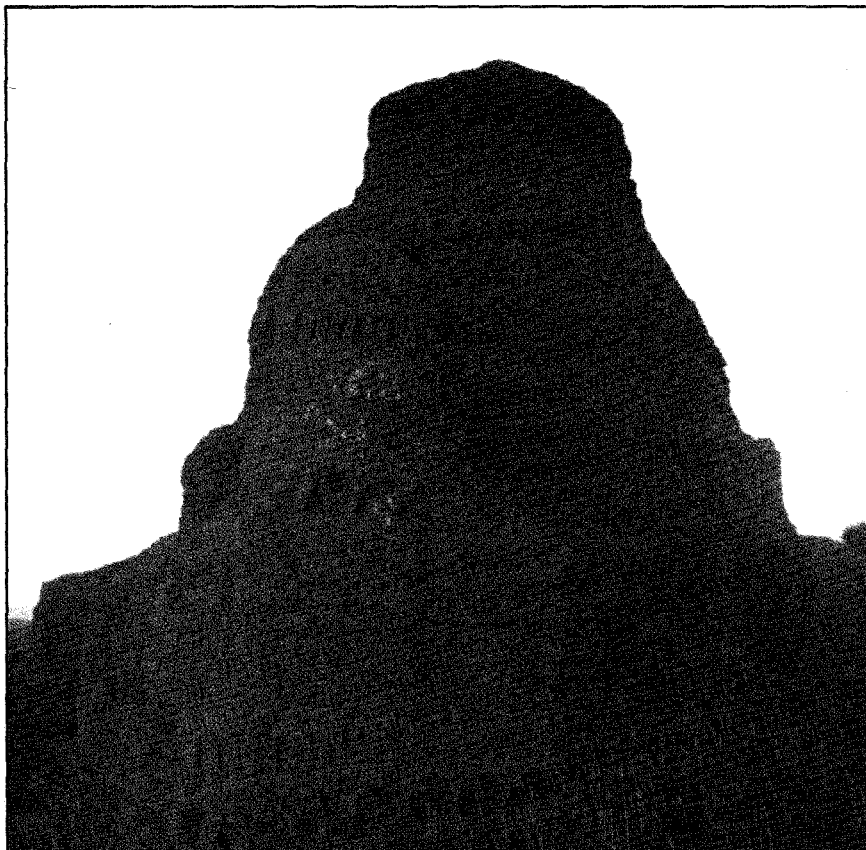
Сәрсенбай - қажылыққа екі рет барып, елді ислам дініне ұйытқан тұлға.

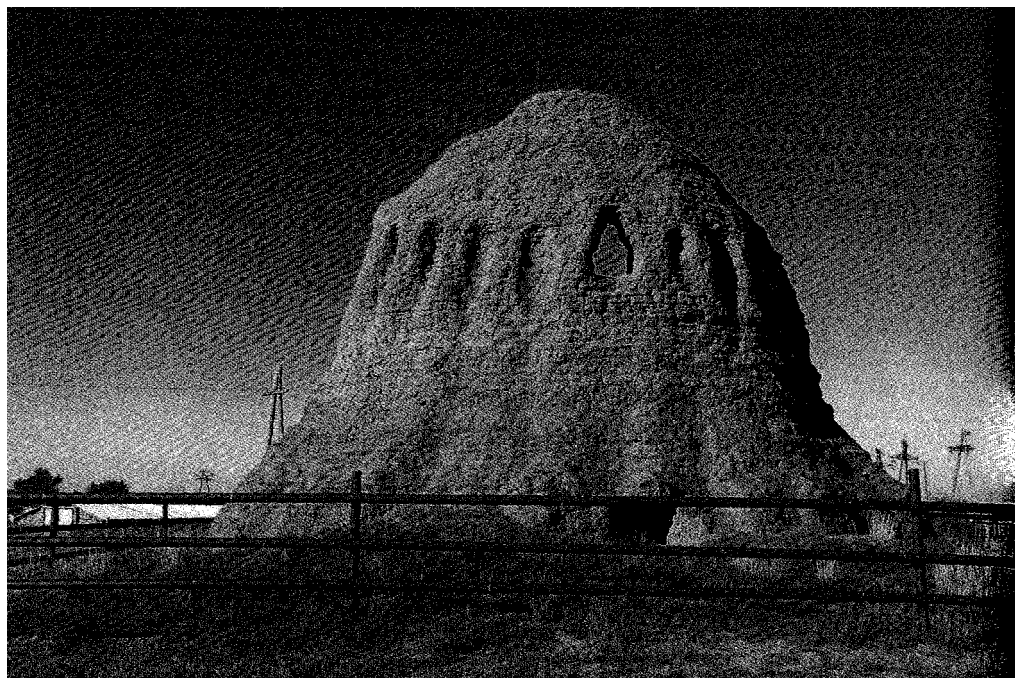

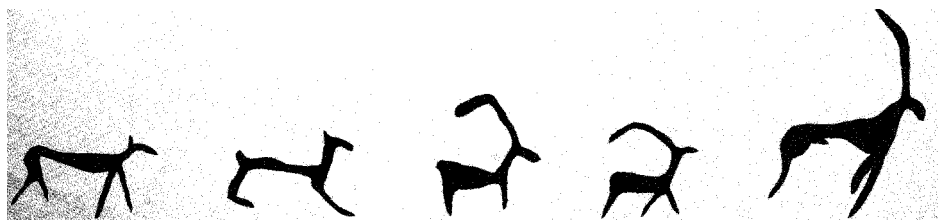
Данияр молла мазары. Талды ауылынан солтүстікке қарай 20 км шамасындай қашықтықта. Терістігінде Наршөккен тауы. Арқаның осы өңіріндегі аса сәнді қаланған мазар. Кірпіштер бірбеткей қалана салмай, әдемілеп өрілген. Қалау үлгісін сақтау үшін іргесін де, жанындағы кішірек күмбездің де суретін беруді жөн көрдік. 1989 жылы алғаш көргенімде (К. Ж.) мазар толық сақталған еді, бүгінде мазардың құбыла жақ беті құлап түскен екен.

Мейірман мырза мазары. Талды ауылының тап жанында сақталған. Бір кездегі айбынды нұсқасын жобалап қана танимыз. Мейірман аса бай адам болмаса да, елге мейірімді, қолы ашық жомарт болған екен.

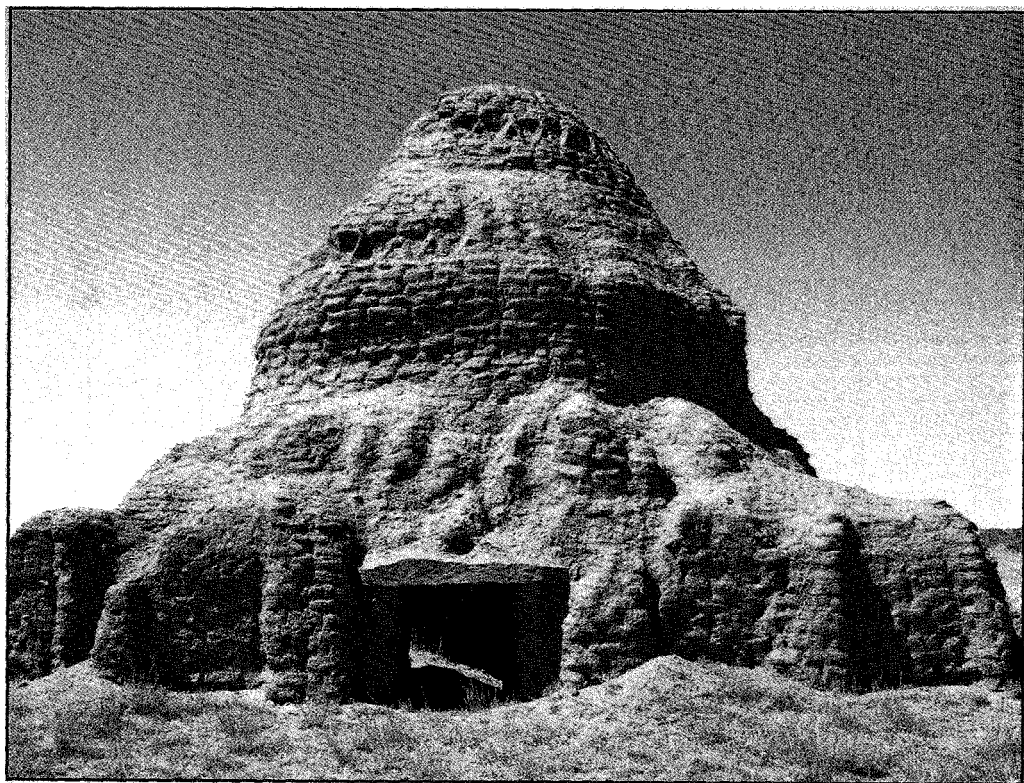

Аманбек қажы мазары. Тағылы тауының Ағадырға қараған жағындағы ұсақ адырлардың ортасында. Мазар бүгінгі күнде жартылай құлаған. Кезінде еңселі, Арқаның осы өңіріне тән ғимарат болғанын осы қалған кейпінің өзі айтып тұрғандай.

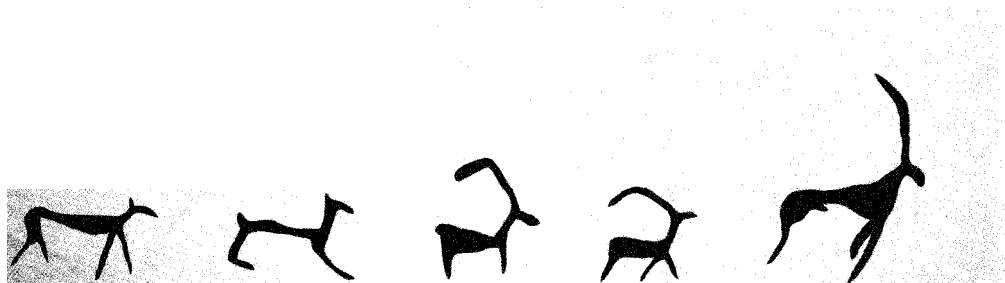
Аманбек қажы - XIX ғасырдың соңғы ширегінде жаппай шоқындыруға қарсы бола білген тұлға. Қажылыққа барып, өз ауылында кішірек мешіт салып, ұрпақты ислам дінінің көусарымен сусындатқан.

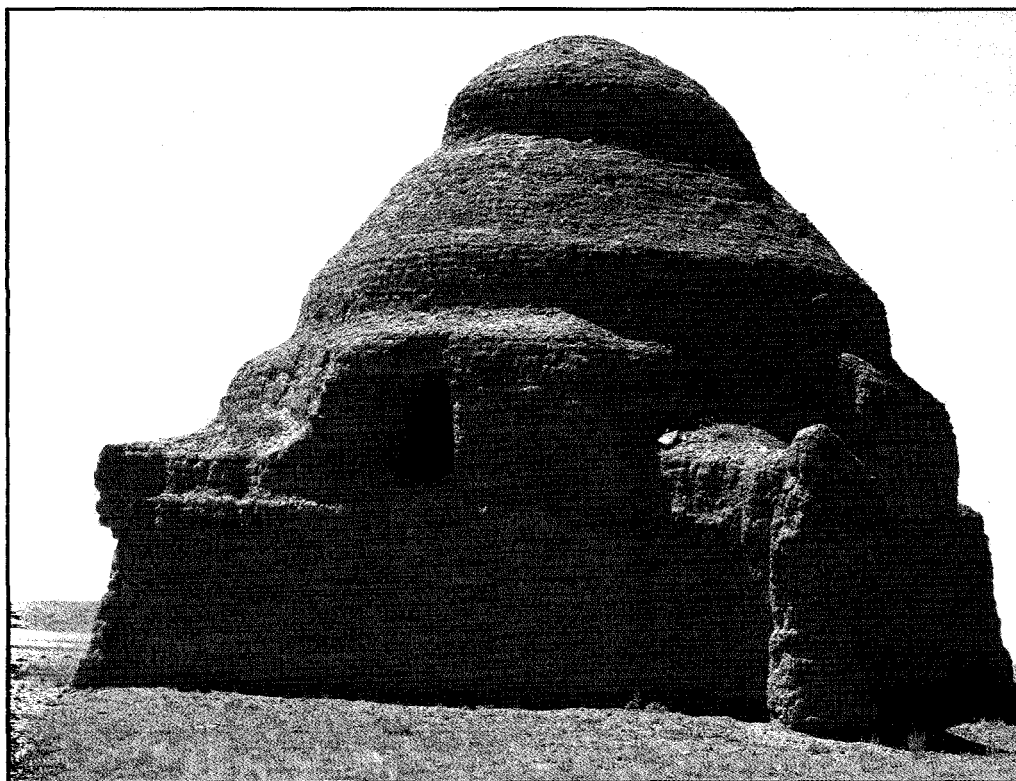
Ақтайбек күмбезі. Кеңшоқы ауылы

Күркірей мазары. Теміржолдың Сарысу бекетінің жанындағы төбенің күн шығыс жақ бетінде. Күркірей Көпбайдан соң бір жылдай ғана болыс болған. Кейін ауруға ұшырап, дүниеден өткен. Мазардың бүгінгі қалпының өзі еңселі. Кіреберісінің босағасы мен маңдайшасы тұтас тастан қаланған.

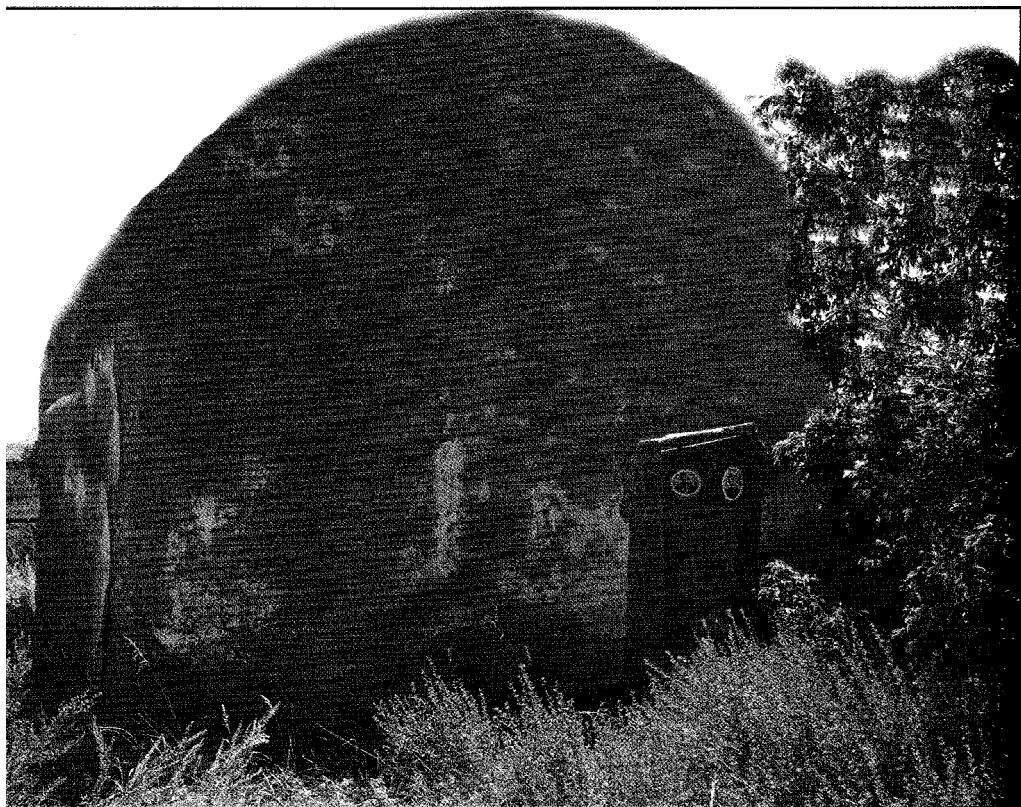
Тасқа тұнған құпия

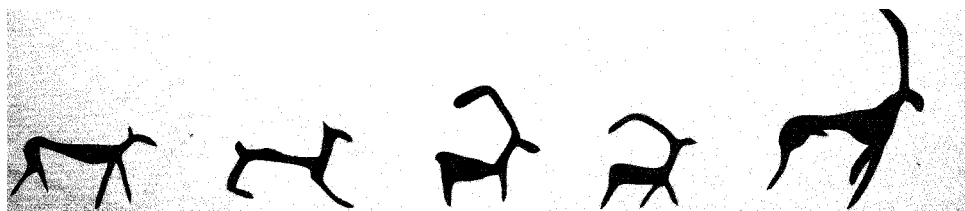
Жолдан мазары. Айғыржал ауылының терістік тұсында 1 км шамасындай қашықтықта. Мазардың бұрыш-бұрышын, қабырғасын мал сүйкеніп құлатып тастаса да, еңселі қалпын сақтап тұр.

Жолдан заманында болыс болып билікке қол жеткізген, жұртты қазақы жолмен ұстауға аса көңіл бөлген адам. Жолдан мазарының жанында кішіректеу болғанымен көңіл бөлерлік тағы үш мазар тұр.

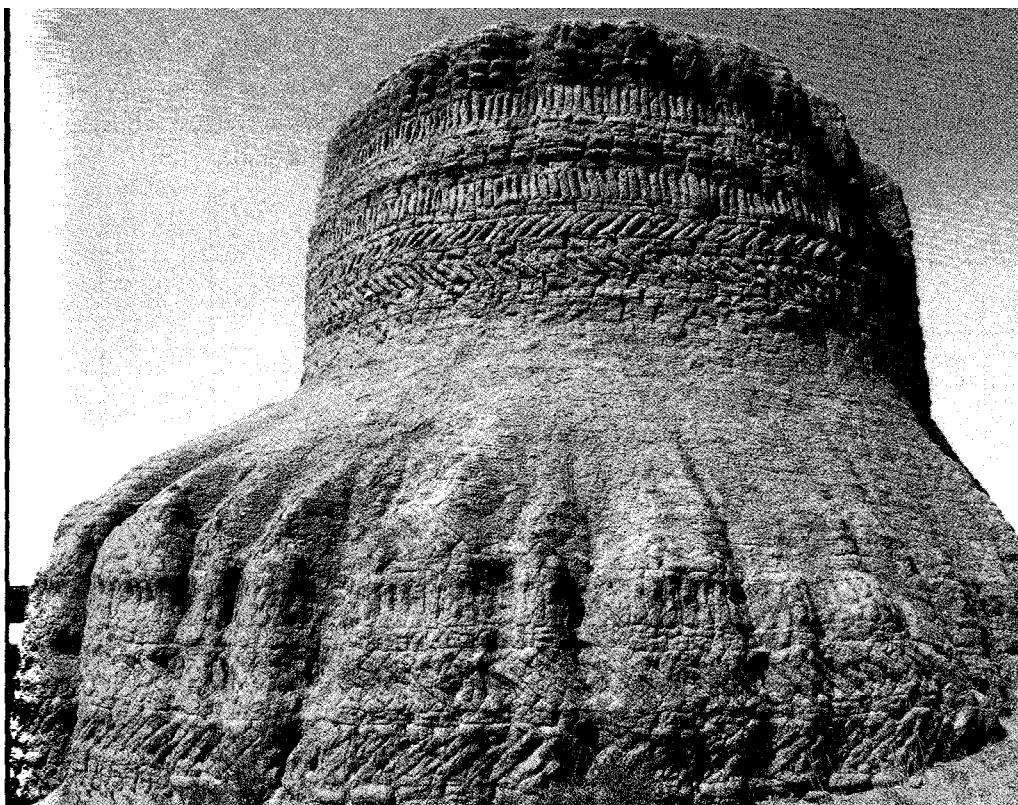

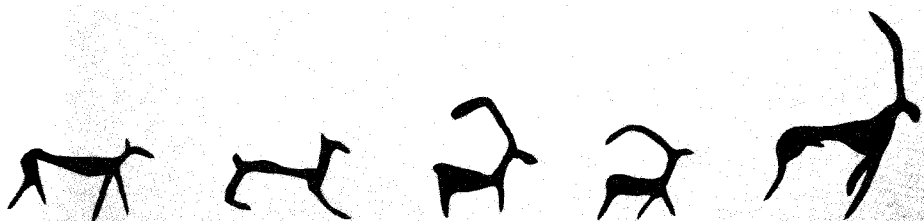
Маясар ақын мазары. Айғыржал ауылының жанында. Маясар Жапақұлы - 1943 жылы алғаш рет ұйымдастырылған халық ақындарының республикалық айтысында бірінші орын алған атақты ақын. Әнші, сазгер, күйші болған. Мазардың күмбезі ескіріп кетуіне байланысты келер жылы ұрпақтары қайта жаңғыртуды қолға алмақ.

Тасқа тұнған құпия

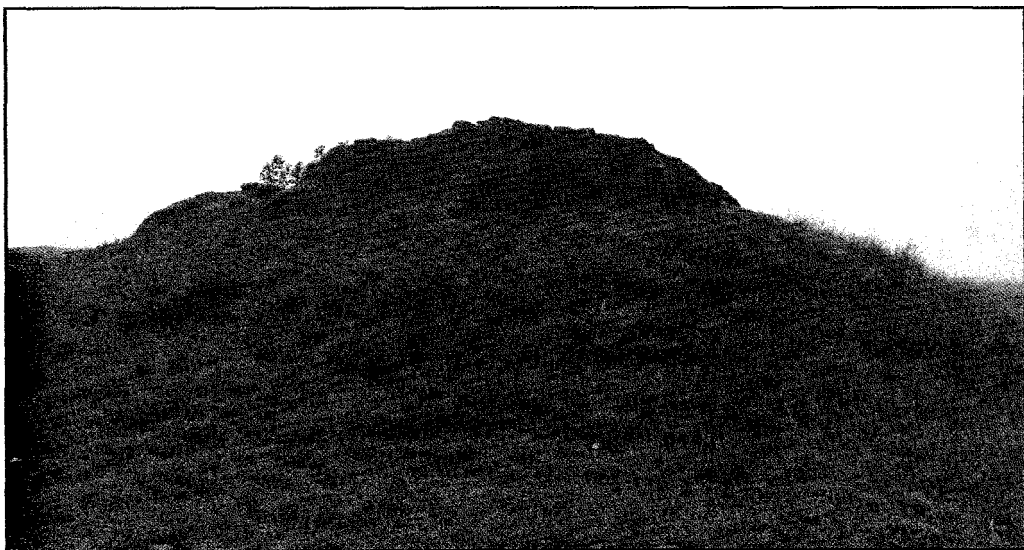
Есбай мазары. Қармыс ауылының жанындағы Қармыс өзенінің терістік жақ бетіндегі аласа жонның үстінде. Мазар 1861-62 жылдары қаланған. Негізгі қалаушысы кім екені ұмытылған. Бірақ Ақтентек серінің де осы қалаушылар ішінде болғаны ел есінде қалған. Арқаның осы өңіріндегі мазар қалау үлгісінің ерекше мұрасы. Мазардың әр қабатының кірпіші өзіндік сәнмен қаланған. Өрнегіне көз тоқтатып қараудың өзі бір ғанибет. Есбай Кенесарының ағасы Саржанды қолдаған, жігіттерін онымен бірге Қарқаралы казак-орыстарына қарсы ұрыстарға қатынастырып отырған.

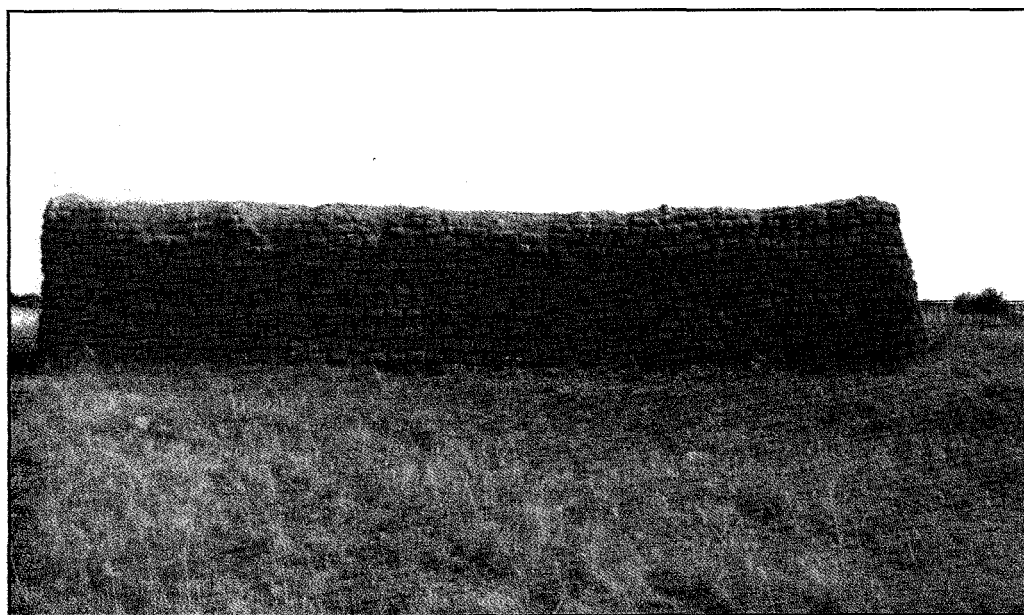

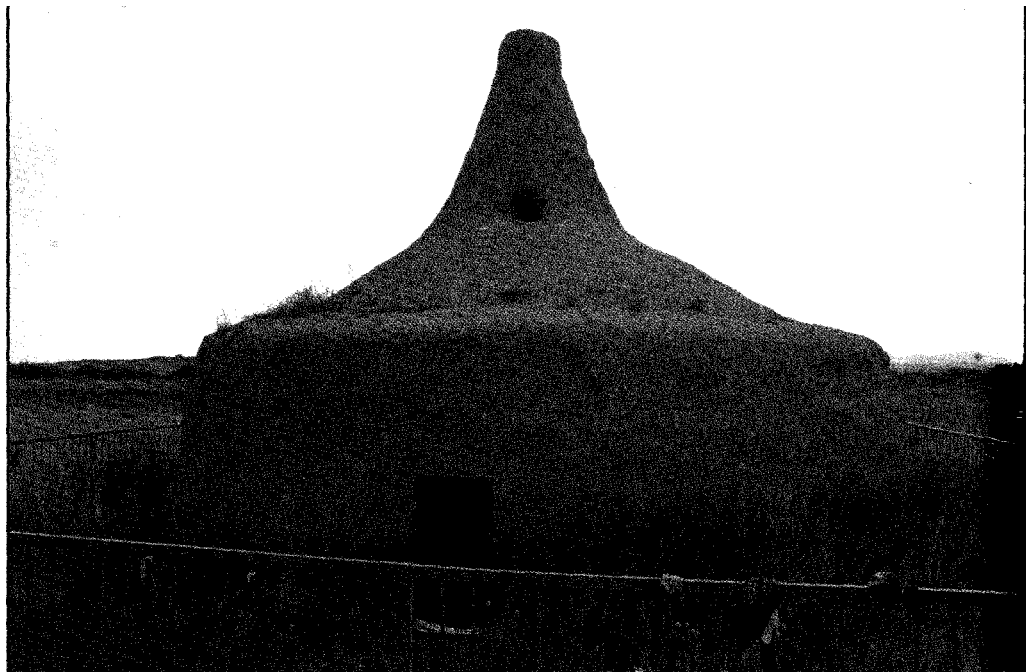
Қойсана мазары. Заманында Ағыбай батырдың анасы Қойсанаға сәулетті мазар тұрғызылған. 30-жылдары колхоз ұйымдастыру кезеңінде шолақ белсенділер мазарды құлатып, кірпішін қора салуға бұзып алған. Дінсіздікке ұшыраған жұрт кейінгі совхоз тұсында мазардан қалған үйінді топыраққа тракторларын қойып, төмен қарай қоя беріп оталдыратын болған. 80-жылдары осы жолдардың авторы (К. Ж.) газет бетінде қайта-қайта мәселе көтеріп, сол кездегі совхоз директоры Төлепберген Әбеуов мазар орнын қоршатқан еді. Қойсана ананың басына көктас қойылған.

Ботбай бай мазары. Еңселі, сәулетті құрылыс еді. Соңғы төрт-бес жылда құлап қалды. Мазардың ту сыртында ұзындығы 3,5 метрдей үлкен тас бағана жатыр. Бір өзіне 40 мың қой біткен, елге ырыс болған, елге қайырымы мол Ботбай мазарының тұрған жері ұмыт болмасын деген пейілмен кітапқа кіргізіп отырмыз. Ботбай мазары Үңірек ауылынан 4 км қашықтықта, Сарысу өзенінің арғы бетінде. Сол өңірде Көшкімбай бидің де мазары тұр.

Шора мазары. Халық арасында Майшора атанып кеткен. Біреудің ұзатылайын деп отырған жалғыз қызы екен. Әкесінің малын айдап әкетіп бара жатқан ұрыларды қуып жеткенде оның қыз екенін білмеген сойқанның қолынан қаза тапқан. Мазардың ішінде арнайы салынған отау бейіт те бар. Ішінде бесік те тұрушы еді, әлдекімдер сындырып кетіпті. 2015 жылы жөндеуден өтті. Сыртындағы көктасқа менің ұсынуыммен:

*Тағдырдың жалған осылай екен кесімі,
Зиратта жатыр аңсаулы болған бесігі,
Қатеден тиген сойылдан мәңгі көз жұмған,
Арудың бізге жетпей де қалған есімі.*

деген бір шумақ өлең жазылған.

Тасқа тұнған құпия

Тойымбек сері мазары. Ортаудағы Босаға ауылының жанында тұр. Заманыңда Тоқа Тойымбек атанған, атақты сері, шешен би, бәйгеге қосқан сәйгүлігі жүлденің алдын бермеген атбегі, сыншы болған адам. 1919 жылы 95 жасқа келген шағында дүниеден өткен.

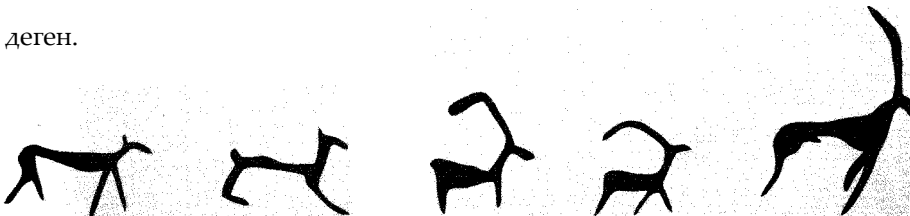
*Заман озады, жер тозады,
Ант уәде болмайды,
Дінді қорлайды.
Жақсының сөзін тыңдамай, сорлайды, -*

деген екен Тойымбек би.

Сәкен Сейфуллин:

*Тоқа Тойымбектің аты Көкшенің сеңгіріне,
Алатаудың асқарына кеткен тұлға, -*

деген.

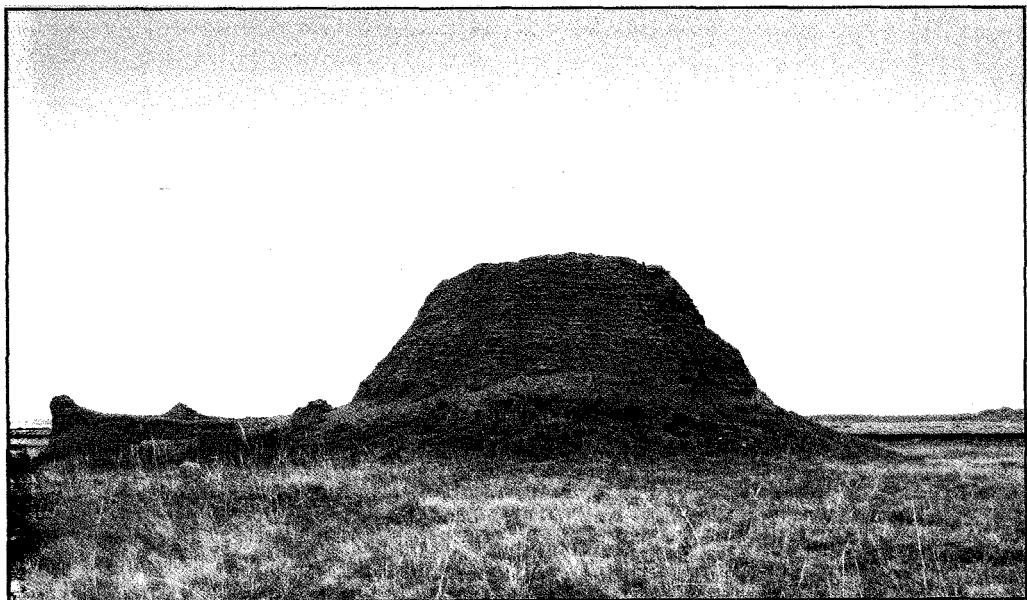

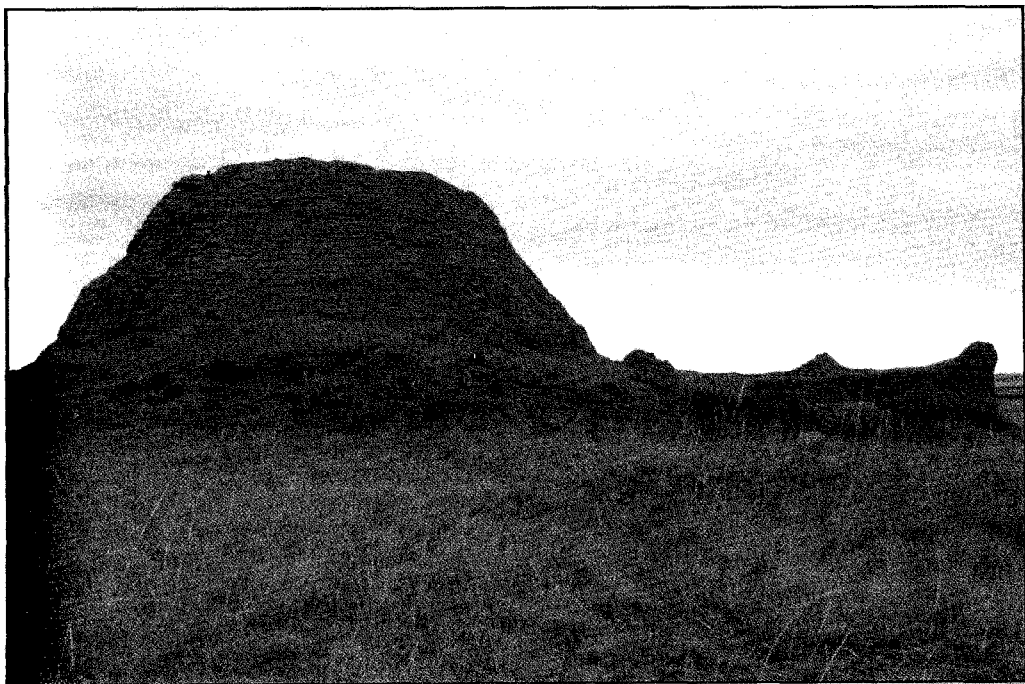
Жәпел мазары. Қармыс ауылының шығысында 2 км қашықтықта. Қазіргі биіктігі 5-6 метрге жуық. Осы маңда сақталған мазардың бірі. Жәпел - орташа дәулеті бар, елге билік айтқан, ағайынмен ырысын бөліскен адам.

Жәпелде 200 жылқы, 10 ірі қара, 850 қой бар деп көрсетілген екен архивте. Салықты аз төлеу үшін қазақ мал басын кем көрсеткенін еске түсірсек, Жәпелдің әжептәуір дәулетті адам екеніне көзіміз жетеді.

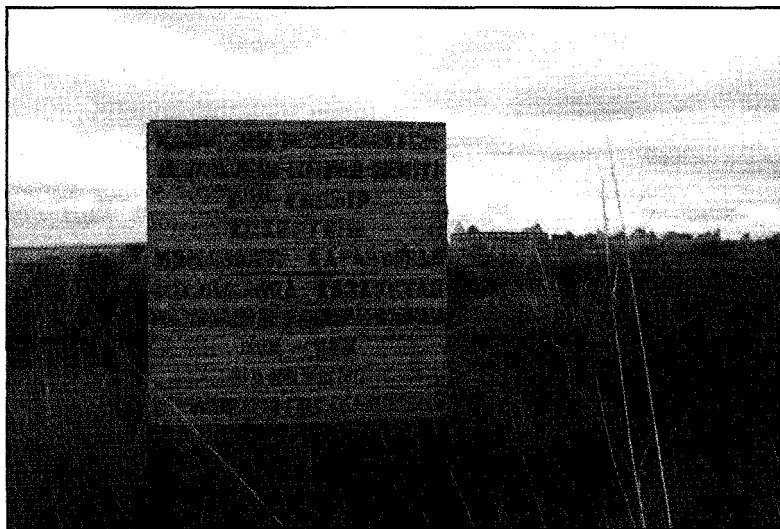
Саңқай төре мазары. Ақсу ауылының шығыс жағында 1,5 км шамасындай қашықтықта. Қояншытағай елінің болысы. Қазақтың жерін мұжыққа бермейміз деп өзінің балаларын, өзі билеген елдің жүздеген жігітін соңына ертіп, күреске шыққан тұлғалардың бірі.

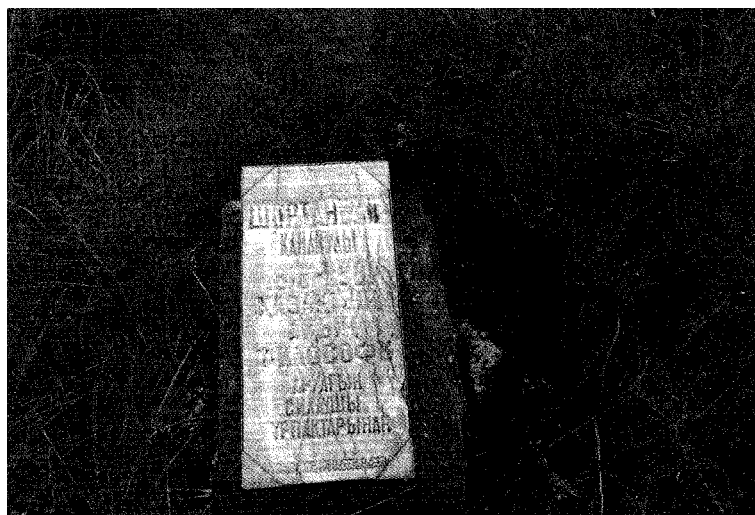

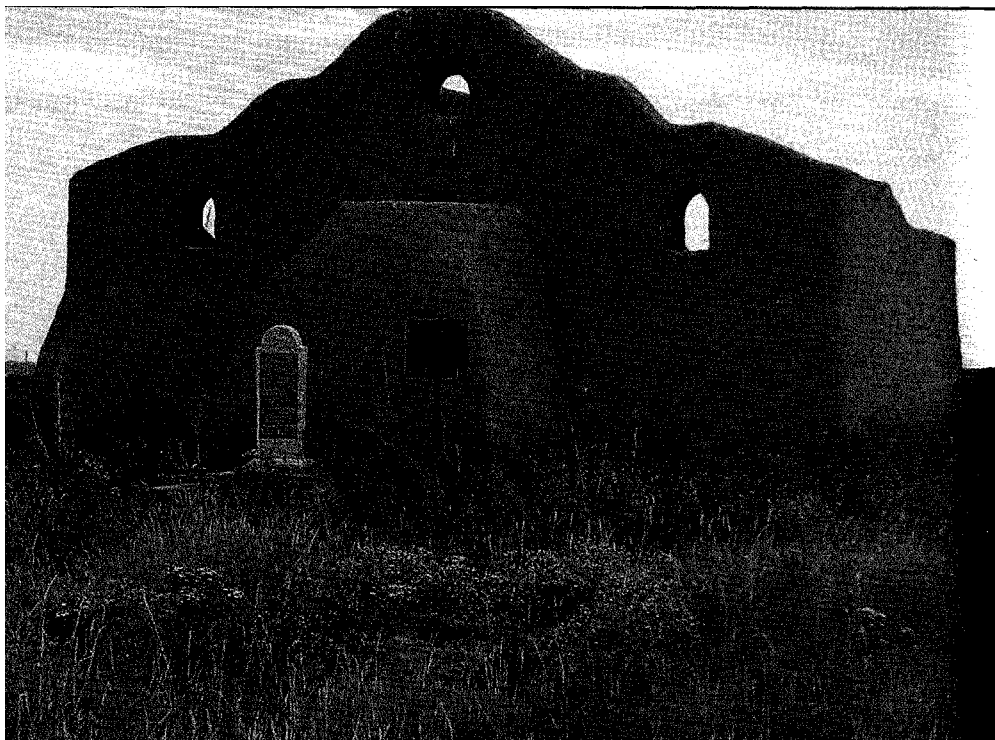
Шабанбай би мазары. Еңбекшіл ауылының шығысында, 2 км шамасындай жерде. Мазар бұрынғы нұсқа негізінде кейін қалпына келтірілген. «Елге бай - ырыс, би - құт» деген тұлғалардың бірі. «Шаппай жүйрік болған, сөйлемей шешен болған Шабанбайым» деген Жидебай батырдың сөзі ел аузында қалған.

Шортанбай жырау. Орыстың зымиян саясатына қарсы болған ұлы жырау. Көріпкелдікпен келер заманының сипатын айтып, зорлықшыл үкімет боларын, апатты аштық келерін жұрттың көңіліне құйып, сақтандырып кеткен. Қызыл империя заманында Шортанбай жыраудың атын атағаны үшін талай адам түрмеге жабылды. Жырау келер заманда өзінің сүйегін қорлағысы келетін адамдар болатынын айтып, басына мазар соқпауын, жатқан жерін жаппай жұрттың біле бермеуін де қатты тапсырған. 1982 жылы Шеттің бір топ азаматы жырау жатқан жерге көктас қойды. 1993 жылы жыраудың 175 жылдың мерейтойы аталып өтіп, жатқан жері қоршалып, мемлекет қарауына алынды. 2018 жылы Шортанбай жыраудың туғанына 200 жыл толды.

Қара би мазары. Қарасаз ауылының түстігінде 1,5 км жерде. Мазардың көне суреті сақталмаған. Қалпына кетірушілер іргетасын және әзірше аман тұрған кейбір қабырға бөліктеріне қарап жөндеп шықан.

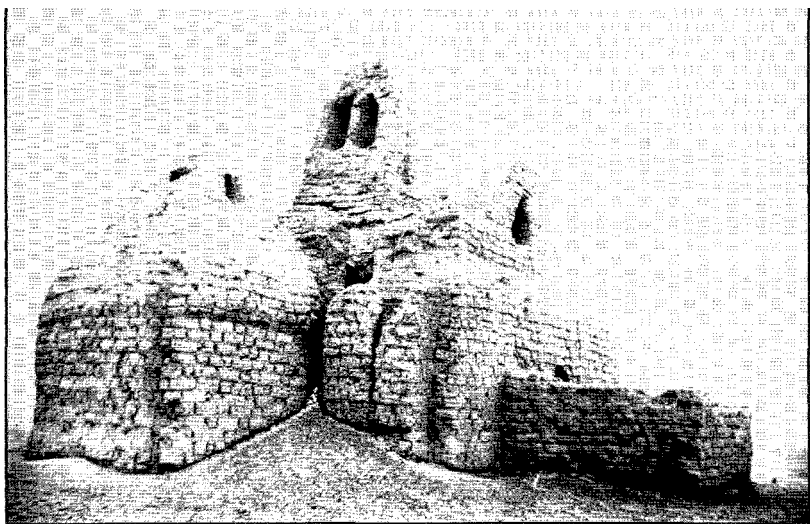
Қара би - Кенсарыны қолдаған Бесатаның төрт биінің бірі. Елге оралғаннан кейін де орыс билігін мазақ етуден таймаған. Қарқаралыдағы ояздың жиынына әдейі кешігіп барған.

Неге кешігесің деген ояздың сұрағына:

- Сағатымыз болмаса, қайтеміз? - деген.
- Сағат неге сатып алмайсың?
- Орыстың цифрін танымасаң қайтеміз.
- Онда неге би боласың? - деген орысқа:

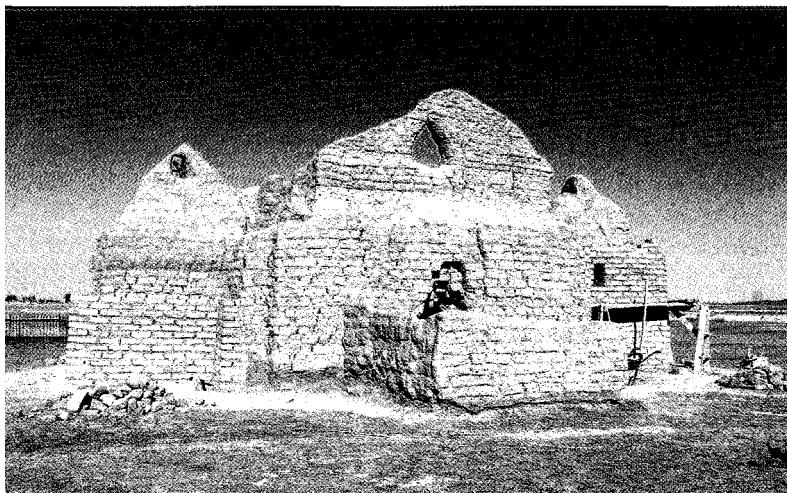
- Мені би еткен сен емес, халқымыздың құдіреті солай болған, - деп оязды сөзден жеңген.

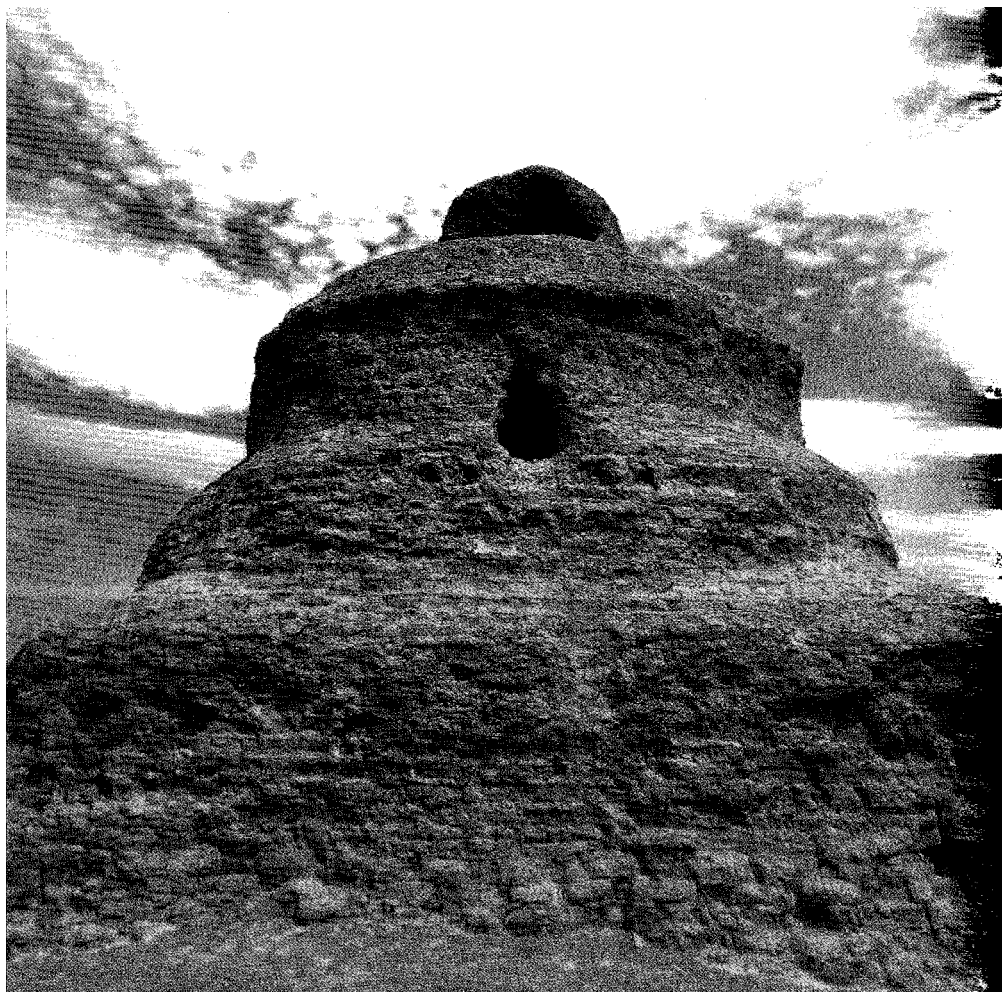

*Нұрлан жомарт мазарының жөндеуден бұрынғы көрінісі.
Суретті 1990 жылы түсіргенмін (К.Ж.)*

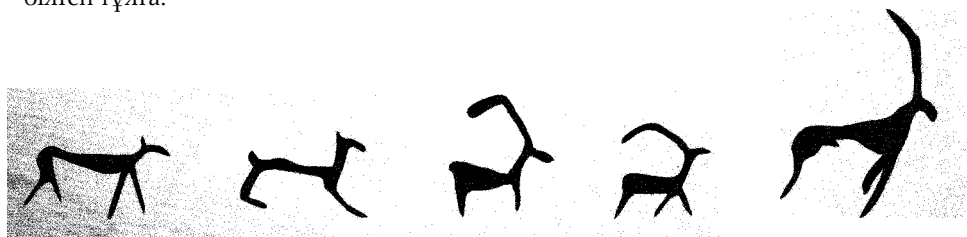
Нұрлан жомарт мазары. Кеңшоқы ауылының шығысында 1 км жерде. Атақты Байсейіт бидің баласы. Шығыстың стилімен салынған мазар әрі айбынды, әрі сәнді болып көрінетін. Мазар қирауға ұшыраған тұста осы жолдардың авторы **(К.Ж.)** 1992 жылы жазардың сыртқы бейнесін, ішкі ерекше әдемі қалпын суретке түсіріп, сақтап қалды. Мазар жөнделу үстінде. Нұрлан ешкімнің көңілін қайтармаған азамат екен. Кім де болса сұрағанын алған. Сонда әкесі Байсейіт қайтқан жолаушыны бір қырдың арғы жағынан күтіп тұрып: «Саған Нұрлан береді, маған кім береді?» деп баласының бергенін алып та қалып жүріпті.

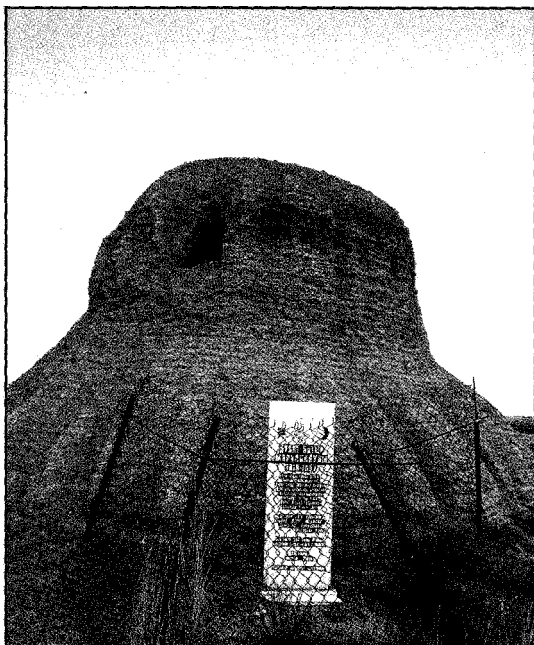

Ақмағанбет мазары. Жұмыскер ауылының шығысында 12 км жерде. Мазар қалаудың көне, қазақы үлгісі сақталған зират. Қалаушылары туралы деректер сақталмаған. Ақмағанбеттің Қазгелдіден тарайтыны ғана айтылады. Қазгелдінің мазары Айғыржал ауылының шығыс жағында, қираған зират.

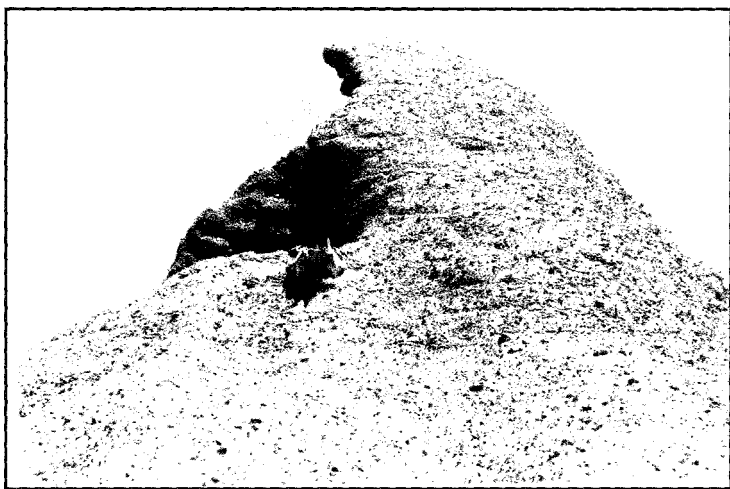
Ақмағанбет - билікке оралып, елдің ішінен іруіне тосқауыл бола білген тұлға.

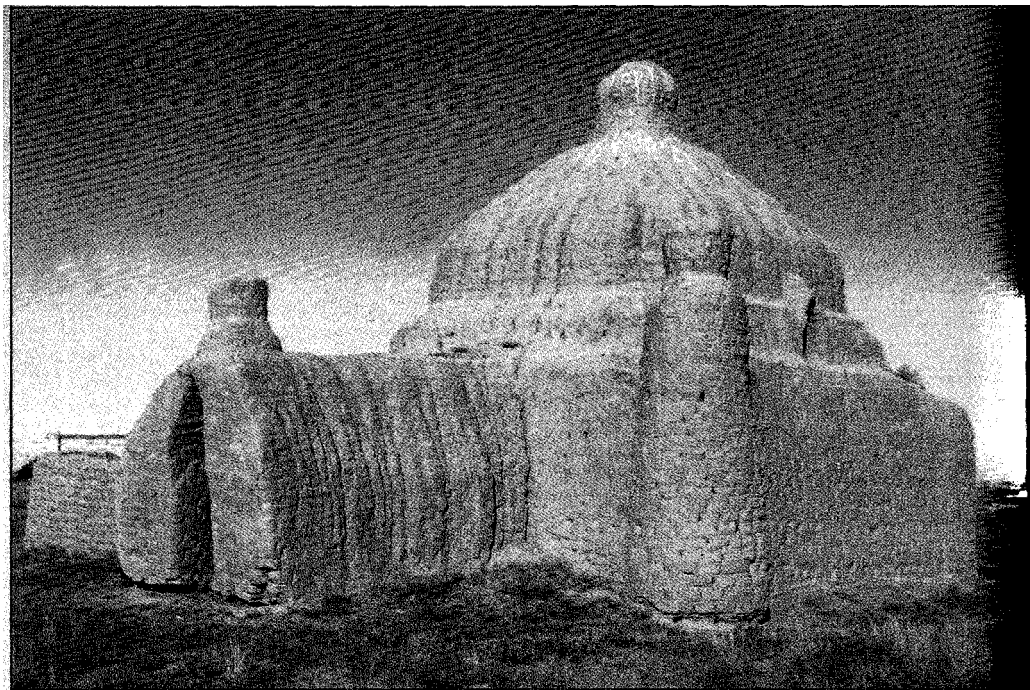

Дулат батыр мазары. Қарасаз ауылының терістігінде, 2 км жерде.

Дулат - Ағыбай батырдың інілерінің бірі. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттың көтерілісіне белсене қатынасқан, сан жорықта ерлік көрсетіп, көзге түскен, ел батыр деп мойындаған тұлға.

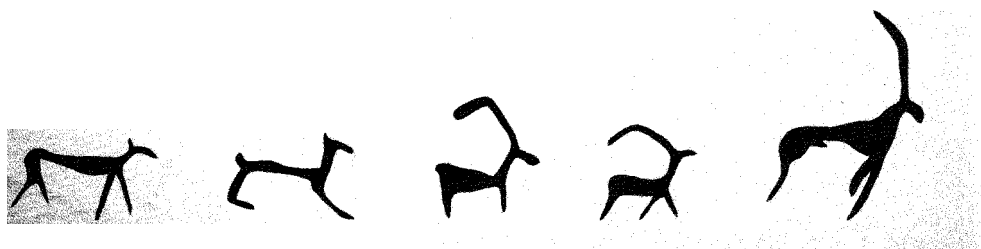

Мамыт мазары. Серік Ісмақов ақсақал «Мамыт мазары» деген. Мазарға аттың басы қоса қаланған. Жыршы Қасен «Мамыттың бейігі - жанында құлап жатқан бейіт» деп көрсеткен. Сурет 1984 жылы түсірілген.

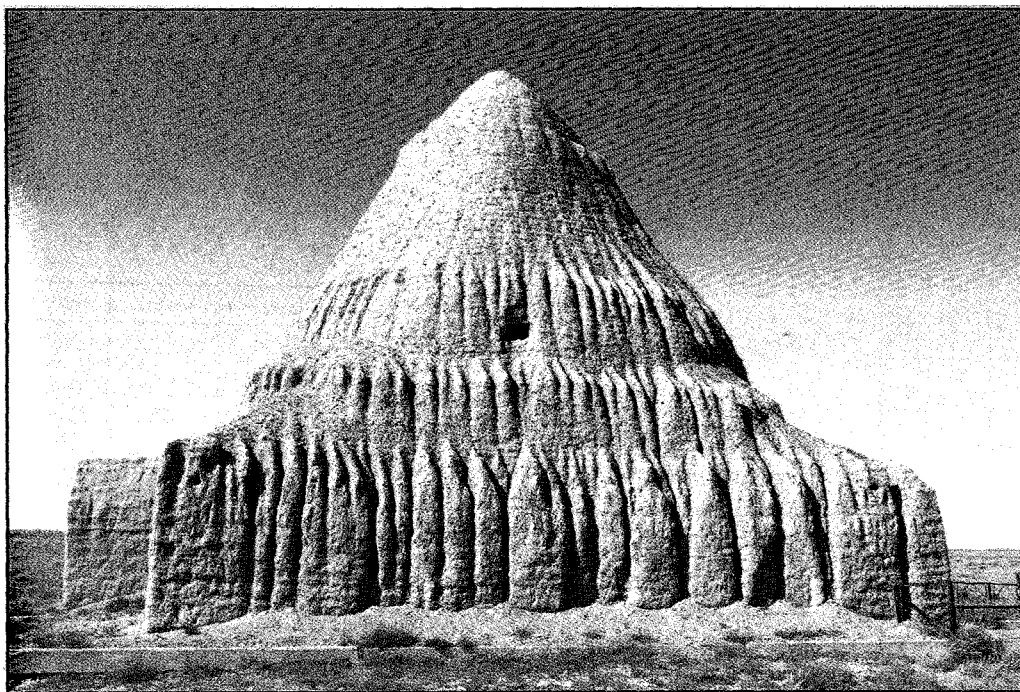

Қыздарбек күйші. Мазары Арқарлы теміржол бекетінің жанында. Мазардың сақталуы әзірше шыдарлықтай. Бірақ соңғы жылдардағы нөсер күмбезінің сыртын сойып, біраз зақым келтірген. Мазар өзіндік қолтаңбасы бар шебердің қолынан шыққандығы көрініп тұр. Қалай десе де, Арқаның зират тұрғызу өнерінің қолтаңбасынан алыс кетпеген.

Қыздарбек, күйші шертпе күй өнерін аса биікке көтерген тұлға. Басқа күйшілерден ерекшелігі де, артықшылығы да өзінен кейін шертпе күй өнерін ілгері өрістетіп кетуші шәкірттер тәрбиелеген. Оның Әбди, Сембек, Ақмолда, Мақаш, Кенжеғара, Кәрібек тәрізді шәкірттері ұстазының мол мұрасын одан әрі дамытып, ғажайып күйлер шығарған. Қыздарбек пен оның шәкірттерінің мұрасын зерттеп, сақтап қалған (К. Ж.) менің үйімде сол репрессия құрбандары болған күйшілердің домбырасы да тұр.

Тасқа тұнған құпия

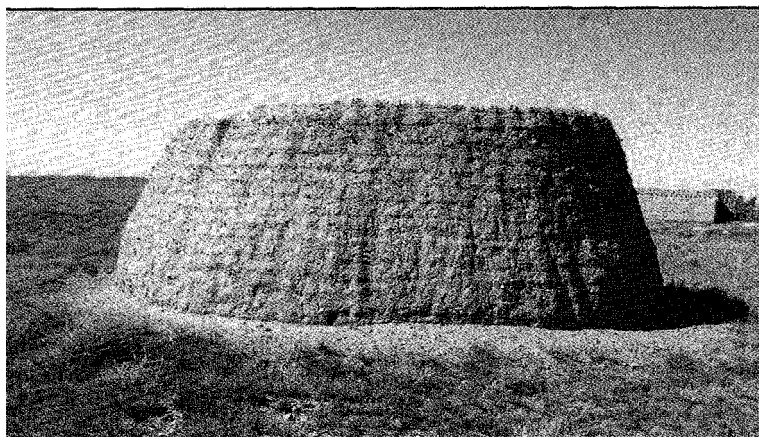
Ершіман бай мазары. Мойынты бекетінің түстік жағында, 20 км шамасындай жерде. Мазардың биіктігі 8 метрден артық. Алыстан-ақ жолаушының көзіне түсетін, далалың сәнімен өзіне еріксіз көңіл бұрғызатын зират. Мазарды, әсіресе етек жағын нөсер жаңбырдың суы айғыздап, соя бастаған. Ершіман елге ырыс болған, қайырымы да мол, айналаға аса сыйлы адам екен. Арқаның қатты бір жұтында жылқысы қырылып, Қарқаралы жағындағы Бошан туыстарына барған екен, сол жақтың азаматтары айға жуық уақыт ішінде алдына 700 жылқы салып қайтарғаны - ел жадында қалған әңгіме. Сонан өскен мал талай мыңға жетіпті.

Онбай қажы мазары. Ершіман бай зиратының жанында. Қалау үлгісінде ерекшелік болғандықтан және сондай үлгіні де сақтау қажеттілігін еске алып, кітапқа кіргіздік.

Онбай - әлденеше рет қажылыққа барып, орыстың шоқындыруына қарсы тұра білген, елге ислам дінін уағыздай білген намысты аталардың бірі.

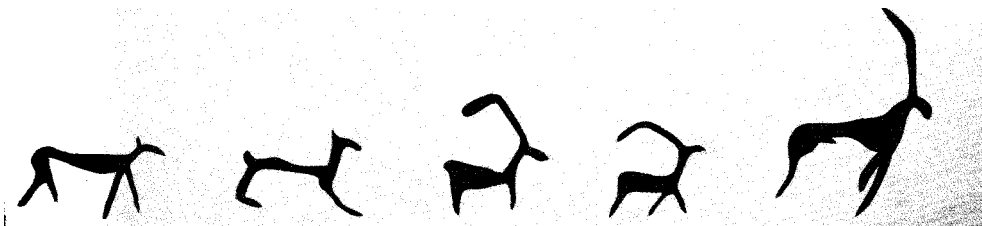
Башар имам мазары. Киіз үйге ұқсас дөңгелете салынған аласа зират.

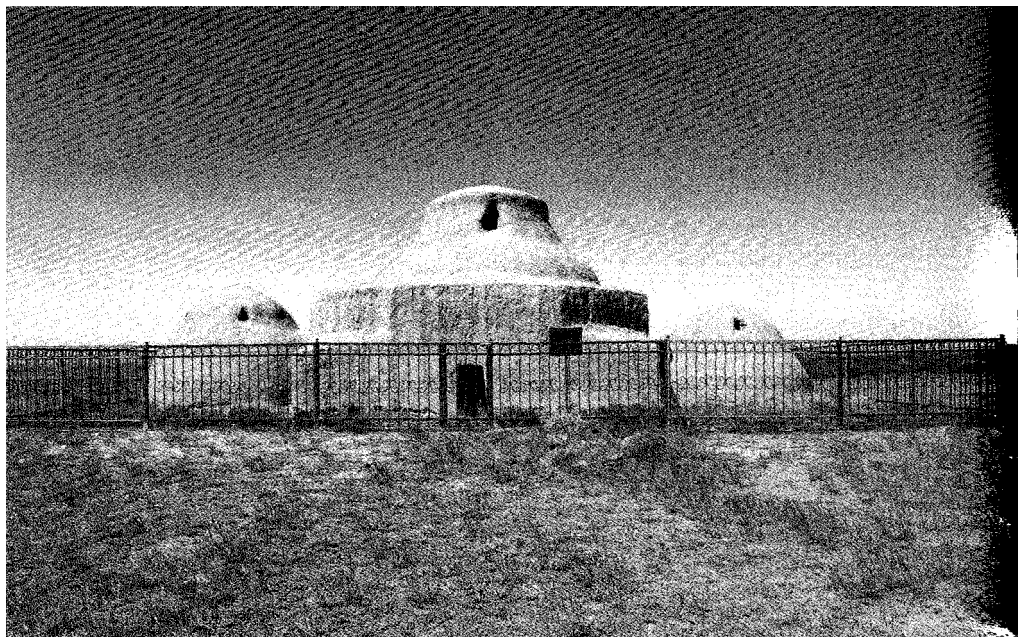
Башар қожа Ақылбекұлы - Кәрсөн еліне имамдық еткен, ауыл-ауылды, қыстақтарды аралап, шәкірттер дайындап, сол шәкірттері арқылы әр ауылда кішігірім бала оқытатын орындар дайындап, мұсылман дінін өрістетуіне ерекше әсер еткен тұлға. Әрі өзінің ісіне Ершіман байдан үнемі қолдау тауып отырған.

Көпбай би мазары. Ақшағыл ауылынан терістікте, 20 км шамасындай қашықтықта. Сырты сол заманның өзінде кірпішпен қоршалған. Мазардың ішінде Көпбай болыстың баласы Сәдуақастың кішірек әдемі зираты да тұр. Мақаш күйші де осы мазарға жерленген. Сол заманның (XIX ғ.) үлгісін көрем деушілерге көруге тұрарлық кесене.

Көпбай - мұсылман дінін қатты ұстаған адам. Ел аралап жүргенде намаз кезінде сәждеге жығылмаған адамды дүрелетіп те тастаған. Содан ел арасында «Көпбайдан қорқамыз деп, көзіміз шығатын болды-ау» деген сөз қалған. Сірә, Көпбай кеп қалғанда сасқалақтаған кейбіреуі сәждеде отырғанын көрсетпек болып, ши-қарағанның үстіне құлай берсе керек.

Зылиха мазары. Жарылғап батыр ауылының жанында.

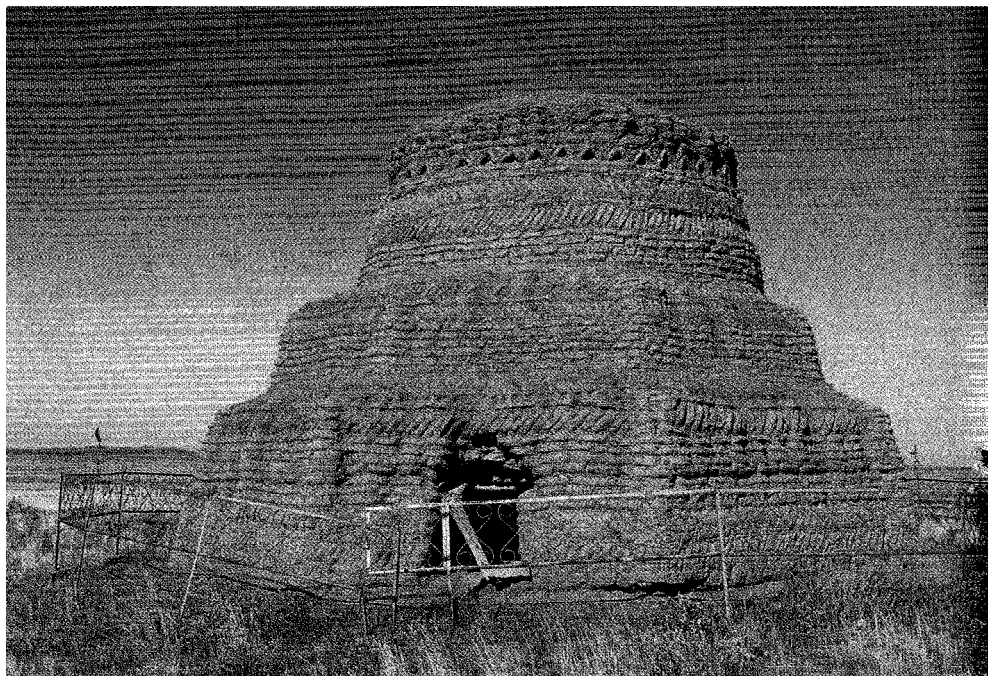
Зылиха - атақты Байсейіт бидің бәйбішесі, Нұрлан жомарттың, шешесі. Мазар жақсы сақталған. 2016 жылы толық жөндеуден өтіп, маңайы қоршалған.

Байсейіт би, Мазарының іргесі ғана тұр. Мазарды 1997 жылдың күзінде Мияш ақсақал, Төрехан үшеуіміз барып көргенде әдемі күмбезі әлденеше қырлы болып тік көтерілген мазар еді. Күн батып кеткен шақ еді. Фотаға түсірген едім, қарауытып шықпай қалды. Байсейіт - атақты төрт бидің ішіндегі ең үлкені де, тауып айтар өткір сөзімен кімді болса да уәжге келтіретін шешен болған екен. Байсейіт би туралы «Құба белдер» романында, «Соңғы Абыз» романында жеткілікті жазылған. Ақшатау маңын кезіп, кен іздеген геолог орысқа жұдырықтай алтын беріп, «сенің іздегенің осы ғой, қазып жерімді бүлдірме, жерімді бүлдіргенің - елімді бүлдіргенің» деп қайтарғаны ел аузында қалған. Үш жүздің жақсысы жиналған Есбайдың асында үсті-үстіне сойылған малдың үстіне тағы екі үйір жылқыны союға айдап келген Серікке: «Мал сенікі болғанымен, мал - елдің ырысы. Елдің ырысын шашуға не хақың бар? » - деп, жылқыны өзі бас болып кері қудырып тастайтын да - осы Байсейіт би.

Сол заманда жердің де, елдің де қамын ойлаған Бәженнің мазарының жанындағы тасқа отырып, «Осындай болса ғой ендігінің азаматы» деп тіледім. Мазары бір жөңделер, тек дарақылыққа басып дабырайтпай, сол көне нұсқасымен салынса, жөн болар еді.

Сәттібай мазары. Толағай тауының күнбатыс жағында тұр. Сәттібай туралы жеткілікті дерек жоқ. Мазардың салу үлгісі Қармыс бойындағы Есбай байдың мазарын қайталағандай. Екеуінің де бір-ақ шебердің қолынан шыққаны кейбір өзгешеліктеріне қарамастан, айқын танылып тұр. Бұл мазар да даланың ерекше салтанатының көрінісі.

Адамбай мазары. Толағай тауында, Сәттібай мазарының жанында. Мазар кәдімгі қазақы аласа төрт құлақты бейіт. Бір өзіне 18 мың жылқы біткен атақты байдың мазары осы дегенді 1973 жылы көргенмін. Көңіл сенбес жағдай еді. Жәй ғана аласа бейіт.«Арамның малы түбінде кәпірге бұйырады, ит жейді» деп түсінген қазақ. «Мал - ақ пейілге, көңілі кірден тазаға бітеді» дегеннің бірі, дүниенің жалғандығын, дүниемүлікке қызықпауды айтып отырып, дарақылыққа жол бермей, жұпыны ғана мазар салуды тапсырып кеткен екен Адамбай бай.

Бұнысы керемет үлгі емес пе?! Сол үлгіні кітапқа кіргізуді жөн көрдім.

Жәңгір төре мазары. Шикі кірпіштен салынған аласа бейіт. Жәңгір төреге 17 мың жылқы біткен. Елді ізгілікке баулып, мешіт салдырған. Қазақтың баласы бөтен жұрттан кем болмасын деп мектеп, интернат салдырып, оқытушылар ұстаған. Мұның бар шығынын өзі көтерген. Қазақтың өнерін басқа жұртқа таныту үшін Петербордағы көрмелерге сәін алуан өнер туындыларын жіберген. Елге былайша жасап отырған қамқорлық көмегінен басқа, жылда зекет ретінде он қойынан бір бас, жүз жылқысынан біреуін ат, айғыр, мама биесіне қарамай, қара халыққа үлестірген.

Жәңгір төре - есімі елге жайылған тұлға. «Дүние-мүлік осы дүниеде қалады» деген қазақы ұстанымды берік ұстаған Жәңгір төре өзіне елден ерек бейіт салмауды тапсырған екен. Осындай ірі тұлғаға Красная поляна ауылының атын беруге қарсы шығып жүргендерге айтар сөз жоқ. Әруақпен ойнап жүр-ау. Түбі қалай болар екен.

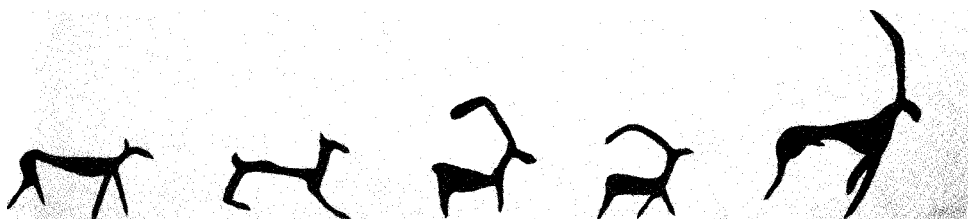

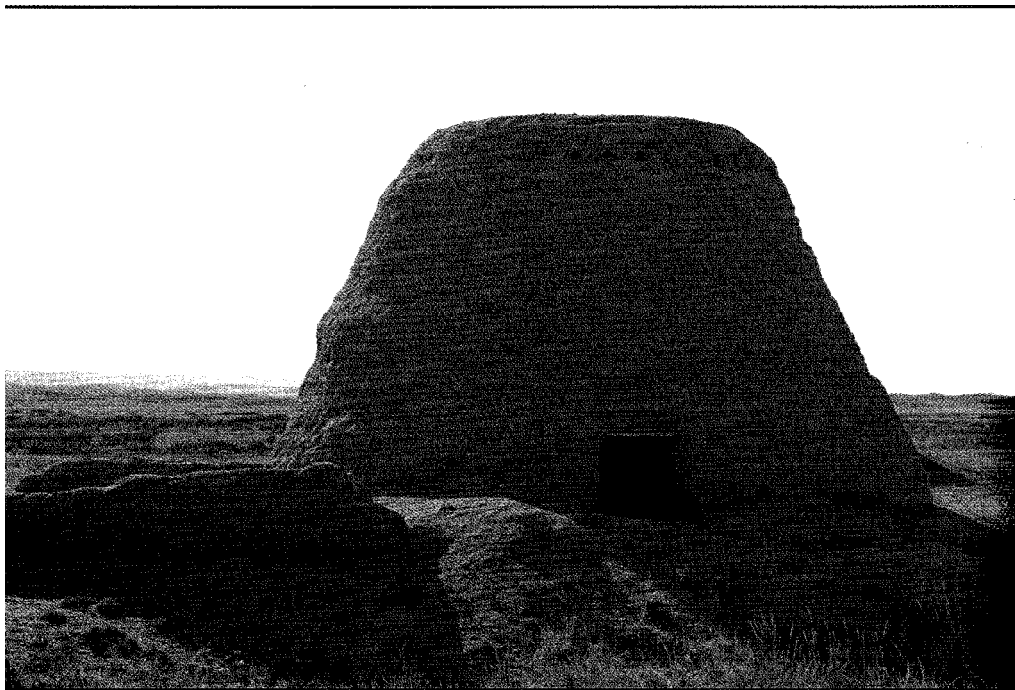
Тасқа тұнған құпия

Дәрия қақпасының алдындағы қырғыз руының тас мазары осы жерлердің Карлағқа берілуіне орай талқандалып, тастарын құрылыс материалдары етіп пайдаланған. Осы рулы елдің Дауылбай, Тоғызбай, Боранбай есімді рубасылары осы мазарда жерленген екен. Өз елінде қиындық көріп жүрген Әнел мен Әдел деген екі жігіт бұл жақтың төрелерінің бірі Ыстықкөл жақта қолға түсіп, тұтқында отырғанда босауына көмектесіп, сол төре жігітпен Арқаға келген екен. Риза болған төрелер қыз беріп, алдына мал салып, жеке ауыл қондырған. Міне, Дауылбай, Тоғызбай, Боранбайлар - солардың ұрпақтары. Бұлар заманында өсіп-өнген, елге сыйлы ұрпақ болған. Бекназар, Ахат деген азаматтары - болыс, Ботантай, Кенжебай сияқты елді сөзіне ұйытқан билер шыққан. Боранбайдан Бекмырза, Бекеш тараған. Бекмырзаның Бүркітбайынан Қошан, Қошанның шөбересі бүгінде Арқаның ірі аумағын басқарып отырған Ерлан бауырымыз екенін де ел біледі.

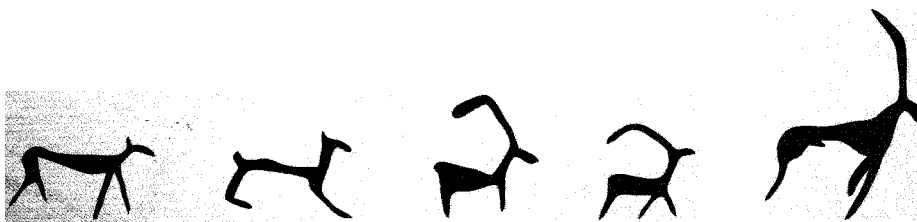
Тас мазар орны кейінде қоршалып, көктас қойылған.

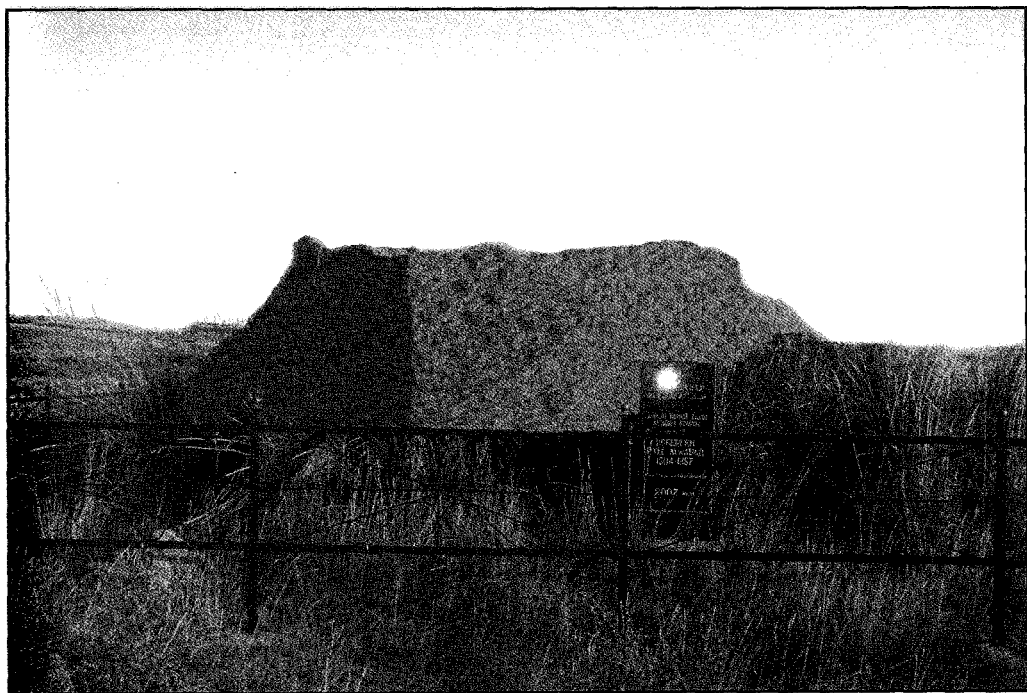

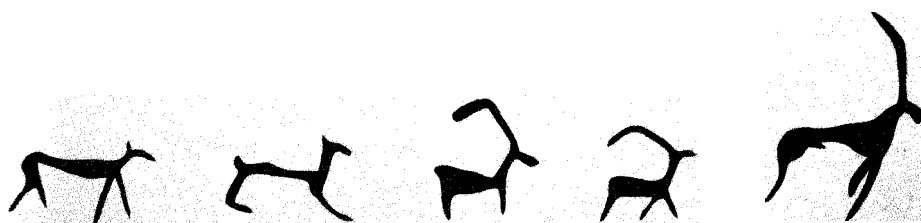
Базар би мазары. Босаға ауылының шығыс жағында, 7 км шамасындай қашықтықта. Арқаның осы өңірінің мазар салу үлгісінің айқын көрінісі. Мазардың төбесі ерекше күмбезбен көмкерілген. Іргесінің қалыңдығы 1 метрден асатын берік құрылыс.

Базар би - елдің бірлігін ұстаған, қазақы жолды қуаттаған, шешендігімен көзге түскен би. Жұбайы Күнімжан - Нақып Қожаның қызы. Екінші қызы Шүкіманды Шортанбай жыраудың әкесі Қанай алған. Қанай сол себепті Базар бидің маңына тұрақтап, қазіргі Қанай бұлағы деген жерде бұлақ суын арықпен бұрып, егін салған. Арық ізі әлі көрініп жатыр. Бұл мәліметті бізге жеткізупші - Анарбек жыршы мен Аралбай Әлі ақсақал.

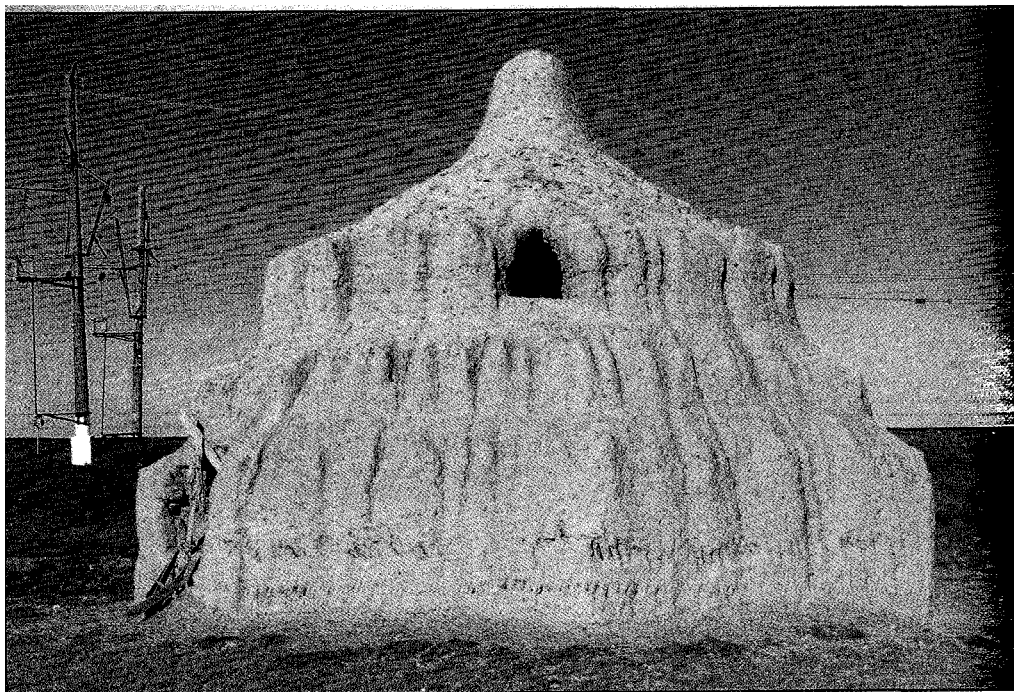

Есберген болыс мазары. Босаға ауылының жанындағы Шалтас тауының шығыс жақ етегіндегі аңғарда. Есберген - XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Кәрсөн-Керней елінің алғашқы болысы. Елді бірлікте ұстай білген тұлға. Орыс әкімшілігіне қызмет еткісі келмей, орыстың салған жолын ұнатпай, болыстықты Көпбайға берген. Мазар Арқаның іргелі құрылыстарының бірі болғандығы бүгінде сақталған қалау үлгісінен айқын көрініп тұр. Іргесінің қалыңдығының өзі 1,5 метрдей. Бүгінде күмбезі сақталмаған.

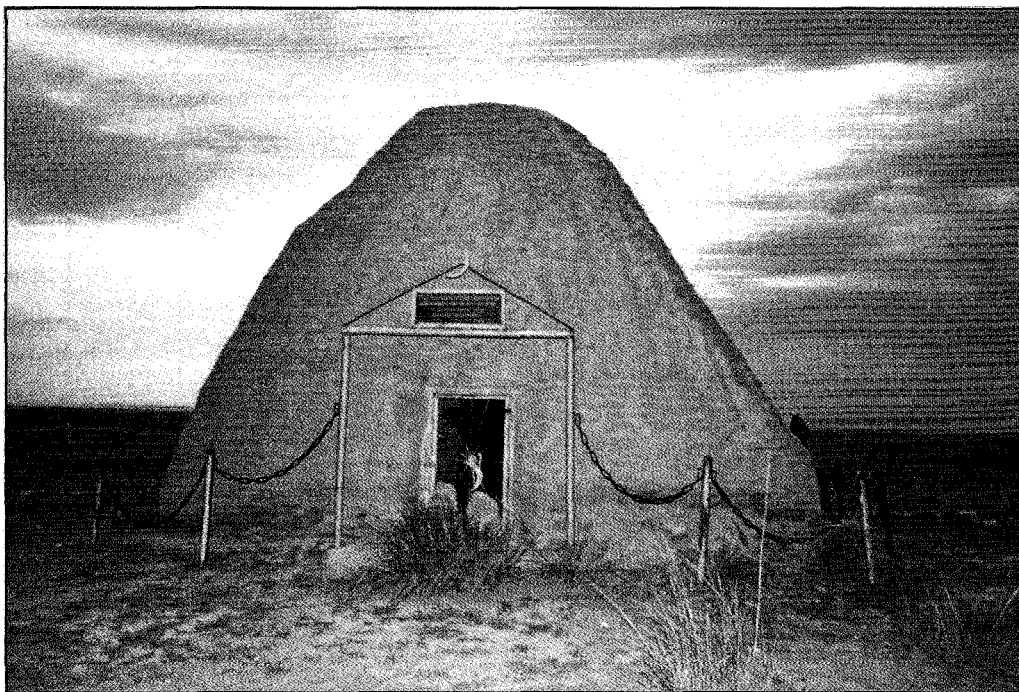
Кәмел Жүністегі

Жолдас мазары. Киікті ауылында. ХІХ ғасыр. Мазарды кімнің салғаны туралы дерек жоқ. Жолдас - осы елге белгілі Бегалы бидің ұлы.

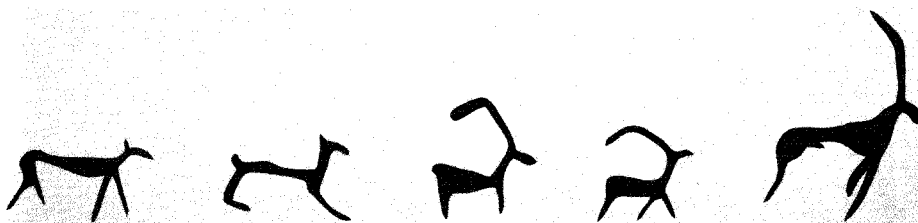

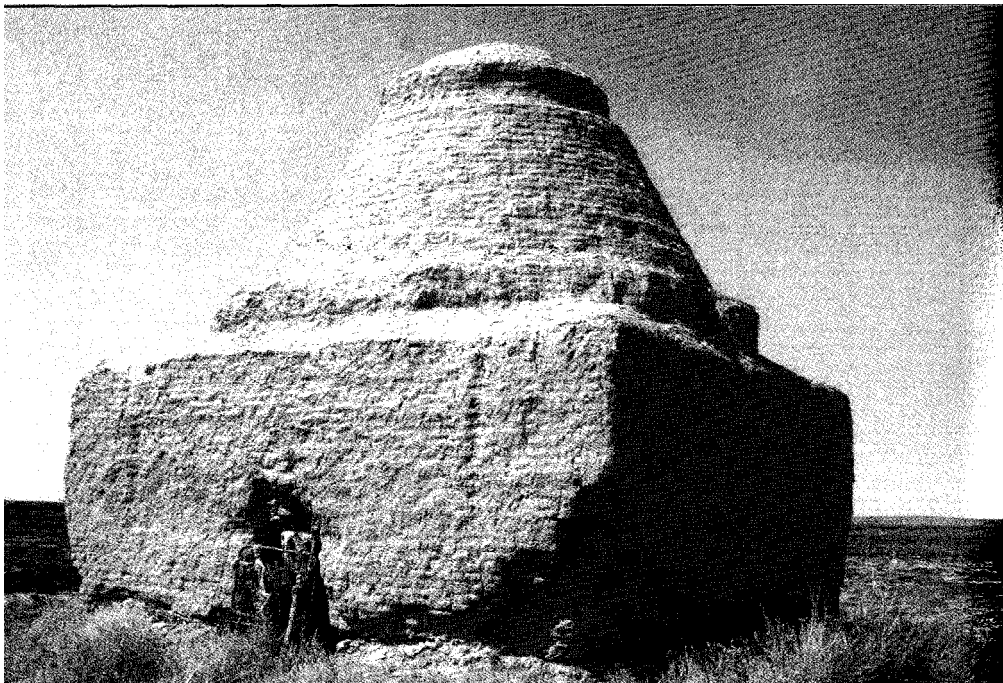
Тасқа тұнған құпия

Кәдір батыр мазары. Ақадыр станциясынан солтүстікке қарай 15 км жерде, Қайрақты өзенінің бойында. Мазарды салушы Ақтентек сері екені ел аузында сақталған. XIX ғасырдың екінші жартысындағы құрылыс.

Кәдір - би, батыр атанған Қояншытағай елінің алғашқы болысы. Аға сұлтан Құнанбаймен замандас адам. Кәдір дұшпанмен соғысты деген дерек сақталмаған, бірақ бірін-бірі шапқан қазақ сол елдің малын алғанда ұрылардың соңына түсіп, басшысын аттан құлатып, малды айырып алып қалғаны ел есінде. Ол ел бірлігін көздеген, орыстың шоқындыру саясатына қарсы тұра білген. Кәдір туралы «Құба белдер», «Соңғы Абыз» романдарында жеткілікті жазылған.

Шалғынбай мазары. Ағыбай батыр мазарынан әрі 20 км шамасындай қашықтықта, шөлейтте тұр. Іргесінің қалыңдығы 1,5 метрге жуық мазар - шөлейт даладағы еңселі жалғыз мазар десе болады. Қанша берік болғанымен су шайған іргесі желініп барады. Мазардың іші май қосылған сылақпен сыланып, әдемі өрнектер салынып боялған.

Шалғынбай - өз заманында елге билік айтқан адам.

Итаяқ күйші мазары. Кеңдеу салынған төрт бұрышты аласа бейіт. Соның ішінде жеке салынған кішірек күмбез де бар. Уақыттың әсерінен қирауға айналған. XIX ғасырдан бері тұрған құрылыс. Итаяқ (шын аты сақталмаған, бала кезінен өнер қонғандықтан, «көз тиеді» деп қорыққандықтан осындай жанама ат тағып жіберген) - Арқа өңіріне шертпе күйді айрықша таратқан тұлға деп есептеледі. Ол Тәттімбет, Қыздарбек, Тоқа есімді күйшілерден бұрын өмір сүрген. Қыздарбек күйші Итаяқты ұстаз тұтқан.

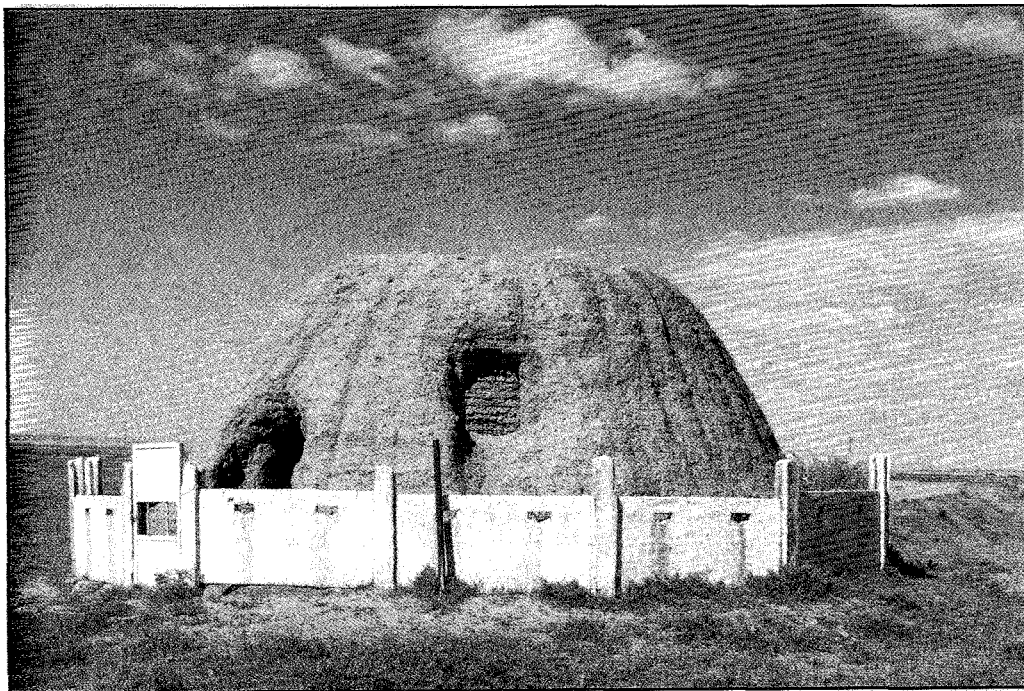

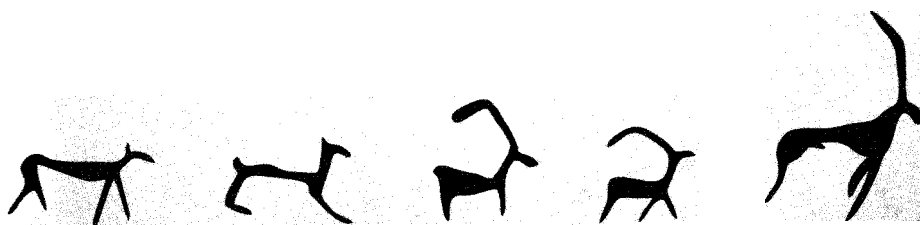
Зүбән қыз мазары. Шажағай өзенінің бойында, Шолақ еспе қыстағынан шығысқа қарай 4 км-дей жерде.

Зүбән - Бостан деген байдың қызы, байқаусызда Ағыбай батырдың қолынан қаза тапқан. Ағыбайдың үш өкінішінің бірі осы уақиғаға байланысты айтылған. Кейінгі жылдары біреулер «бабамыз әйтеуір осы маңда жатыр ғой» деп «Шажаның бейіті» десіп, шатасып көктас қойып кетіпті.

Балапан би мазары. Көктіңкөлі ауылында тұр. Қабырғасы әлі де берік, бірақ күмбезі опырылып түскен. Кешегі Карлаг заманында бидің мазарын лагерь басшылары түрме ретінде де пайдаланған. Қазақты қорлаудың сан алуан түрін қолданған қитұрқы саясат Балапан бидің мазарынан да айналып өтпеген.

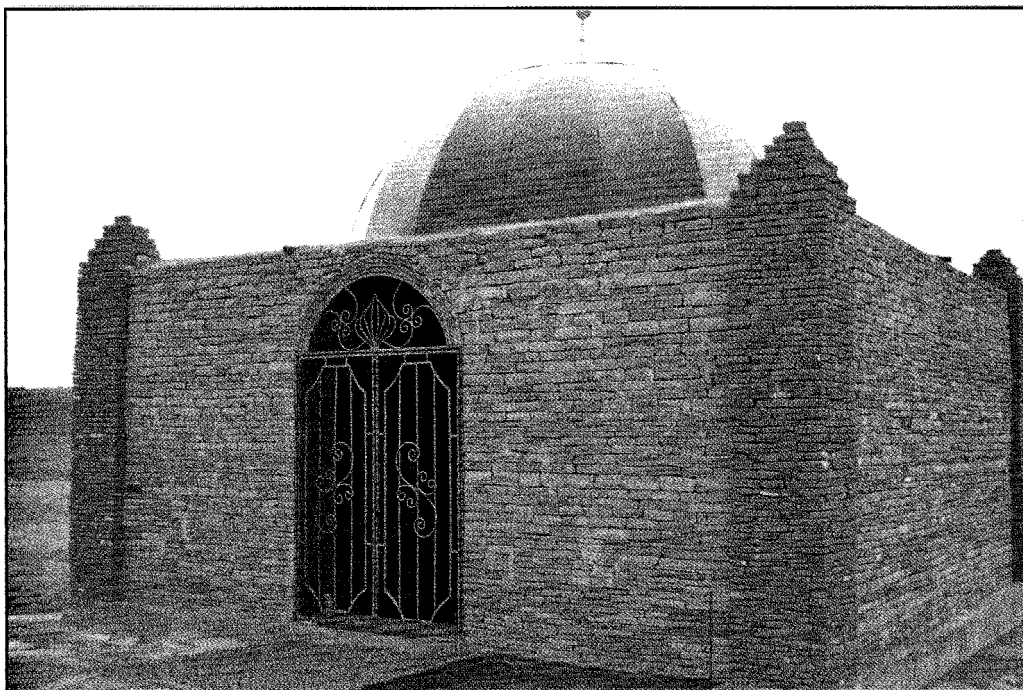

Ақ мазары. Қызылту ауылынан терістікке қарай 6 км шамасындай жерде, Қайрақты өзенінің бойында. Мазар - XIX ғасырда салынған аса берік құрылыс.

Ақ - байлығымен де, елге айтқан билігімен де сыйлы болған. Ұрпақтары Сембаевтар - оқу министрі, қаржы министрі болған ірі тұлғалар. Мазардың жанына көктас қойылған.

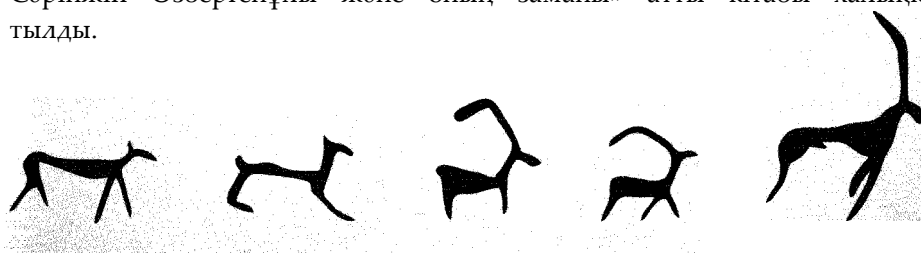

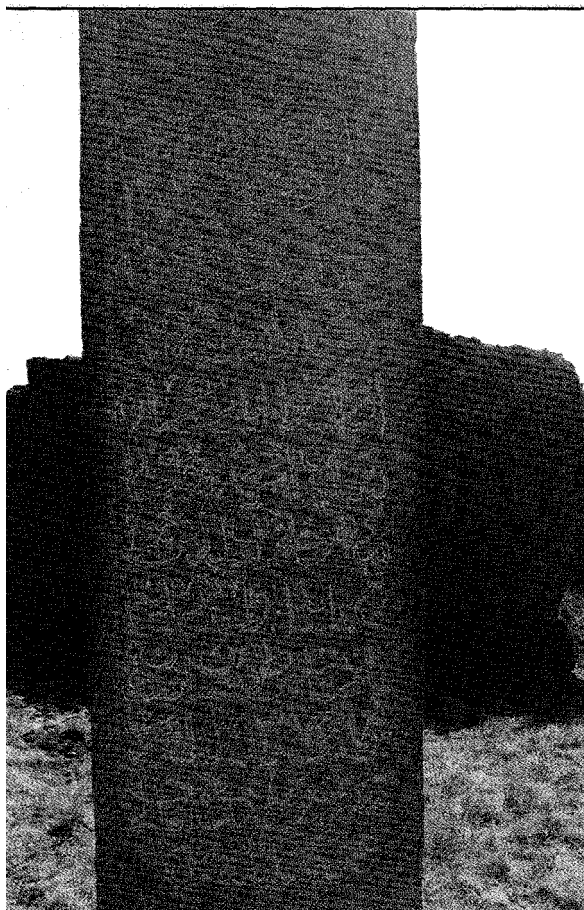

Сәрінжіп ақын мазары. 2017 жылы бұрынғы нұсқасының негізінде қалпына келтірілген. Қызылту ауылының батыс жағында 8 км-дей қашықтықта, Тағылы тауының ішінде.

Сәрінжіп - талай тар жол, тайғақ кешуді басынан өткерген азулы ақын. Заманында Сейфолланың Сәкенімен достық қатынаста болған. Ақынның көптеген өлеңдері, әлеуметтік теңсіздік тақырыбын қамтыған шығармалары көзі тірісінде жарық көрмеген. Сәрінжіп ақын атақты Нарманбет, Диа қажы, Қақпан, Шашубай ақындармен аралас-құралас болған. Елді жайлаған ашаршылық жылдары тірі қалған жұртты сақтау үшін Балқаштан балық тасып, елге үлестіруді ұйымдастыруға қатынасқан. Кейін зұлмат заманында бас сауғалап, жан-жаққа безіп кеткен жұртты жинап, «Жас өркен», «Жас терек» колхоздарын ұйымдастырған.

2017 жылы ақынның туғанына 155 жыл толуына орай ас беріліп, Еуразия ұлттық университетінің профессоры С. Негимовтың «Ақын Сәрінжіп Әзбергенұлы және оның заманы» атты кітабы халыққа таратылды.

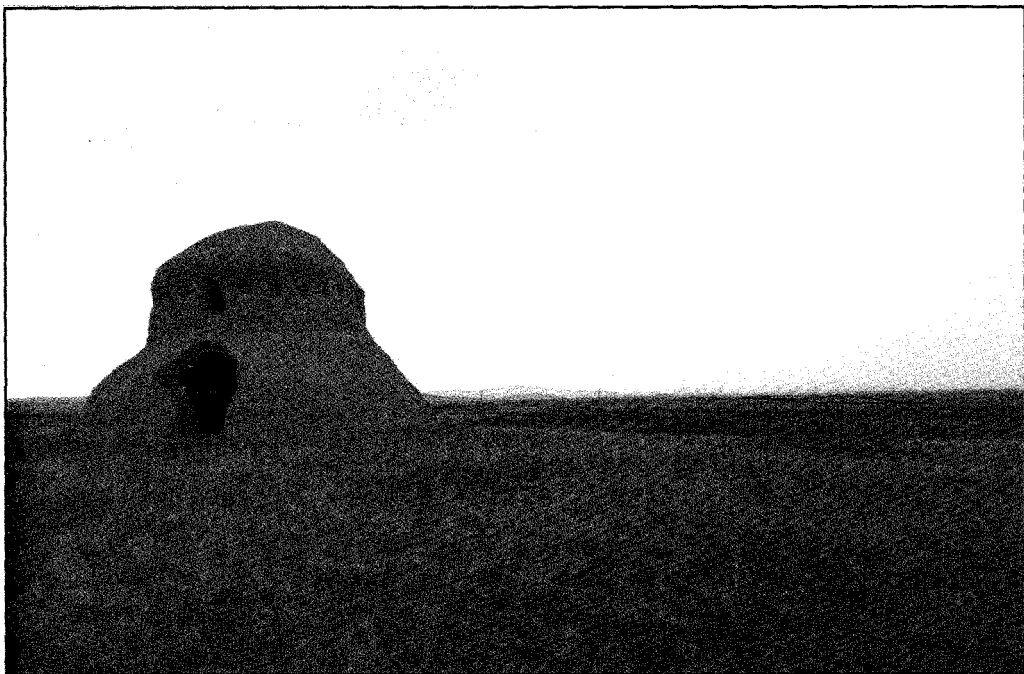

Боқай болыс мазары. Боқайдың Қарашілігі деген жерге жақын, Жосыбай кен орны маңында. Мазардан сақталып қалғаны арабтың ерекше сәнді көне жазуымен жазылған көктас. Көктасты арабшаға аса жетік имамдар ғана оқи алды.

Боқай - заманында ел арасындағы лаңға жол бермей, бірлікті сақтау үшін қатты күрескен адам. Ел ішін жайлап бара жатқан ұрлықты тыю мақсатында билігін пайдаланып, оларды қатты жазалаған. Ұрлыққа ерекше ден қойып кеткен Жанғұттының Тәтібегін соттатып, Қызылжар түрмесіне қаматқан. Бұл уақиғалар «Соңғы Абыз» романында жазылған. Ол қайтыс болғанда шыққан мына өлең елдің есінде:

*Ақ иық Боқай елдің Нұрадағы,
Көретін қиындықты қиядағы,
Орнына екі жаман таласып жүр,
Артында болмаған соң тиянағы.*

Олжа-Дәулен мазары. Қызылту ауылының солтүстік-шығысында 5 км қашықтықта. Орташа деңгейде сақталған. Мазар сол заманда айтылған өлеңмен жұртшылық есінде қалған. Шу бойындағы Әжі төре деген Көпбай болысқа сәлем айтыпты:

*Сәлем айт, Көбекеңе бір ат берсін,
Құйрық жалы төгілген құр ат берсін.
Боздығы Бұхардың бөзіндей болсын,
Естілігі көненің көзіндей болсын.
Қимастығы Қара мен Бәжеңдей болсын,
Әділдігі Дүйсенбайдың жеріндегі бізіндей болсын,
Көрегендігі Шортанбайдың көзіндей болсын,
Жорғалығы Жанғұттының сөзіндей болсын,
Семіздігі Көпбайдың өзіндей болсын, -*

деп Бесобаның бар жақсысының атын атаған екен.

Жолдан жығылмас үшін Көпбай да, басқалар да сабылады. Біраз әуреге түсіп барып Мәті-Дәуленнің жылқысынан сүттен де әппақ ақ шаңқан ат табылады. Жүген-құрық тимеген аттың жал-құйрығы төгілген, шекесінен бұрыла қарағаны да аса сұлу екен.

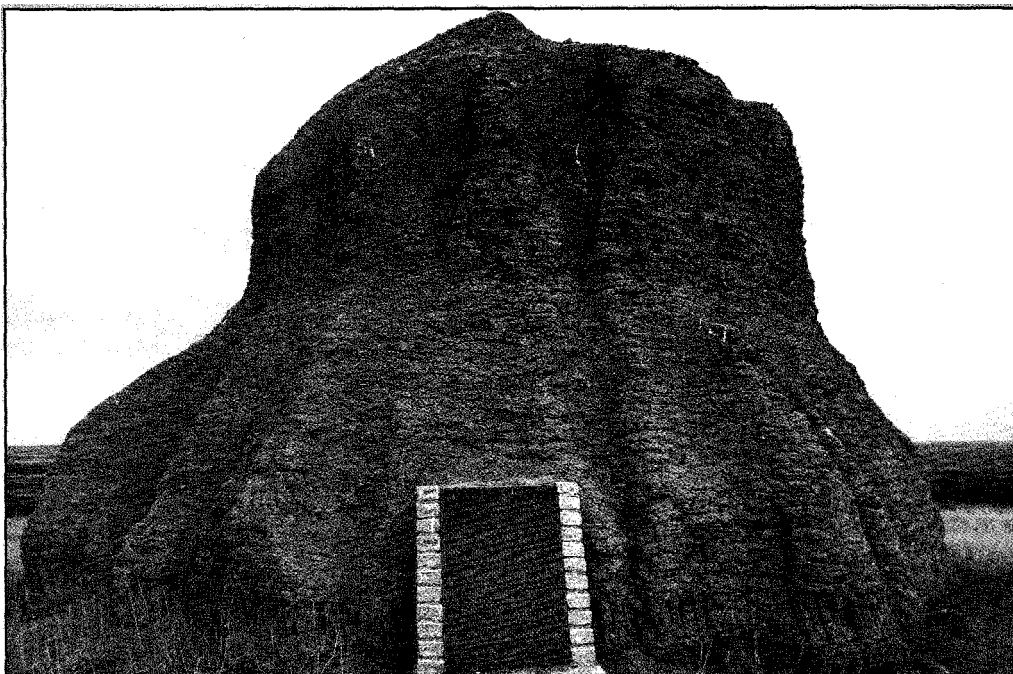
Әжі төренің жігіті де ат табылғанша елге қонақ болып жатқан. Оның жанына осы елдің екі жігітін қосып, ат аса семіз болғандықтап, кешкі

Кәмел Жүністегі

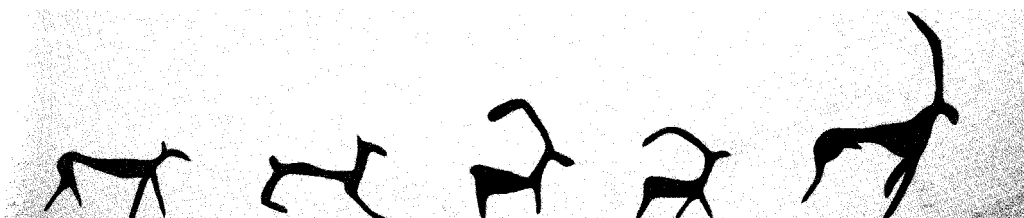
салқын мезгілде ғана аяңдатып баруды тапсырып, жетектетіп жіберген. Атты апарушылар тапсырылғандай үнемі салқында жүріп, Хан тауынан асып, Әжі төре ауылына жақындай түседі. «Келіп қалдық қой, осының жорғасын көрейік» десіп, Шуға қарай айдай жөнеледі. Аттың сереге жеткен қазысы қабырғадан сөгіліп, сол жерде өледі. Мұны естіген Әжі төре қапа болып, «Өттеген-ай, сұрағаным ат емес, қыз еді ғой» деп өкінген екен.

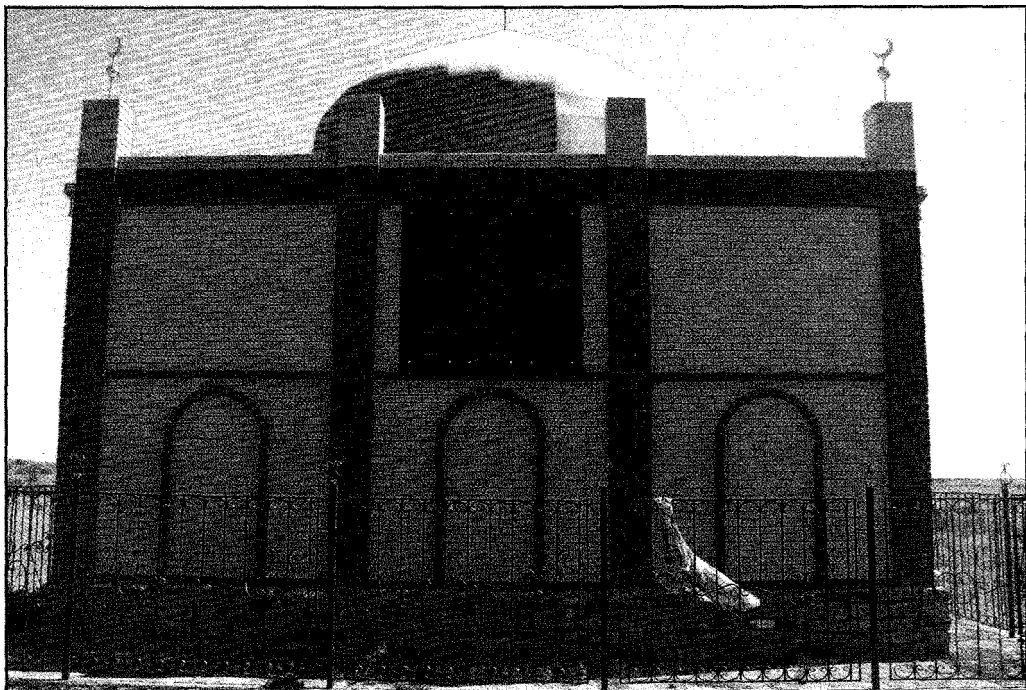
Иә, сонымен Әжі төренің жұмбағын шешуді, оқушы, саған қалдырды. Дегенмен жауабы «Шырағдан» кітабында бар.

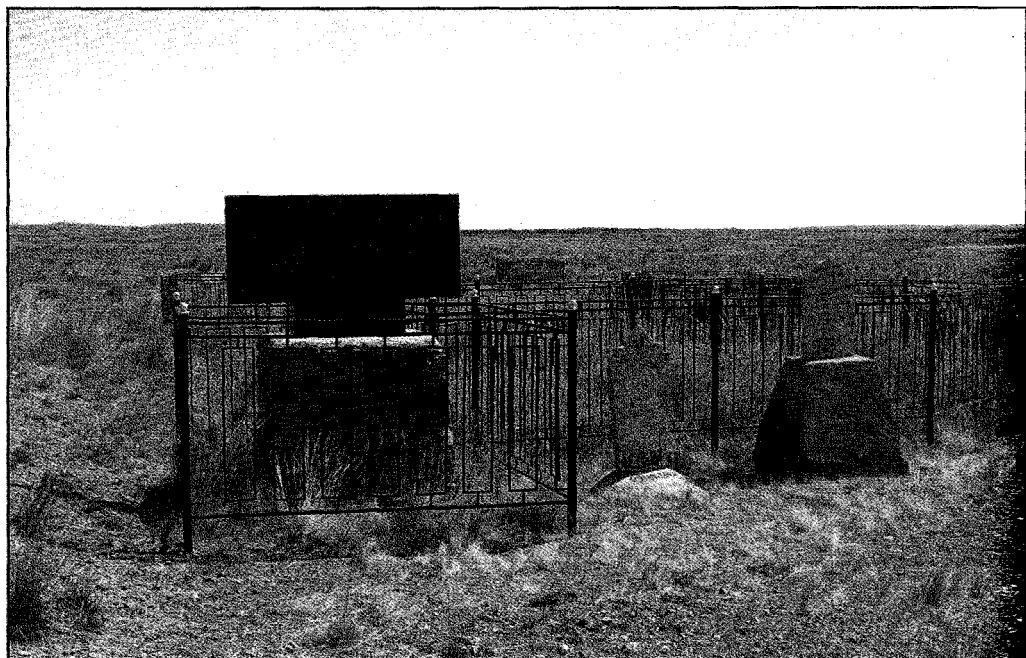

Нұрбай мазары. Қарасаз ауылында екі Нұрбай мазары бар. Бірі - Кәрсөн, екіншісі - Алтай Нұрбай. Екіншісі осы жерде қапылыста қайтыс болған. Төбешік басындағы мазары тозған. Кәрсөн Нұрбай - елге билік айтқан адам, Мазардың салу үлгісі сәл өзгешілігі болмаса, Ақмағанбет мазары типтес. Қайрақты өзені бойындағы кішірек төбешіктің үстінде тұр.

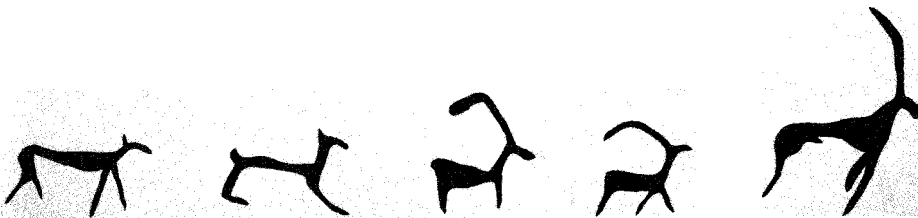
Бодық мазары. Жарылғап батыр ауылының оңтүстік шығысында 8 км шамасында. Бұрын Арқа мәнерімен салынған мазары болған. Қазіргі жаңадан салынған мазар ол мәнерінен алыс жатыр.

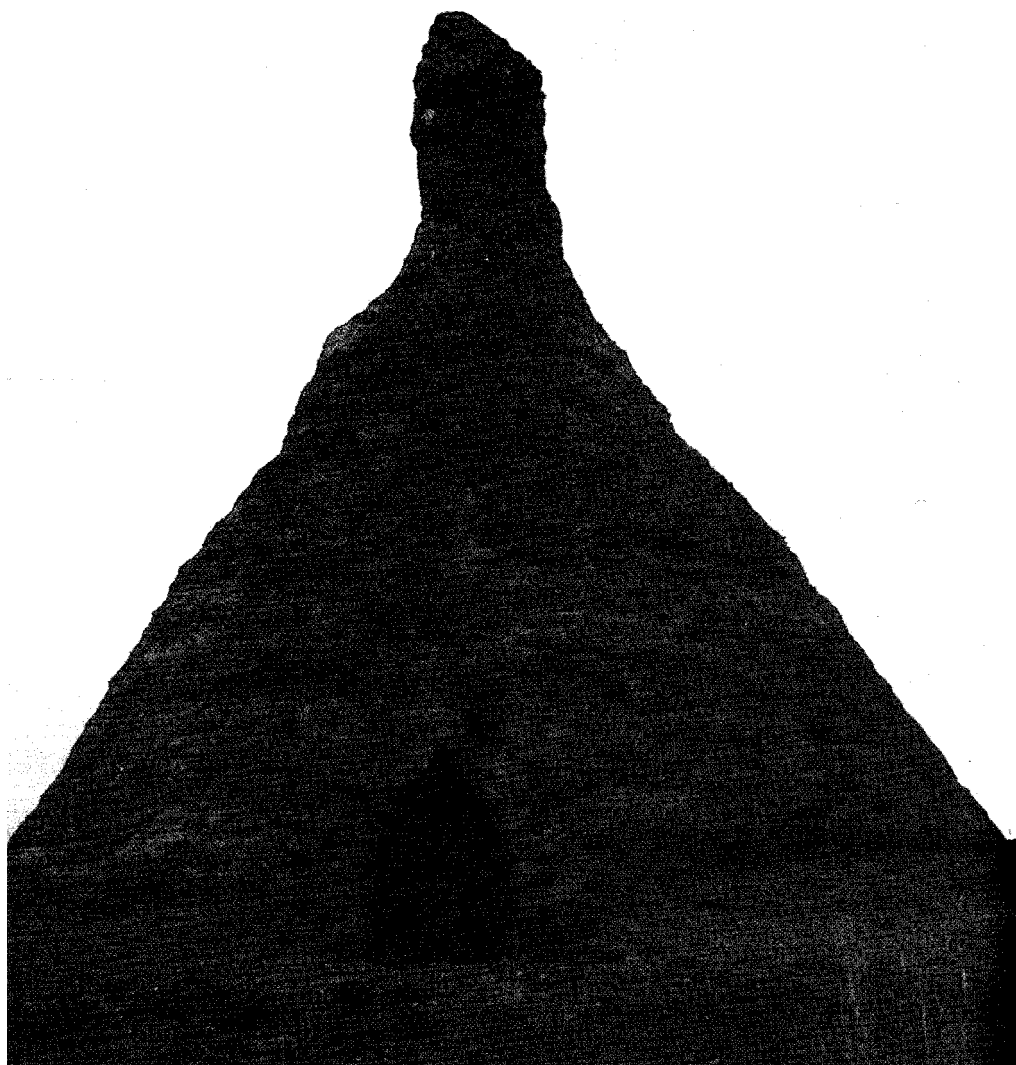

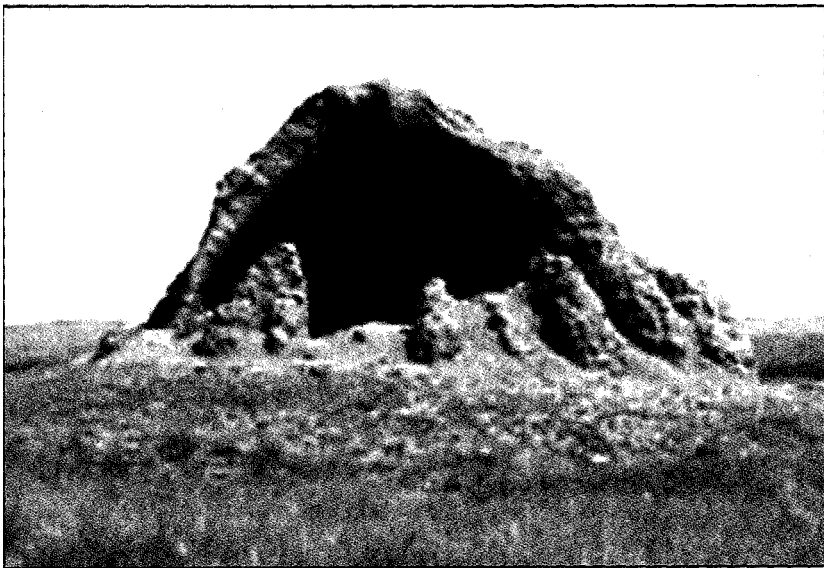
Дүйсенбай би мазары. Аудан орталығынан күнбатысқа қарай 22 км жерде. Дүйсенбай - бес атаның атақты төрт биінің бірі. Кезінде Кенесары хан бастаған азаттық көтерілісіне белсене қатысқан тұлға. Көтеріліс жеңіліп, орыс билігі елді Қарқаралыға жинап, орысқа адалдықтарыңды білдіру үшін патшаға арнап дұға оқыңдар деп қысым көрсетіп, солдаттар халықты қоршап алған. Дұға оқымаса, қыратын түрлері бар. Елдің орыс патшасына арнап дұға оқығысы келмеген. Сонда Дүйсекең тығырықтан шығарған. «Е, Алла, дінім үшін емес, күнім үшін, күнәліге жатқызба» деп түс ауған соң оқиық деп жұртты көндіріп, жас молла Жәнібек дұға орнына арабша махаббат қисасын оқып құтылған.

Дүйсенбай бидің ел үшін жасаған ізгілікті істері «Құба белдер» романында толық жазылған.

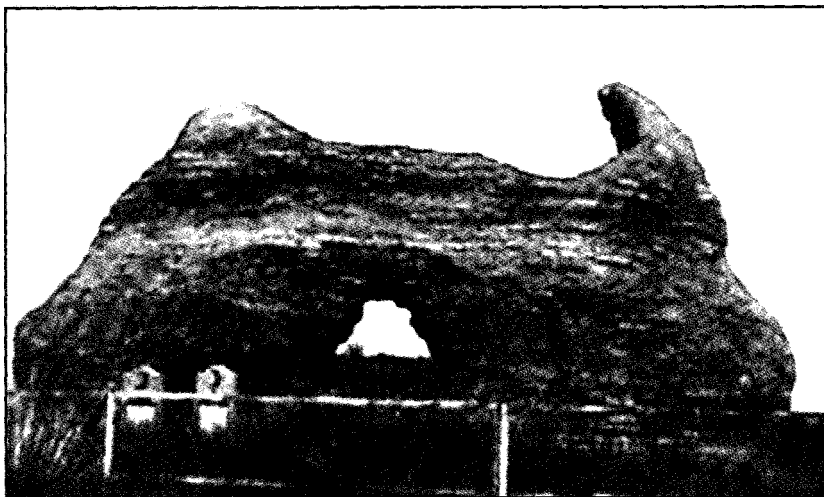

Айқынбай мазары. Ақшоқы ауылынан 35 шақырым жерде. Жаман Қаражал деген таудың етегінде. Ертеректе бұл жерден сауда жолы өткен. Қоянды жәрмеңкесіне бара жатқан жолда Айқынбай бай осы жерде қайтыс болып, жерленген. Айқынбай мазары ХІХ ғасырдан бері сақталып келе жатыр.

Данияр күмбезі. Аудан орталығынан терістікке қарай 3 км жерде. XIX ғасырдың үлгісі. Жазғы жайлауға ел сол жерге беттеген. Сол заманда осы жерде қайтыс болып, осы жерде жерленген.

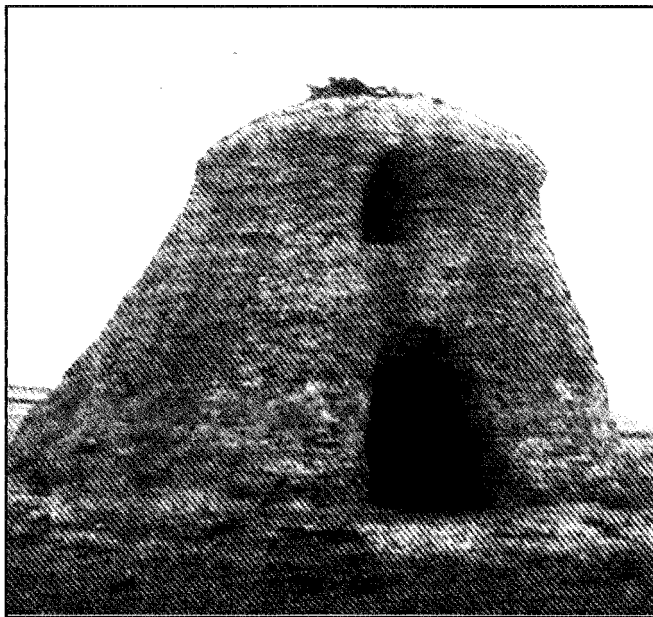
Жантай батырдың мазары. Айса ауылының жанында. Аңыз Жантайдың Көкжал Барақпен кездесіп қалғанын айтады. Көкжал Барақтың ұрған қамшысына шыдай алмай аттан түскен Жантай Барақпеннен құда болуды ойласқан екен. Тегі Жантайдың өзі Көкжал Барақтың балаларының біріне қызын ұзатқан деседі.

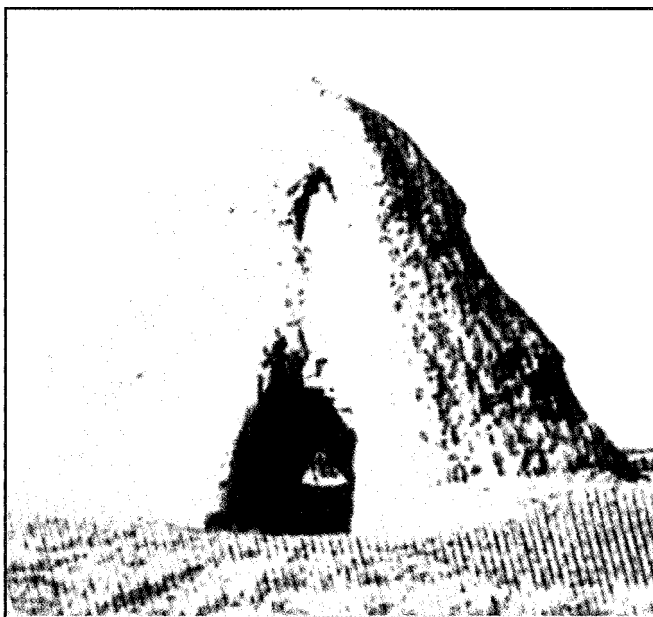
Қорам мазары. Жұмыскер ауылынан Ақсу-Аюлыға шыға берістегі кішірек төбенің үстіндегі бейіт. XIX ғасырдан қалған мұра.

Аққошқар мазары. Қайрақты өзенінің бойында. Аққошқар - мың, шұбар жылқы біткен бай екен. Кенесарының жорықтарына қатынаса қоймаған. XIX ғасырдың ортасынан бергі заманда бір ауылдың биі болған.

Құлбай мазары. Қарасаз ауылының жанында. Дәулетті болған адам. Атақты Есберген болыстың жақын туысы.

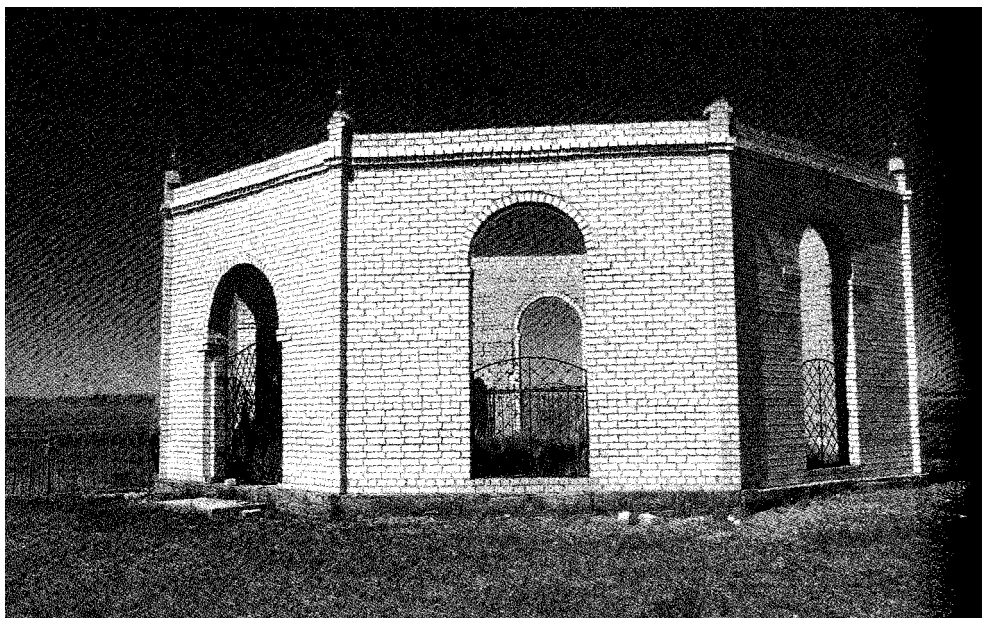

Байкүшік мазары. Бидайық жазығында. Орта дәулетті ғана кісі болған. ХІХ ғасырдың мұрасы.

Ақжан-Жаужан мазарлары. Айғыржал ауылының шығыс жағында
1,5 км жерде.

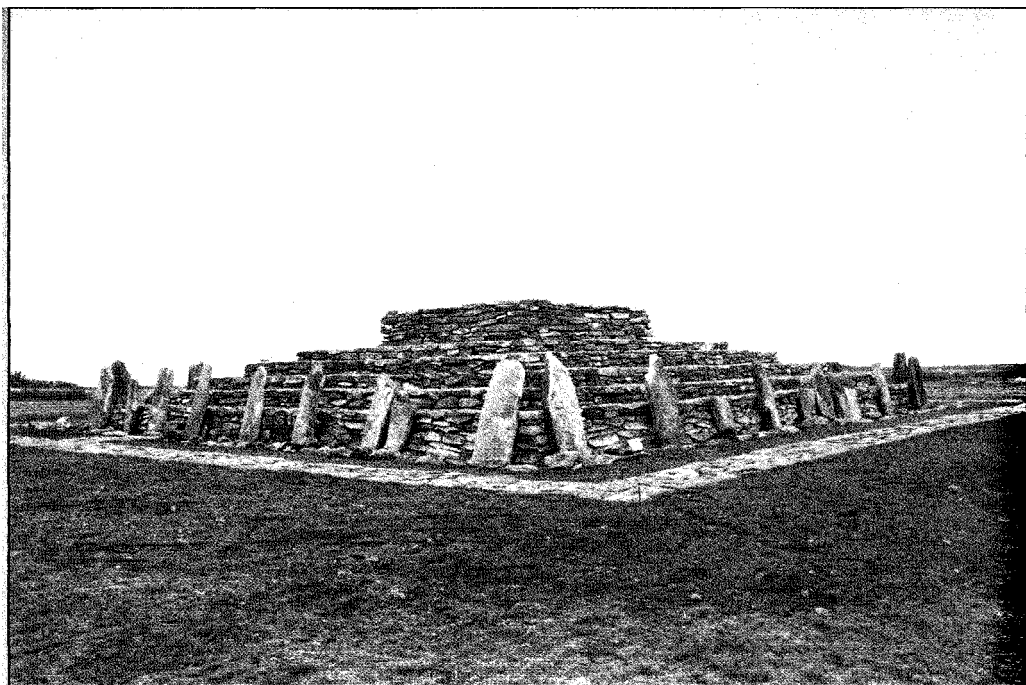
Қояншытағай елінің Кешубай-Өміртай бөлігінде билік еткен тұлғалар.

Дербісалы мазары

ҒИБАДАТХАНАДАН - ПИРАМИДАҒА

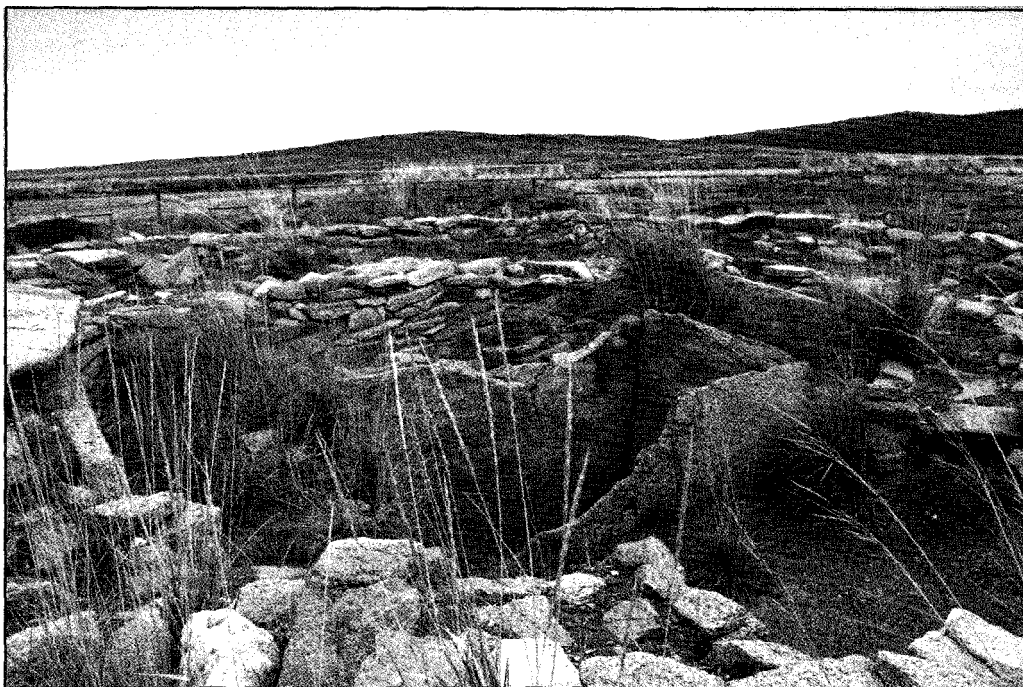

Талды пирамидасы. Көшпелілер мәдениетінің ерекше көрінісі. Көшпелілердің далалың пирамидасы. Талды ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 15 км шамасындай қашықтықта. Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататын құрылысты 2015 жылы тарих ғылымының кандидаты И. Кукушкин ашқан. Үш мың жылдай бұрын салынған құрылыс уақыт өте топырақ басып, көробаға айналған. Табаны 15х15 метр, биіктігі 4 метрге жуық пирамида - сол заманның сәулетті де еңселі құрылысы. Пирамиданың айналасында жатқан молаларды қазған археологтар, олардың ерте заманда-ақ тоналып кеткеніне көз жеткізді. 2017 жылы Игорь Кукушкин бастаған Қарағанды мемлекеттік университетінің студенттері Арман Байсеновтің «Беғазы-Тасмола» серіктестігімен бірлесіп, құрылыстың құлағанын қалап, әуелгі қалпына келтірген. Пирамиданың сыртқы қабаты сол көне замандағыдай жалпақ тастармен қоршалған. Айналасына реставраторлар тас төсеп, арнайы жол салған.

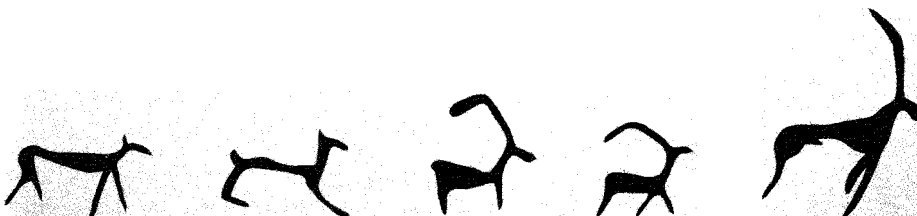
Бүгінде дала пирамидасын көруге ынталы жұрттың қарасы күннен күнге көбейіп келеді.

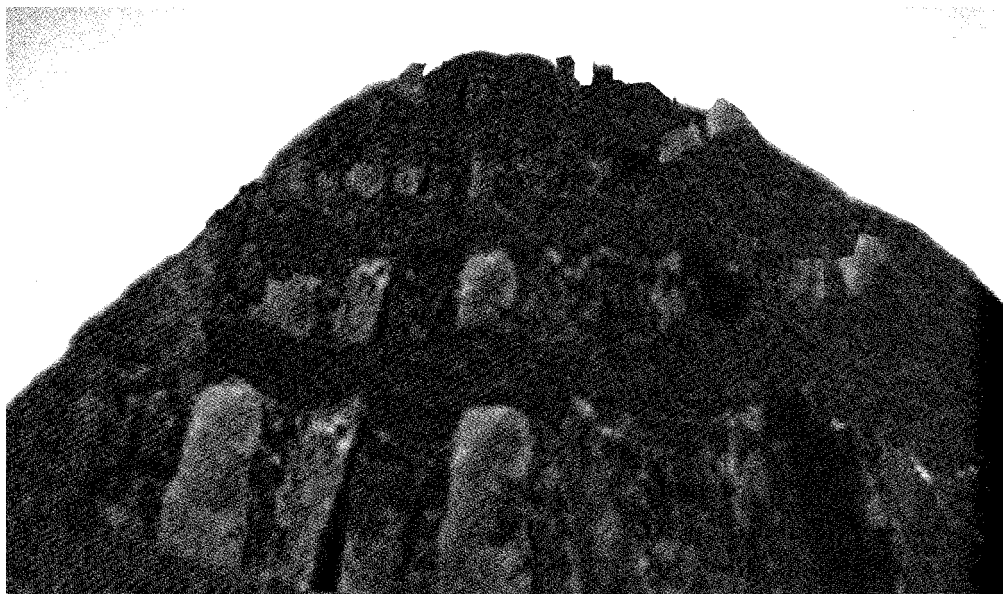

Аюлы пирамидасы. Ақсу-Аюлы кесенесі деген атымен белгілі. Ақсу-Аюлы шаһарынан солтүстікке қарай 1,5 км қашықтықта. Құрылысты 1955 жылы Әлкей Марғұлан бастаған археологтар ашқан. Құрылыстың дәл ортасында қазылған көрхананың төрт жағы да алып плита тастарымен қоршалып, беті тағы да сондай жалпақ таспен қиюластыра жабылған. Үлкен құрылыстың сырты да айнала биік жалпақ тастармен қоршалған. Кейінгі жылдары археолог-ғалым жерлесіміз Жұман Смайылов құрылыс алаңын молынан аршып, зерттеу жұмыстарын жасады.

Біз, бала жасымыздан, осы биік тастармен қоршалған құрылысты көріп өстік. «Көроба» дейтін еді ел. Оның биіктігі аттылы адамнан да биіктеу еді, сырты жалпақ, үлкен тастармен қоршалса, онан кейінгі екінші, үшінші қабаттар да жалпақ тастармен қоршалған болатын. Сол көргенімізді, көңілге түйгенімізді де суретке түсіріп, жұртшылыққа ұсынғанды жөн көрдік.

Ақсу-Аюлы пирамидасының 50-жылдардағы есте қалған көрінісі

Пирамида ашылғаннан кейін оның тастарының көпшілігін жұрт қайтыс болған адамдардың қабірінің беттасы ретінде пайдалануға алып кеткен.

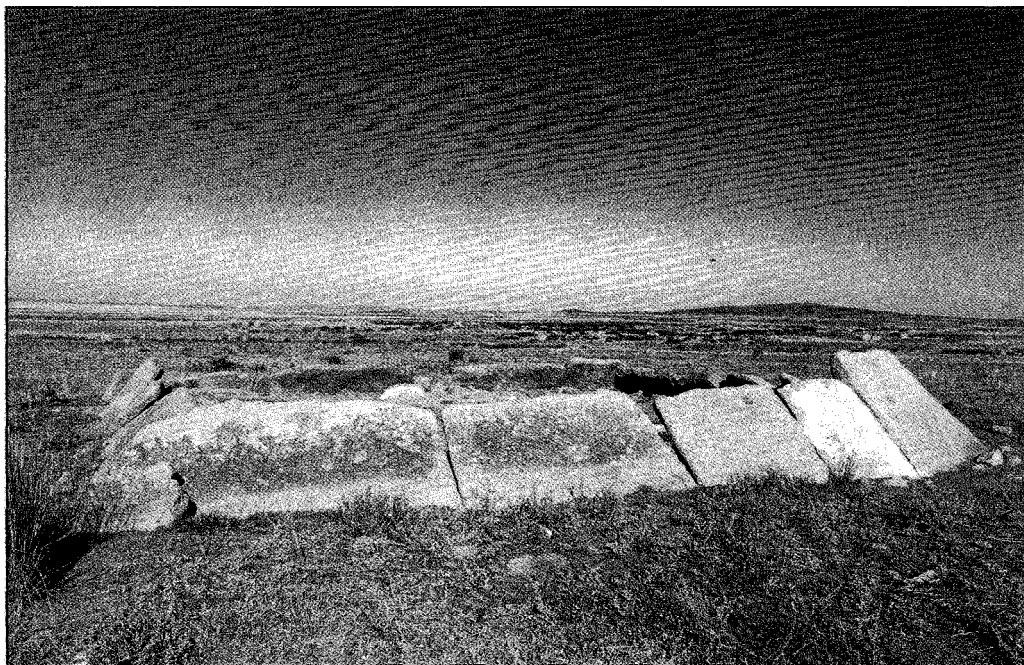
Құсмұрын пирамидасы. Қызылқй ауылынан күнбатысқа қарай 15 км шамасындай қашықтықта, Құсмұрын тауының шығыс жақ етегінде. Тарихқа «Бұғылы III» деген атаумен белгілі. Ежелгі заманда халықтың тұрақты мекені болғанын әр дәуірден қалған ескерткіштердің мол кездесуі дәлелдей түседі. Оның ішінде Беғазы-Дәндібай мәдениетінің ескерткіші ерекше. Бұл құрылыс 1956 жылы археолог М. Қабдырбаевтың қатысуымен зерттелген. Ескерткіш бір тізбекте жатқан, көлемі әр түрлі 22 шұңқырдың шетіне орналасқан. Археологтар бұл шұңқырлар әр кезде от жағып, арнайы шаралар өткізілген, құрбандық орындары болуы мүмкін деген тоқтамға келген. Құрылыстың дәл ортасындағы көрхананың аса үлкен тастардан құрылуы - мұнда жатқан адамның бір елдің елді билеген көсемі, жау бетін қайтарған көсемі де болғанының дәлелі. Қорғанның биіктігі кезінде 4 метр, диаметрі 28 метр болғанын археологтар жазып кеткен. Қорғанның сыртқы қоршауынан қалған екі жалпақ тастың биіктігі кісі бойындай. Кезінде қорған сырты жаппай жалпақ тастармен қоршалғанын археологтар дәлелдеп кеткен. Алып тастармен қоршалған көрханадан солтүстік шығысқа қарай созылып, шеті сыртқы қоршауларға жететін ұзындығы 3,5 метр коридор бар. Коридордың ені 80 см, биіктігі 1,70 см. Коридордың көрханаға кіреберіс маңдайшасына ұзындығы 2 метр гранит плита қойылып, кіреберісінің есігі төрт бұрышты плитамен қақпа ретінде жабылған.

Оразай құрбандық орны. Кеңшоқы кенішінің оңтүстік батыс шағында 2 км жерде, аласа төбенің үстінде. Құрбандық орнының екі шетіндегі екі тас қана сақталып қалған. Орын ертеде танылып ашылған. Кейінгі заманда іске жарар тастарын құрылыс материалы ретінде алып кеткен.

Беласар патша қорғаны. Киікті ауылының түстігінде 8 км шамасындай жерде. Қорғанның сырты жалпақ тастармен қоршалған диаметрі 25 метр төбесі ашылып, сан тоналған қорғанның ежелгі бейнесін көзге елестету қиын.

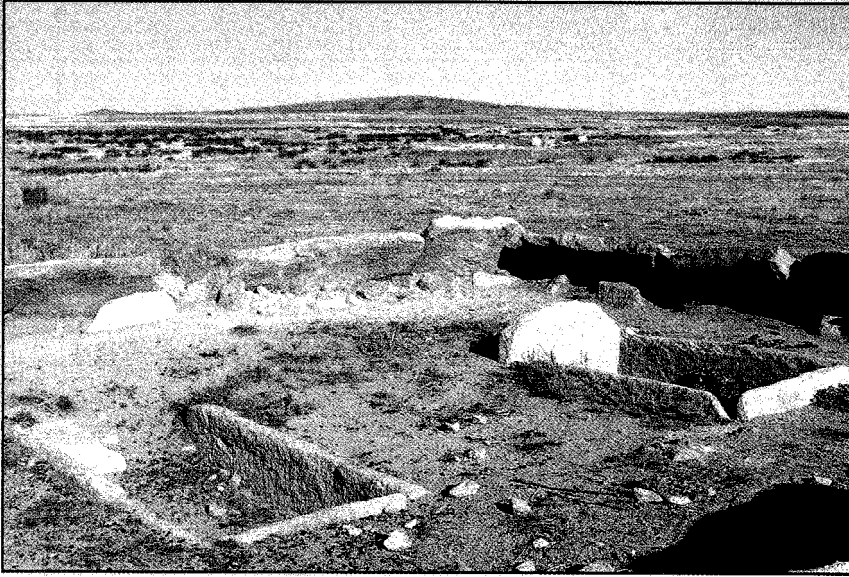
Қорғанның айналасы ежелгі қорымдарға толы. Қорымдардың көбі ашылған. XIX ғасырда қазақ жеріне еркін кірген орыстар да алтын-күміс іздеп, көроболарды ашып, тастап кеткені белгілі.

Қызылтастағы тас мүсін. Адамның бет-бейнесі салынған балбал тас сындырылып, бас жағы бөлек жатыр. Үгітілудің әсерінен бейне өшкен. Басты орнына көтеріп жалғап қойып, суретке түсірдік. Балбал тас кім көрінгенге қойылмайтынын еске алсақ, бұл кім еді деген сұрақ туындайды.

Қотыр Қызылтау балбал тасы. Тас жолға жақын, қай заманда ашылғаны белгісіз, жер бетіне шығып жатқан қоршалған тас плиталардың жанына қойылған.

Ақ Мұстафа көне зираттары. Қызылтау тауының оңтүстігінде жатқан қола дәуірінен қалған мұралар. Әлкей Марғұлан, М. Қадырбаев және олардың шәкірттері зерттеу жұмыстарын жүргізген.

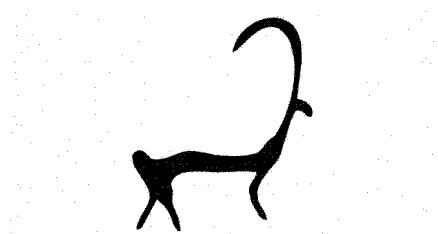

Үңірек ғибадатханасы. Үңірек ауылының шығысында 1,5 км жерде. Археолог-ғалым Жолдасбек Құрманқұловтың басшылығымен 2017 жылдан зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Археолог-ғалымның айтуынша, бұл жер ашық аспан астындағы музей болуға лайық.

Зерттеу жұмыстарына осы ауылдың жастары да тартылғаны бір ғанибет.

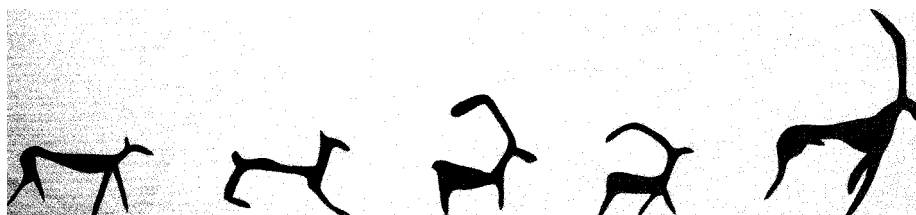
ЕРЕУІЛ АТҚА
ЕР САЛЫП

Өспен ауылындағы ереуілшілерге ескерткіш. 2007 жылы қойылған. Теңсіздікке қарсы ұйымдасқан жұмысшылар ереуілі 1905 жылдың жазында өткен. Ереуілді ұйымдастырушылар. П. Топорнин, Әлі Байшағыров, Н. Невзоровтар еді. Саналы түрде ұйымдасқан ереуілшілер жұмысшыларды толғандырған мәселелерді алға тартып, нақты талап қоя білді:

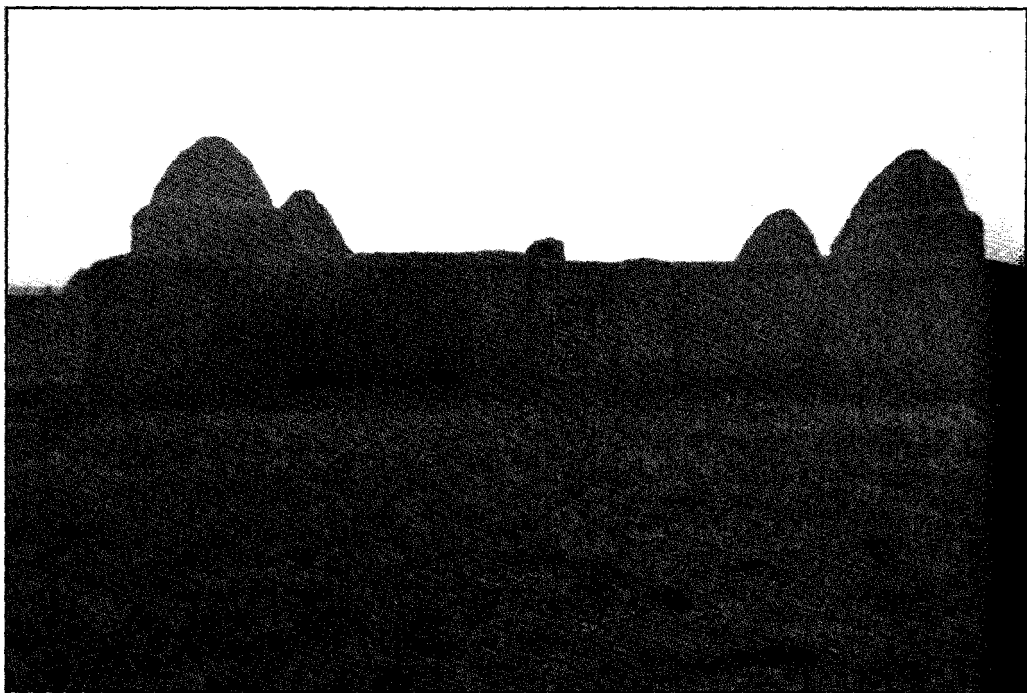
- а) Жұмысшылар жалақысын көтеру;
- б) Қырғыз жұмысшыларының казармасын жөндеу;
- в) Земство мектебін ашу.

Қосдоңғал-Күйгенсайдағы ескерткіш. 2014 жылы осы жолдардың авторы (К. Ж.) Балтабай Игенұлы, Шәкір ақсақалдың ұйымдастыруымен қойылды. 1931 жылы малынан айырылып, аштыққа ұшырай бастаған әрі шолақ белсенділердің зорлығына шыдай алмаған халық бас көтерген. Қолында еш қаруы жоқ халық алақандай дүкендегінің ішіндегісін бөліп алып, атақты белсенді Исаны киіз үйге қамаумен шектелген. Мұны бір жойқын көтеріліс деп санаған үкімет округтен қарулы отряд жіберген. Қолға түскен 50 шақты адамды қораға қамап, ГПУ Шишов дегеннің үкімімен 27 адамды оққа байлаған. Олардың ішінде бір жастағы бала да бар еді. Бұл оқиғалар «Апат» романында жазылған. 1931 жылдың сәуірінің басында атылған адамдардың жатқан жерін маған (Кәмел Жүністегі) осыдан 35 жыл бұрын көрсеткендердің бұл дүниеде бірі де қалмай, мойныма қаншама жүк артылғандай болушы еді. Телефильм де жасаттым. Бірақ қолына қалам ұстағандардың өзі соның бәрін көрсе де, көрмегендей боп жүре берді. Осы іске Шәкір ақсақал қолын созып, атылғандардың есімін жазып, көктас орнатты. Елді жинап, ас берді. Мойнымыздағы парызды осылай өтеген едік.

Боранқұл мырза. Боранқұл - батыр атанған адам. Патша заманында неше адам қарсылық ұйымдастырып, түрмеге сан түсіп, Мәди Бәпиұлымен тізе қосқан. Қызылдың заманы туғанда олардың аяр саясатын түсініп, қарсылық білдірген, зорлықтан көзін ашпағанның қорғаушысы бола білген тұлға.

Боранқұл - даланың Робин Гуді. Батырдың тізе бүге қоймайтынына көзі жеткен қызыл үкімет 1929 жылы оның ажалын ұйымдастырған.

Боранқұл - «Құба белдер» романының 1-2-кітабының ел сүйсінер кейіпкерлерінің бірі. Боранқұл мазары Айран станциясынан күн шығысқа қарай 20 км жерде.

Дауылбай үңгірі. Школ аталып кеткен қыстақтың түстік жағында 3 км жерде жатыр.

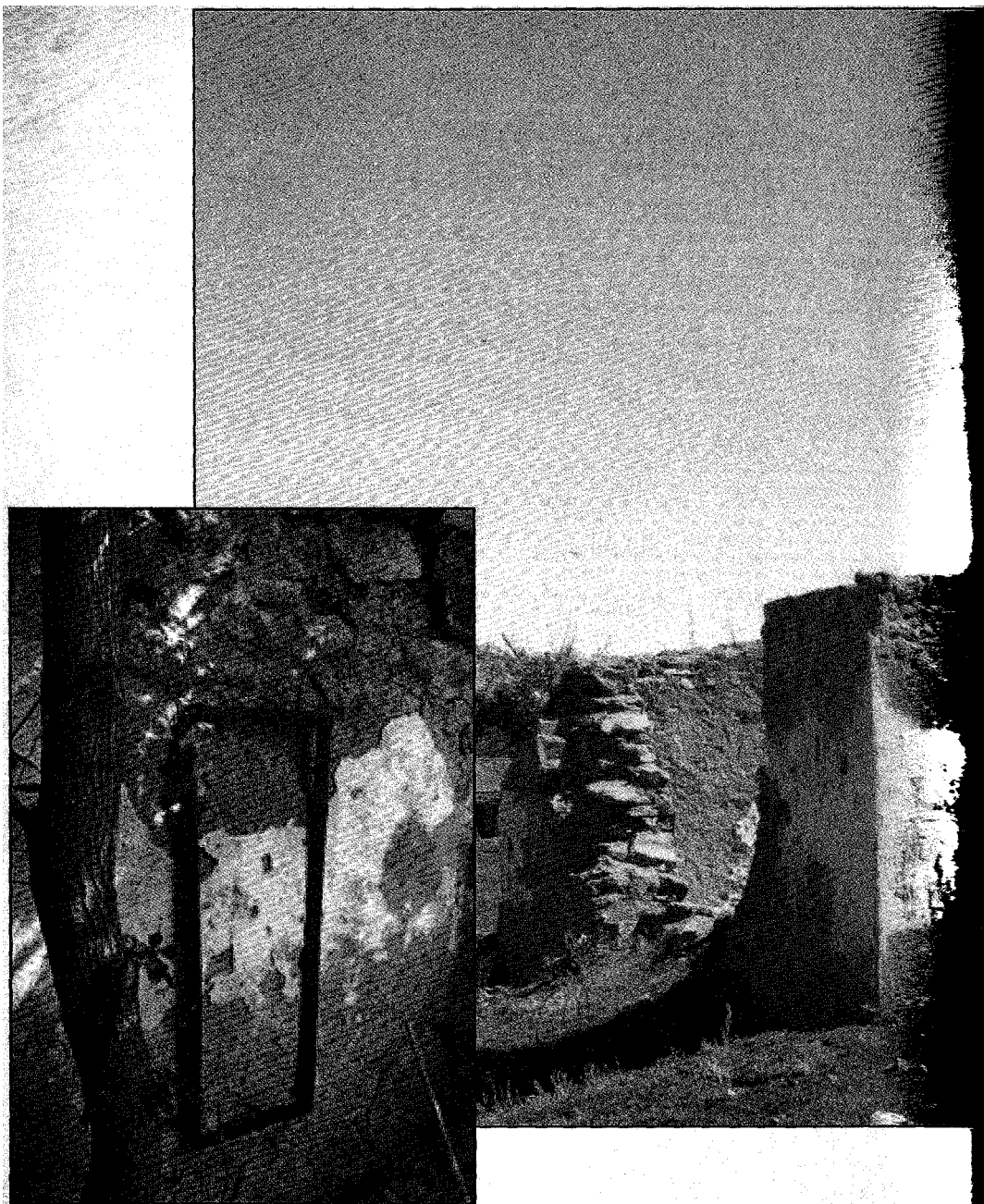
Дауылбай - үкіметке тізе бүкпей кеткен дала көкжалы. 1941 жылы басталған соғысқа барудан бас тартқан. Қашқын атанғандар 1916 жыл оқиғаларын әлі ұмытқан жоқ еді. Бүкіл ел сонда да тыл жұмысынан бас тартқан. Енді не үшін соғысамыз дескен. Отыз екіде аштан қырды, отыз жетіде тірі қалған ер азаматты оққа байлады. Не үшін соғыспақ?

Иә, Дауылбай — осыны ұстанған ер азамат. 28 жыл үкіметтен бой тасаласа да ешкімге зәбірі тимеген адам. Жырақ тұрған ауылдарды, жеке қыстақтарда қыста да, жазда да паналаған. Ел де оған көмектескен.

Мына аласалау үңгір де кейде жат адамдар, сенімсіз жандар келіп қалғанда уақытша паналаған жері екен.

Дауылбай туралы «Замана желі» романында кеңірек жазылған.

Пикет карцері. Красная поляна кеңшарының Пикет бөлімшесіндегі саяси тұтқындарды жазалайтын түрме. Күні кешеге дейін аман тұрған түрме бұзыла бастапты. Мына екінші суретте адамды тік тұрғызып шынжырлап тастап қинайтын қоршау тұр.

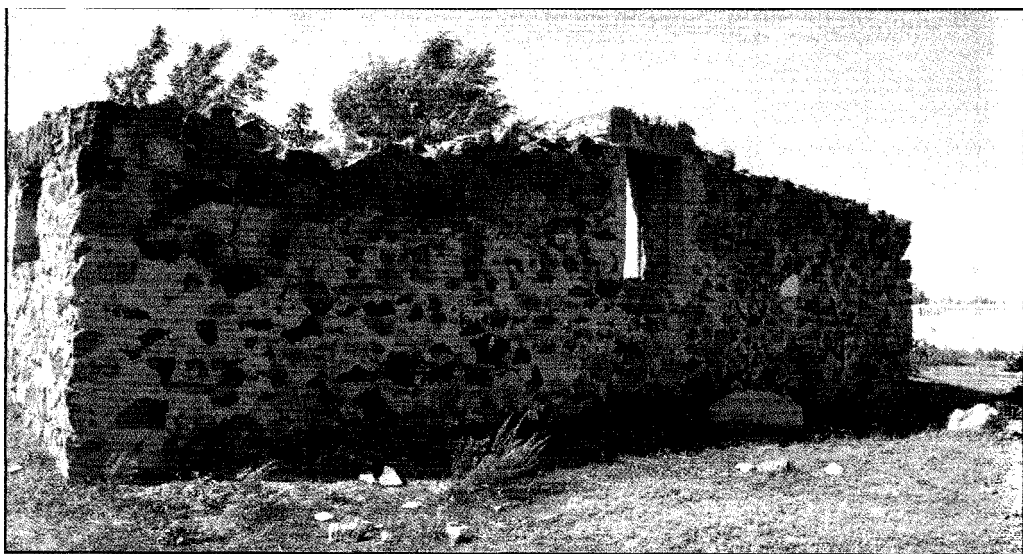
Иә, кешегі зұлымдықты ұрпақ білу үшін мұндай түрмелерді қиратпай сақтау керек. Немістер адамды тірідей өртеген Майденик пен Освенциумды сақтап отыр.

Осы кеңшар орнатылмастан бұрын Жәңгір төре ауылының үйлерін, мектептерін түрме, барактарға айналдырған екен. Кейін бұл азап орындары тегіс қиратылған.

Көктіңкөлі түрмесі. Ауылдың қақ ортасында. Тас қапастың тас қабырғалары әлі де мықты. Бір терезесінде ғана темір тор сақталып қалыпты. Қаншама жазықсыз жан осы терезелерден сыртқа үзіле үңілді десеңші?!

Мылқау қабырғаларда қаншама сыр жатыр. Өлтіре сабағанның ыңырсуы, қол-аяғын сындырғанның жан түршігер шыңғыруы. Қайсібірін айтасың. Біреу тоқтығына мәз, біреу арманын жоқтағанына азап шеккен. Беу, дүние-ай!

МЕШТ, МУЗЕЙЛЕР
СЫР ШЕРТЕДІ

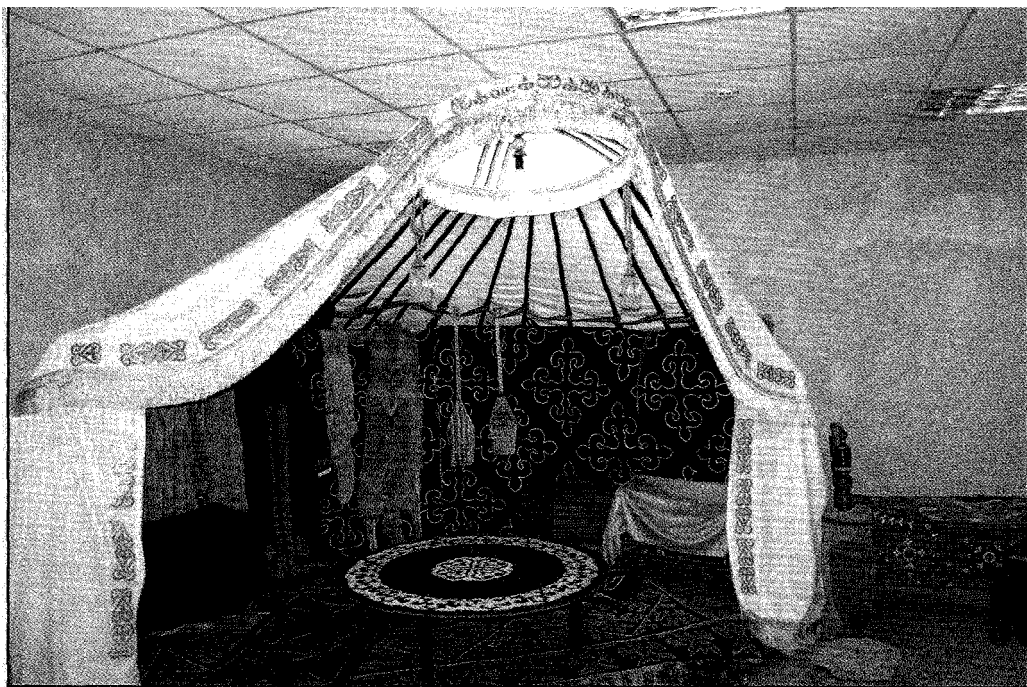

Аудан орталығындағы музейдің сыртындағы диірмен тасы - Шортанбай жыраудан қалған мұра. XIX ғасырдың орта шенінде Шортанбай жырау баласы Аязбайға Нұра өзенінің жағасына су диірмен салдырған. (Қайрақты ауылынан батысқа қарай 2 км жерде. Осы жерде Кеңес заманында жазда демалатын пионер лагерь болған еді). Су диірменінің өзен ағысына қойылған қалағы көтерген су онан әрі арыққа құйылып, егін суаруға пайдаланылған.

Диірмен 40-шы жылға дейін аман тұрған. Әулиеден қалған мүлікке ешкім тимеген. Сол жылы «Қарасаз» колхозына басқарма болып барған Қашпар Борнаев деген азамат колхозға диірмен қажет болып, бұздырып алған екен. Бұзуға ешкім тәуекел ете алмаған. Ақыры біреу табылып (атын айтпай-ақ қоялық) бұзған екен, ұрпағы өспей қалғанын ақсақалдар айтып отыратын еді. Кейін «Қарасаз» колхозы «Жұмыскермен» қосылып, «Абай» атанғанда, диірмен тасы «Абайға» жеткізілген. Колхоздар қосылып, 40 жылдық кеңшары болып атанғанда диірменнің қажеті болмай қалған. Диірмен тасын өзеннің жағасына сүйретіп тастаған.

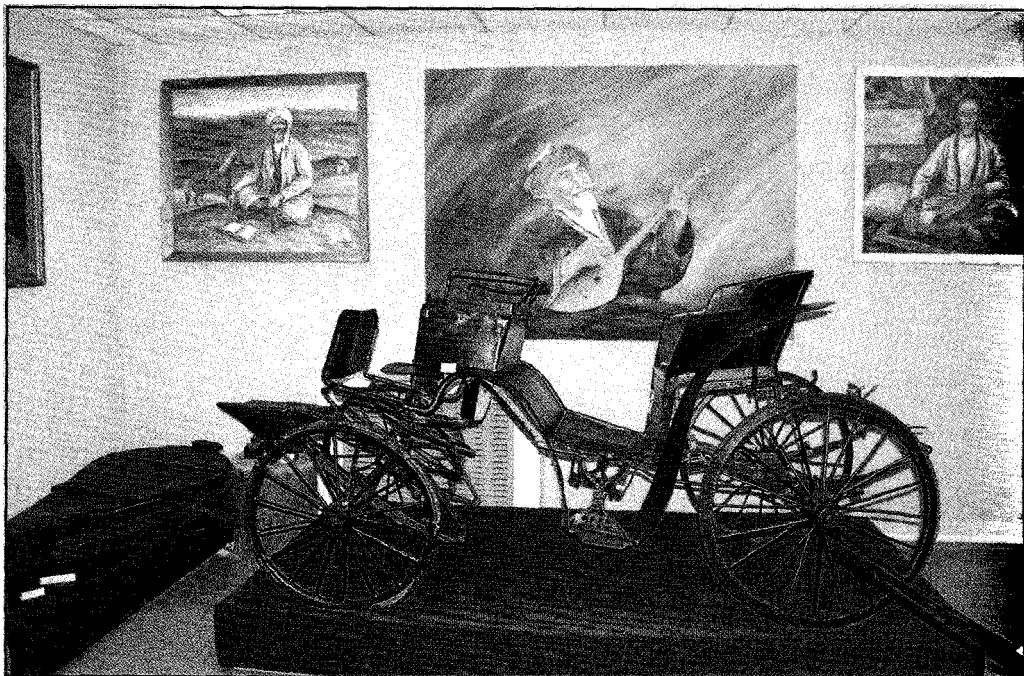
1991 жылы аудандық музейді құру, жабдықтау барысында осы жолдар авторы (Кәмел Жүністегі және Балтабай Игенұлы) диірменнің тасын моншаның жанынан алдық. Тасты сындырып, моншанын парына салдырмақ болып әкелген екен, Қазір тастың екеуі де музейдің сыртын-да тұр.

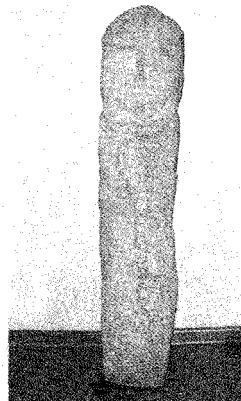
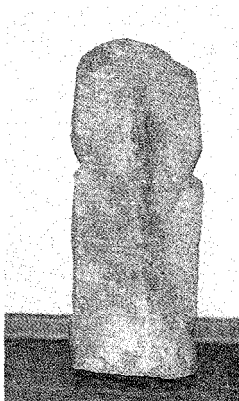
Шортанбай жырау атындағы музейдің ішкі көрінісі. Тігулі қазақ үйі, құрулы түскиіз, ілулі қос домбыра, қасқыр-түлкі терілері. Төрде сырмақ, қазақы үстел, бесік, іргеде екі бірдей келі тұр.

Тілеуғабыл Есенбекұлы ұйымдастырған саятшылық өнердің бір көрінісі. Бірлік Жарасұлының бүркіті қоса қойылған.

Шортанбай жырау атындағы музей. Жыраудың өмірінің соңғы бес-алты жылында мінген пәуескесі. Пәуескені Қарабек деген досы жастып берген. Пәуеске 14 жастан Шортекеңе ат айдаушы болған Әбеу ақсақалда сақталған. Әбеу 90 жастан асып, 1959 жылы дүниеден өткен. Әбеу ақсақал пәуескені Сайгелді деген тау ішіндегі ескі қыстақтағы ескі қораға тығып тастаған. Соңғы иесі - Әбеудің немересі Адамқұл Тұрсынұлы.

Музейдегі балбал тастар

Музейдегі талқы және ішкі көрінісі

Сәкен музейі. Өспен ауылында. Нілді кеншіндегі осы мектепте Сәкен Сейфуллин оқыған. Мектеп үйі кейін музейге айналдырылып, атақты ақын есімі берілген.

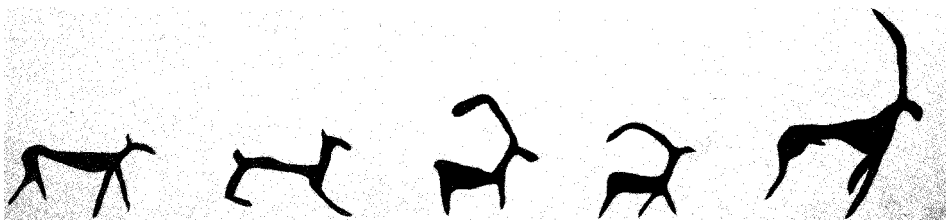

Төрде Сәкеннің бюсті тұр. Музей іші Сәкеннің әр кездегі түскен суреттері, кітаптары мен Сәкен туралы жазылған ғылыми еңбектермен толтырылған. Музейге келгендер сол заманның мәдени құндылықтарымен жете таныса алады.

Ысқақ Қалпе мешіті. Босаға ауылының жанындағы Шалтас тауының шығыс бетінде. Мешітке Қанай бұлағынан асатын асу арқылы бару ыңғайлы. Ысқақ Қалпе Аталықұлы - Күмісбек молламен Шаянда, Түркістанда бірге оқыған, дін ғылымын терең меңгерген тұлға. 1912 жылы мешіт салдырып, жұртшылықты иманға ұйытып, орыстың шоқындыру саясатына қарсы тұра білген. Кейін репрессияның құрбаны болған.

Мешіттің іргесі жақсы сақталған, иманды бір азамат табылса жөндеуге де болар еді.

Қотанағаш көне мешіті. Тағылы тауының ішінде, Қызылту ауылынан батысқа қарай 12 км, Майбас қыстағынан оңтүстік батысқа қарай 8 км қашықтықта. XIX ғасырдың басында осы жерді мекендеген Асан, Темірбек, Өтеген есімді үш қожа осы киіз үй тәрізді үй салып, Қояншы, Дәулет, Таңайдың балаларына дін ислам негізін үйреткен. Бұл үй әрі мешіт, әрі медресе болған.

Көне мешіт 1934 жылға дейін аман тұрған. Соңынан белсенділер бұзып тастаған. 2004 жылы қалпына келтірілді.

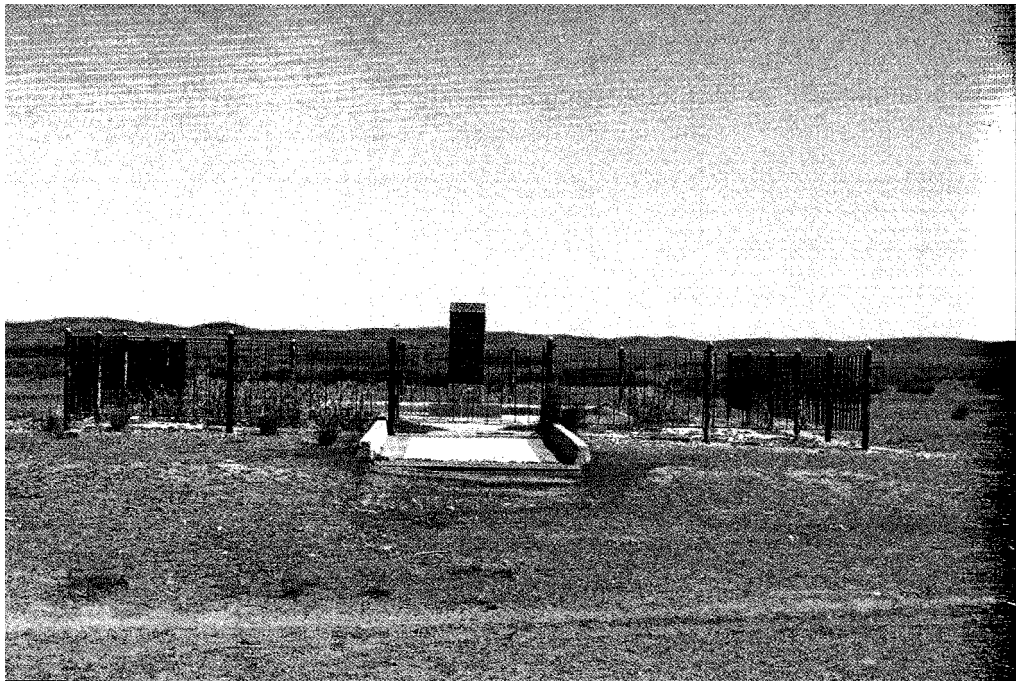

Ақ Мұстафа мешіті. Қызылтау тауының түстік жағында Студент қыстағынан 7 км шамасында қашықтықта. Мешіт соңғы кезде аздаған жөндеуден өткен.

Ақ Мұстафа - ислам дінінен мол хабары бар, елге жөн айтып, қисық кеткенді тезге салып, жөнге келтіріп отырған иман жүзді білікті адам екен. Ұрпақ орыстың шылауында кетіп, шоқынбасын деп осы мешітте балаларды оқытқан, жазу-сызудан ешкімді құр қалдырмай, елді ілгері сүйреткен айтулы, ел аузында қалған тұлға.

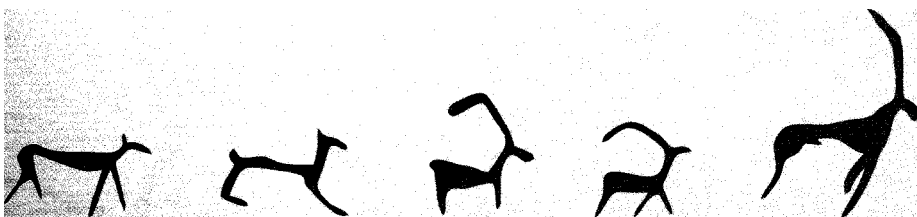

Диа қажы мектебі. XX ғасырдың басында ел балалары ешкімнен кем болмасын деп салынған мектеп.

Жарылғап батыр ауылындағы ең шеткі үй. Мектеп талай жыл біреулердің үйі де болған екен. 1997 жылы барғанымда оның мектеп болғанын Қаппар ақсақалдан басқа ешкім білмеді. Қазір орны қоршалып, ескерткіш белгі қойылған.

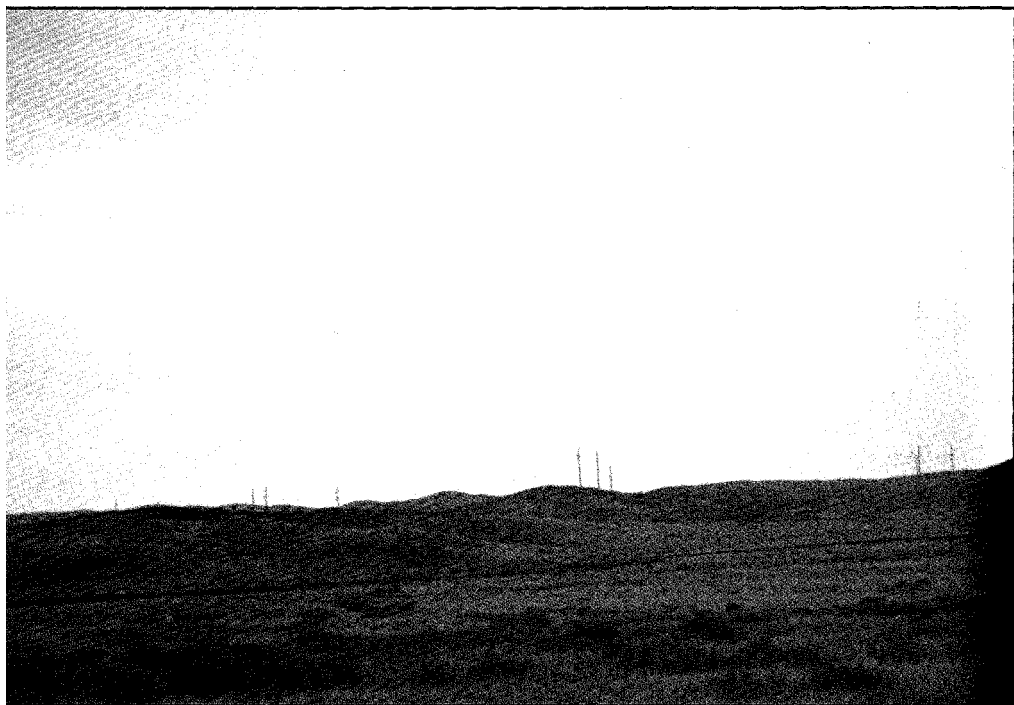
Диа қажы - репрессияның құрбаны. 30-шы жылдардағы үкіметтің қазақ ауылдарына қарсы саясатын жалынды сөздерімен әшкерелеп, белсенділердің құйтырқысын сөзімен тұқыртып отырған елге аса қадірлі тұлға.

Қарқаралының түрмесінде ажал күтіп жатқан Диа қажыны Бабас ақын іздеп барып, қоштасып қайтқан. Диа қажы, оның көкейкесті арманы туралы «Құба белдер» романында қамтылған.

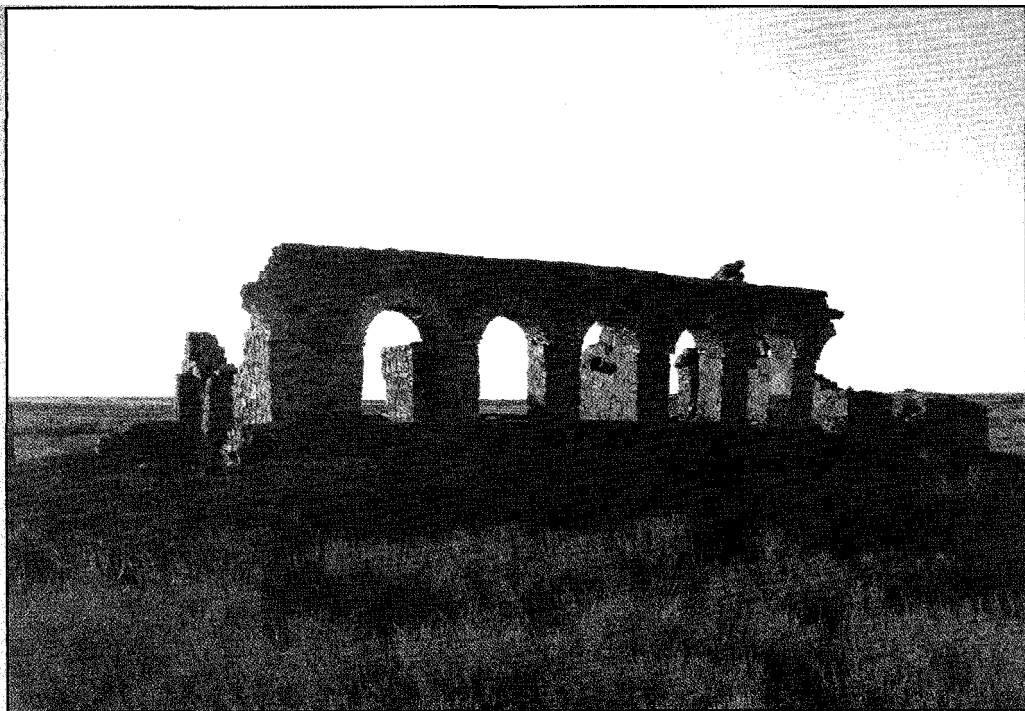
КЕШЕГІ ЖҰРТТА ДА
ТОЙ БОЛҒАН

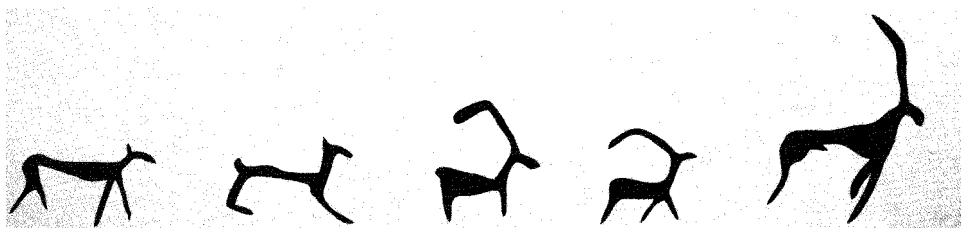

Балқаш жайлауы. Қызылту ауылының шығысында 6 км қашықтықта, Қайрақты өзенінің бойында. 1928 жылдың қаңтарында Шет ауданын құру туралы жарлық шықты. Ауданның басшысы болып Досмақов Сейілхан тағайындалған. Аудан орталығы әлі бекітілмеген, аудан басшылары қыс бойы елді аралап, халықпен танысып, ауданның құрылғаны туралы халықты хабардар етумен шектелген. Жаз шыға, маусым, шілде айының алғашқы күндері Балқаш жайлауына ел жиналған. 20-30 үй тігіліп, Шет халқының ел сөзін ұстағандарының алғашқы жиыны өткізілген. Сол жиналыста жайлаудың ортасындағы тізеден келер қызыл тасты жұрт трибуна етіп, үстіне шығып пікірін білдірген. Одан кейін киіз үйлі аудан орталығы Кер бетеге деген жерге аялдап барып, Толағай тауына қоныстанады. Осы жерде байларды тәркілеу жұмысы жүргізілген.

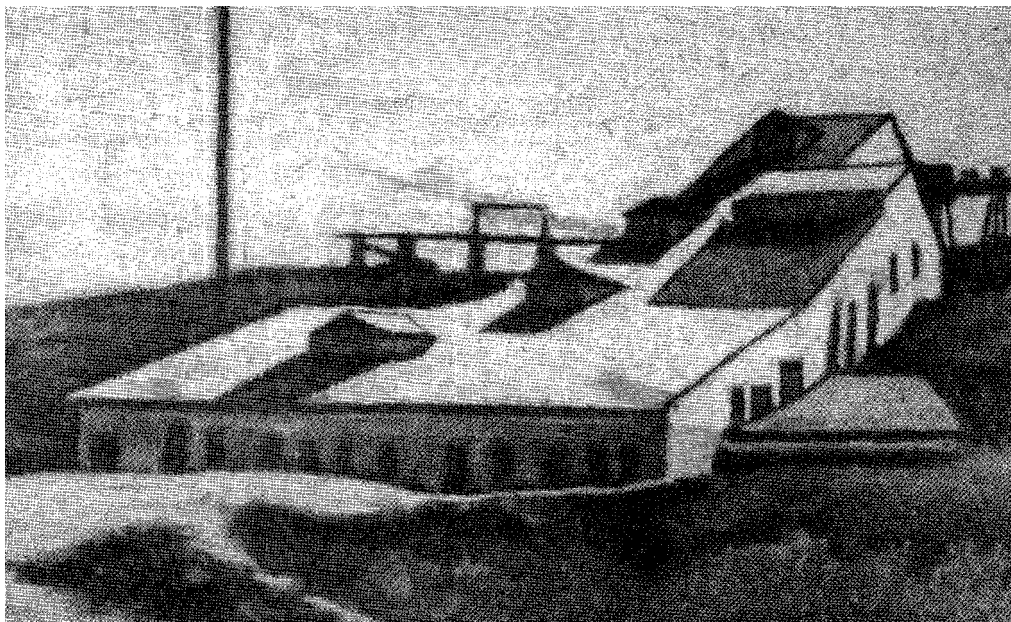

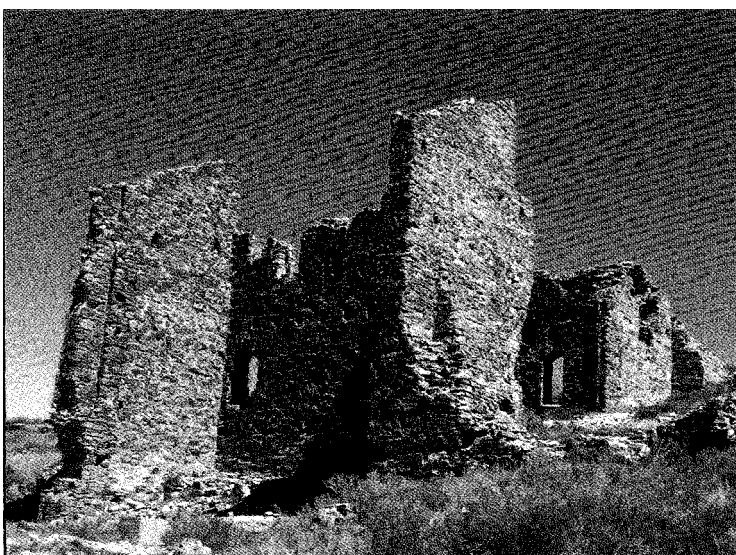
Қызылеспе. Ақжал кенішінен оңтүстікке қарай 40 км қашықтықта. Бұрынғы ағылшындардың руднигі. 1928 жылдың күзінде аудан орталығы осы Қызылеспеге келіп орныққан. Ағылшын капиталисінің офисін ауданның райком-райсполкомы кеңсе ретінде 1928-29 жылдары пайдаланған. 1988 жылы көргенімізде офис бір тасы құламаған бүтін қалыпта еді. Кейіннен қора қалауға тас іздегендер бұза бастапты. Қызылеспе аудан тарихының басында тұр. Офис көне мұра ретінде сақталуы керек. Қызылеспеде жам отын жағып, мыс қорытқан ортек пеш (домна) болған. Мына сурет домнаның қиратудан аман тұрған бөлігі. Әлі де сақтаған жөн.

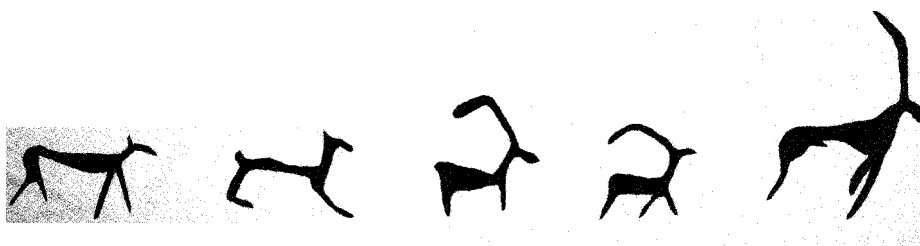

Сарысу зауыты. Жарық станциясынан оңтүстікке қарай 5 км жерде аласалау төбеде тұр. Төбе бұрынырақта «Диірментас» деп аталған екен. Осы жерде 1915 жылы ірге теуіп, келер жылы байыту фабрикасы толықтай жұмыс істеген. Фабриканың алғашқы кейпі «Білім және еңбек» журналының 1987 жылғы №3 санында жарияланған. Динамитпен атып құлатудан қалған фабриканың 2017 жылғы қалпы неге біз барды сақтамаймыз деген өкінішке әкеледі.

Дүкен сатысы. Өспен ауылында, Сәкен музейінің іргесіне жақын. Кезінде осы жерде ағылшын байларының атақты дүкені де болған екен. Артық заттар, азық-түлік дүкенінің астындағы жертөледе сақталыпты. Керегін іздеген осы маңның қазағынан дүкен жаны ығы-жығы жүріске де, әзіл-қалжыңға да толы болса керек. Думандатқан дүкеннен қалғаны - осы баспалдақтар ғана. Бұл жерде де тойға бергісіз думан болды деп кім айтар!

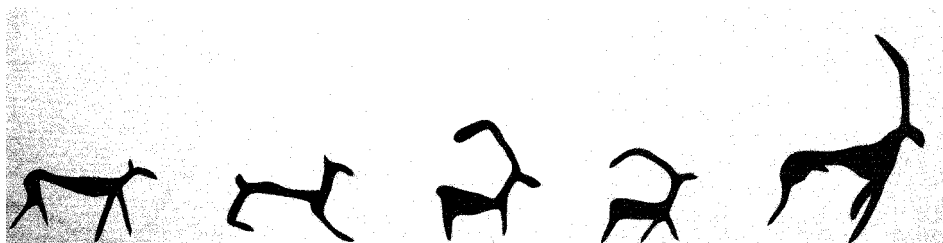
Мыңбай сайындағы көне құдық. Қызылтау ауылының күн батысына қарай 25 км шамасындай қашықтықта көне, қола заманында мыс қорытқан, ел өмір сүрген, бейнеті мен зейнетін көрген жер бар. Бұл жердің қола замандағы елдің тұрағы болғаны кездейсоқта ашылған. Қ. Әбілдаханов есімді ұста сол маңнан мыс құймаларды тауып алып жүрген. Археолог ғалымдар бұл жерде көне заманда мыс қорытқан шеберхана болғанын анықтаған.

1985 жылы Мыңбай сайына арнайы келгенімізде ұзындығы 30 метрдей, ені 10 метрден аса жерді археологтардың ашқанын көрген едік. Мыс қорытқан кішірек пештер 1 метрдей өскен топырақтың астында қалыпты. Олардың жанында қорытылған мыстың қалдықтары жатқан еді. Тура кинодан көргендей аспан астының ашық музейіне тап болдық. Қазылған жердің бір бұрышынан археологтар шегенделген құдықты да ашып кетіпті. Суретке түсіріп алғанбыз.

2017 жылы тамыз айында барғанымызда шеберхана мен адам тұрағы болған жерді ну қамыс пен шілік басып кетіпті. Иә, бұл жерде де ел болған, сол кездің адамдары әлденеге сүйсінген, әлдебір қуанышқа кенеліп думандатқан. Иә, әлдебір нәрестенің кіндігі кесіліп, көкпар тартты ма екен.

Аудан қонған. Шетшоқы қыстағынан терістікке қарай 3 км жерде. 1929 жылдың жазында халық Шет ауданының құрылғанына бір жылдық мереке тойын осы жерде өткізген. Айдынды бұлақты айнала елу-алпыс үй тігілген деседі. Ат шаптырған аламан бәйге, күш сынасқан палуандар күресі, әншілік өнерінің жарысы өткен. Аламан бәйгеде Құсайынның көк аты, әншілік өнерде Әрін атамыздың келіншегі Шәкен бәрінен оқшау шыққан екен. Осы Аудан қонған деген жерге 2008 жылы Балтабай бастап, Өмірзақ қостап, осы жолдардың авторы қатынасып, арнайы көк тас қойылған.

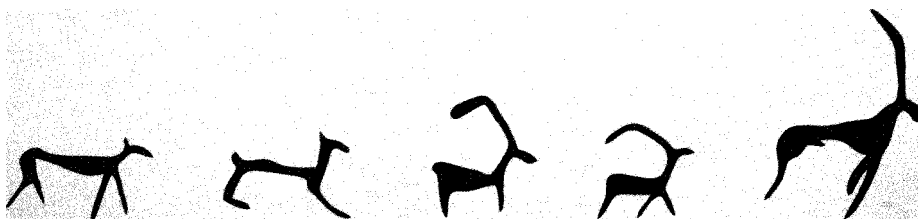

ЖОЛ-ЖӨНЕКЕЙ

Биыл бес ата жұртының жеке аудан болып шаңырақ көтергеніне - 90 жыл. XIX ғасырда бар қазақ елінің, қазақ баласының жоғын жоқтап, орыстың зымиян саясатын барынша әшкерелеген Шортанбай жыраудың дүние есігін ашқанына - 200 жыл. Шортанбайды бұл ел әулие санаған. «Зар заман» атанған әдебиеттің сол бір кезеңінің бастауындағы ақын осы Шортекең.

Ауданның сексен жылдығына орай көк тиын алмасам да, «Шырағдан» атты кітап шығарттым. Миллиондап ақша алған біреу қалтасына басып жайына кетті. Онан кейінгі жылы елдің есі түзу ақсақалдарының басын қосып жүріп, Шет ауданының энциклопедиясын шығарттық. Мына келіп қалған тоқсан жылдыққа не сый жасай аламыз деген мәселе көлденең тұрды. Көрші Қарқаралы мұндай айтулы датасына бес жыл дайындалған еді.

Тоқсан жылдыққа басқаша қырынан келсем деген ой мазалаған. Бұрынғыны таптаурынды етіп қайтеміз?! XIX ғасырдағы орыстың архивін қотара салу аса қиын іс емес және ол ешқайда қашпайды. Бірер адамның аты-жөні болмаса, оның берері де шамалы. Жойылып кетуге шақ қалған, мына даланы күңіrentіп тұрған күмбездер. Күмбездер - қазақтың ғана қолынан келген сәулет өнерінің айрықша нұсқасы. Басқа халықта мұндай өнер жоқ. Ендеше, сол өнерді ең болмаса кітапта сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізсек, олар басқа жұрттың алдында мақтана ал-

мас па еді. Ал ана тастағы жазулар, сырын ішіне бүккен суреттер, бал-бал тастардың не айтары барын, олардың қай жерде барын да осы жұрт біле ме?

Сөйтіп, осы бағыттағы ісімізді жүзеге асыру үшін жолға шыққанбыз. Осы ширек ғасырда ұтылғанымыз да жетерлік екен. Ауылының жанында тұрған тарихи мұрадан хабарсыз ақсақалдарды да, енді болған әкімдерді де көргенде көңіл суыды. «Рухани жаңғыру» деп аттандап жатқанымыздың өзі орынды деп айту аз, өзі кеш қалған жоқпыз ба? Кешегі үлкендер айтып жүрген әңгімені бүгінгінің сақалды-сақалсыздары неге білмейді?

Жолымды Ақшоқы өңірінен бастағанбыз. Әкімі Раушан қашан келетінімізді нақпа-нақ сұрап біліп отырған. Ертеңгі сегіз жарым, асса, тоғызда болсақ дегенбіз. Жаңылыстық. Фотографы бар болғыр қолға зорға түсті. Аудан әкімінің замы бір жаққа әкетіп бара жатыр екен, зорға айырып алдық. Онға таяп шаһарымыздан зорға шықтық. Ойдағы жұмыс ойдағыдай болмасы анық. Ақшоқының әкімі Раушан күтіп-ақ отыр екен. Міне, осындай әкімге разысың. Жеті баланың анасы үй мен түзді, үкіметтің шаруасын тап-тұйнақтай етіп отырған. Келіншектен кешегі қазақы қалыпты ұстаған аналардың жолын көргендейсің. Үйіндегі екі сиырын саумай, пысыңсып, отыз-қырық мыңдай тиын-тебенге мәз болып, үй-ішінің апшысын қуырып жүрген дарақы «бикештерді» де көріп жүрміз.

Баратын жеріміз Алайғырдан сәл әрі. Кеніштің жұмысы қызып келеді. Кеніштің тұрған жері Шеттікі. Салынған жол әрі қарай, теріс кеткен. Алайғыр мен Ақбауырдың арасы - 18 шақырым. «Сол жол түссе ғой, бізге де жақсы. Қыстай Нұраталдыға қарай шыға алмай жатқанымыз. Кеніш өзі үшін тазалап тұрар еді-ау. Осыны ойламаған біздің аудан басшысына не айтасың» деп өкінеді мен сөйлескен жұрт.

«Кестелі тасқа» таяп тоқтағанбыз. Раушанға ере шыққан жолбасшы Дулат деген жігіт еді. Айтулы аңшы, бұл маңайда білмейтін жері жоқ деп таныстырған.

- Кәмеке, сіз іздеген тасты алып кеткен, - деп қалды Дулат.

- Қойсаң қайтеді, - деп биікке өрлей бердім. Сәл еңгігіп тоқтағанмын. Ауқымы қазанның үлкендігіндей қара тас жатыр. Аспаннан күйіп түскен метеорит тас. Қара тастың беті суретке толы. Үлкенді-кішілі қара тастар шашылып жатыр. Бәрінің үсті сан алуан суретпен жамылған. Менімен ере шыққан дәрімді өлшеп берер дәрігерім әрі көмекшім Досмұхаммед немерем бірінен соң біріне жүгіріп, дамыл таппай жүр. Жұртты кісі бойындай қара тасқа ертіп келгенмін. Бір түйір тас алып сәл соқсаң, биік қара тас қоңырауша сыңғырлайды.

Түстіктен соң «Қотыр Қызылтаудың» ішіне енгенбіз. Айнала көк сеңгір, жып-жылтыр тастардың тұтас әлемі. Дулат бір шатқалдың ішінен еңкеймей-ақ кіретін әжептеуір үңгірді көрсеткен. Әрине, бұл менің «Көк сеңгірдің тасында» деген хикаятыма енген қашқынның жатағы емес, оны әлі ешкім көрген де емес. Аңшы жігітке сол жатақпен Қамқордағы елге аңыз болған тағы бір үңгірді байқап қоюын тапсырып жатырмын. Мына тауларда біз білмейтін талай сыр бар-ау. Кеңшоқылық Амантай ақсақал үстінен түскен қойма ше? Кезінде тоқсанға бет алған Амантай ақсақал енді сол қойманы көрсетуге шамасы келмейтініне өкінген еді.

Әулие тастың етегіне жетіп тоқтағанбыз. Фотограф жігітіміз Берік күн батысқа еңкейіп қалғанына қарамай екі-үш сурет түсіріп алған. Әулие тас туралы аңыз да әртүрлі екен. Ең сүбелісі - аштық жайлаған жылдары осы тасты пана тұтып, бір жаратушыға сиынған бір топ елдің қырғыннан аман қалуы. Адасып келген, әлде ұлы жаратушының билігімен келген, біраз малдың сүтін ішіп, қорек етіп, бала-шағасын сақтап қалуы осы тастың құпиясы санаса керек осы ел.

Байбалада бізді Талдының әкімі Боранбай күтіп алмақ еді, Бекішұлы Бейімбеттің үйінде кезіктік. Бірер кесе қымыз ішуге аялдағанбыз.

- Шортанбай бұлағына бардыңыз ба? - деген Боранбай.

Кесе қолымнан түсіп кете жаздады. «Шортанбай бұлағы?» Бұл туралы Талды мектебіндегі қарт ұстаз Қамен Ибрайұлы айтып еді-ау. Жырдай қылып жеткізген. Әттең, көрсетуге уақыты жетпей дүниеден озды. Енді, міне, Боранбай әкім айтып отыр.

- Ол бұлақты бәріміз де білеміз, - деп жамырай қостады Раушан мен Дулат.

- Сіз, оны көрсет деген жоқсыз ғой, - деп мәселені өзіме аударды тағы да Дулат.

Қотырдың сайына қайта еніп, тастың астынан сарқырап ағып жатқан бұлақтың басына келіп тоқтағанбыз. Су алып іштік. Мұндай таза да дәмді суды көптен бері кездестірмеген едім. Боранбай әкім Қарқаралыға жол түскенде Шортанбай жыраудың осы бұлаққа үнемі аялдап кететінін, бұл маңның ақсақалдары, сөзге тәнті үлкен-кішісі жиналып, жырауды екі-үш күнге жолынан бөгеп, мына заманның сипаты туралы жырларын тыңдап, кеңес құратынын айтып жатыр. Иә, Қамен Ибрайұлы да әңгімені тап осылай жеткізген еді. Қамкең жоқ, ендігі жұрт не білер деп жүр едім. Совет үкіметі ұлы жыраудың есімін айтқызбай-ақ басқан, халық көнбеген екен, ұлының есімі ел жадында жаттала бергенінің тағы бір куәсі болдық.

Боранбай әкім Талды пирамидасына алып келген. Әрине, Египеттің емес, дала пирамидасы. Жылтыр тастың үстінен сол заманның білікті

не батыр, не ел билеушінің мәйітін қойып, бүгінгі жұрт көтере алмайтын қалақ тастардан әлденеше шеңбер жасап, араларын топырақпен толтырып, үстін сол заманның ұстанымына қарай жапқан аса ірі қазақша айтқанда, көр обаның бірі. Ерте заманның өмір сүру тәсілін осылай зерттемеске басқа амал не? Онан әрі Боранбай әкім Наршөккеннің бергі жағындағы Данияр молланың күмбезіне апарған. Тоқсаныншы жылдардың аяқ жағында көргенімде мазар аман еді. Мазардың іргесінен бастап өрілген өрнектерге қарап таң қалғанмын. Бүгінгі күнде бір жақ беті тегіс жапырыла құлаған екен. Әзірше аман тұрған екінші жағын суретке түсіріп алдық. Ұрпақ мақтана аларлық мұндай сәулет өнерінің үлгісін ең болмаса сурет ретінде сабақтасақ, оны ертең қалпына келтіру жұмысы да болатынына көңіл сенеді.

Талды өзенінің талы өртеніп жатыр. Сеңкібай мазарына зиярат ете келгендерден кеткен өрт. Келгендердің өздері түгілі, ізі де жоқ. Зытып берген. Шырылдап жүрген Талдың әкімі. Жан-жаққа телефон шалып, шыр-пыр болып жатыр. Біз өз ісімізді түгендеп, әрі қарай жыл-жығанбыз. Десек те, көңіл мазасыз. Біреулер ішіп жүріп өрт жіберіп, біреулер зиярат етуін дарақылықпен жалғастырып, ен далаға қиянат етуінен тоқтамай келеді. Аң ату үшін (Тағылыда бұланды ату үшін өрт жіберген) сорақы іске баратын да өзіміз. Біз қашан «жерді шұқып мазалағанның өзі күнә» деп есептеген ата-баба жолына түсер екенбіз?!

Ертемен Талды ауылының ортасында тұрған Мейірман мырзаның мазарына соғып (жерлесіміз Көшкін Амандықұлының бабасы), Нұраталдыға келгенбіз. Әкімнің орнына бізге ілескен Асылбек зейнетке шығыпты. Фотографымыз Берік аппаратын зарядтайтынын ұмытып кетіп, оны әкеле жатқан таксист Қызылғойға тастап кеткен соң, сонда бірақ тарттық. Амал жоқ, фотоаппаратты сол ауылға зарядтауға тастап, Бұғылыға барар жолды бөеген өзендерден өту үшін Көккөзұлы Мартбек деген азаматты жолбасшылыққа алғанбыз. Бетіміз Құсмұрын. Осыдан тура жиырма жеті жыл бұрын Құсмұрынның етегінде ежелгі заманнан қалған пирамида кейіптес тас мазарды көрген едім. Мавзолейді археологтар ашып зерттепті. Жолбасшымыз Мартбек сол археологтармен бірге болған екен. Жолдан айнымай тура бастап әкелген Беғазы-Дәндібай мәдениетіне жататын ерекше құнды мұраны мал таптап, бұза бермесін деп кейінде темір шарбақпен қоршаған екен. Ауыр плита тастармен қоршалған мазардың күнбатыс жақ бұрышында биіктігі кісі бойы қол созымнан артық қос плита тұр. Мүмкін, заманында мына ежелгі мұраның айналасын тегіс осылай қоршаған да болар. Мыңдаған жылдардан кейін бізге жеткені осы болар. Археологтар жазған, биіктігі 4 метрден артық диаметрі 30 метрге жуық пирамидадан бізге жет-

Тасқа тұнған құпия

кені осы. Айнала кішігірім тас мазарларға толы. Осының бірінің сақшысындай Құсмұрынның биігі өрлігін танытып және тұр.

Сонау етекте 1910, 1911, 1912 жылдары осы жерді мекен еткен, орыстың билігіне көнбей кеткен батыр сері Иманжүсіп паналаған ауыл, ол тұрған үйдің іргесі жатыр.

*Тағылы мен Бұғылы сайран салған,
Ұйналақтап бауырынан тұлкіні алған.
Мейірім қанып тауына шығар едім,
Көзіме көрінер ме ең, дүние жалған,-*

деп осы маңда ән салған ғой сері. Иманжүсіпке әркімнің-ақ бар тала-сы. Кереку мен Жаңаарқа жағы біздің елде туған деседі. Біз олай деме-сек те, Шеттің осы бір топырағына ізін тастап, біраз жыл мекен еткенін дәл айта аламыз. Осыны біз бүгін жазып кетпесек, келер ұрпақ несімен мақтана алады.

Қайтадан кері жүрмес үшін болыс болған Сығай-Шаңқай мазары-на кейін оралмақ болдық. Иә, ол да атақты тұлға. Шаңқай болыс - қазақтың апшысын қуырып, жерін үсті-үстіне тартып алып жатқан заманда өзінің бала-шағасын ертіп, Қояншытағайдан жүздеген жігіт жинап, орыспен шайқасудан тайынбаған адам. Болыстығына мәз біреу емес, қазақтың жері үшін дұшпанмен арпалысқан осы елдің төресі. Өттең, осыны білер қазір тағы ешкім жоқ. Орыстың теріс оқуы мұны айттырмады, елдің жадынан шығарды. Мәселенің шетін архив қана сақтап қалыпты.

Жәңгір төре ауылы (Красная поляна) жағының әкімі Нұрсұлтан Пикеттен қарсы алған. Бұл өңір кешегі Карлаг деп тарихқа енген, әр ауылында зұлымдықтың сорғалаған ізі бар маң. Ауыл әкімі Пикеттегі түрме - карцерді көруге алып келген. Кешегі совхоз кезінде қойма болған түрме бүгінде жартылай құлап жатыр. Соның бір бөлмесінде адамды байлап қойып қинайтын темір решетка сақталып қалыпты. Өлі де мына қабырғалардан өлермен шағына жеткен пенденің ащы зары шығып тұрғандай. Иә, солай болған. Бірақ осы түрме-карцерлерді құлатып тастау - қателік. Анау Германияда адамдарды тірідей өртеген Освенциум, Майденектерді бұзбай әдейі сақтап отыр. Мақсат, осындай зұлымдықтан ұрпақ түршіксің, қайталауына жол бермесін дегендік. Біз әлі де болса барымызды сақтауымыз керек екені анық.

XIX ғасырда осы жерде 17 мың жылқы біткен Жәңгір төренің ауы-лы болған. Биікке шығып, мешіттің орнын көрсеттім. Төменде Жәңгір төре салдырған мектеп-медресенің, балаларға арналған жатақхананың

орындары жатыр. Төре, қазақтың баласы басқа ұлттан кем болмасын деп осының бәрін өз қаражатына салдырып, жағдайы аздау елдің баласын өзі киіндіріп, ауқатын беріп, оқытушы жалдап оқытқан екен. Сол оқушының бірі Смағұл молла 1989 жылы маған ере келіп, бәрін де көрсеткен еді. «Иә, осы айтып көрсеткеніңіздің осы жұрт бірін білмейді» дейді Нұрсұлтан әкім.

Қарамұрыннан әрі жатқан Жәңгір төренің зиратына да жеттік. Осыншама байлығы болған, Петербордағы көрмеге қазақтың сән-салтанатын көрсетіп, неше алуан құнды заттар апарып, халқының өнеріне жатты таңғалдырған Жәңгір төренің бейіті қарапайым төрт құлақты кісі бойындай ғана там екен. Иә, ол кісі зәулім мазар салуға рұқсат бермеген. Бұл дүниенің байлығы осы дүниеде қалады деп, Алладан о дүниеде иман беруін ғана сұрапты. Осында да қазақтың өзіндік дүниетанымы, тұлғаның ұлылығы жатыр-ау!

Дәрия өңірінің әкімі Бекарыс ауыл сыртынан қарсы алған. Бізге сол ауылдың Абай, Шәли деген ақсақалдары қоса ерген. Бұл маң да Карлагтың қорлығында болған жер. Ел ауып есін қайта жиғанша талай дерек ұмыт болған. Құлап жатқан «бай бейіті» дегеннің кімдікі екенін де жан баласы білмейді. Дәрия атанып кеткен жердің шын атауы - Дәрі өңірі. Дәрі - Сазанбай батырдың келіні. Бір өңірге есімі берілген сол ананың мазары да Карлаг заманында тапталып кеткен. Анау Дәрия қақпасының бергі аузындағы қырғыз руының зираттары да құл-талқан болған. Шәлі ақсақал: «Кәмеке, осы Бұғылыдағы қырғыз бауырларыңызбыз ғой, біз туралы жазбай жүрсіз-ау» деп қалды. Уәде бере алмадым, бірақ осы олқылықты ойыма ұстап қалдым. Дәрі қақпасының ортасында жазықсыз жазаға ұшырағандардың ауыр еңбегімен салынған алып платинаға келдік. Кеш батып барады. Көлдің беті толған құс. Тап осы жерден Үңірек ауылы бес-алты шақырым деседі.

Бір күн демалып, Шет ауылдық округіне қарай жолға шықтық. Бұл жолғы фотографымыз Дидар есімді жігіт. Мүлт іс болмайды деп, бәрін сайлап шыққанына бізді сендірген. Өңір әкімі Темірхан ширақ жігіт. Жидебай батыр мазарына бұрылыста күтіп алған. Жидебай батырдың бір кезде «Білім және Еңбек» журналына шыққан кішірек сұпысының да суреті менде сақталған. Ұрпақтары кейін қазақтың күмбез бейіттерінің, қазақ сәулет өнерінің үлгісімен қайта жаңғыртқан мазары айбынды батырдың дулығасындай сұсты. Мазардың жанында келген-кеткен тәуап етіп, дем алатын тілеуханасы да бар. Кезінде мрамордан жасалған орындықтары да болушы еді, бір абыройсыздың қолында кеткен сияқты. Онан әріде, өзен бойында Майшора атанған қыздың бейіті. Өткен жазда реставрация жасалған. Бұл өзі отау бейіт.

Сыртқы қабырғадан басқа ішінде отау бар. Сол отауда баланың бесігі де тұрушы еді, осы жерден Қайрақты кенішіне құбыр тартқан орыстар мен өзіміздің ішкіштер сындырып кеткен. Іргесіне қойылған көктасқа менің бір шумақ өлеңім жазылыпты.

Ендігі бет алысымыз сайлаутас. Сайлаутасқа тіке өтеміз деп жарықшақтарға түсіп, біраз уақытты ұттырып алдық. Ақыры оған апарар жолды Ақсу ауылының іргесінен тапқанбыз. Сайлаутас - сонау патша заманында бес ата болыстарының сайлауы өтетін жер. Кешегі үлкендердің бірі осы сайлау тұмсығын жерге қадаған алып мамонт сияқты тесік таста сайлау өткен, тастың осы тесігінің тұсына есігін қаратып ояз үйін тіккен, есігін екі солдат күзеткен десе, енді бірі сайлаутас өзеннің бойындағы тас еді дескен. Атақты Түсетай ақын:

*Сарыарқа, сағымдым ғой жайлауыңды,
Өтетін сайлаутаста сайлауыңды.
Жаныған тас шарыққа өтпес пышақ,
Қойсаңшы зығырданым қайнауыңды, -*

деп Қазақ елінің билігіне Голощекин келіп, қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан малын түстіктен терістікке қарай көше жүріп бағатын жолына тыйым салған, қазақтың малын құртып, өзін қоса қыруды жоспарлаған саясатын әшкерлеген.

Қармыс ауылында аздап аялдап, Аманкелдінің үйінен қымыз ішіп, ауыл ортасындағы Ағыбай батырдың анасы Қойсана жатқан жерге тоқтадық. Қойсана анаға кезінде мазар тұрғызған. Отызыншы жылдары әумесер белсенділер мазарды бұзып, кірпішін мал қора салуға алған. Сол үрдіс совет заманында жалғасып, есуастау трактористер үйіндінің үстіне тракторын қойып, оталдыратын орынға айналдырған еді. Айтып, жазып жібердік. Соның нәтижесінде «Шет» совхозына директор болған Төлепберген мазардың орнын темір шарбақпен қоршаған еді. Бүгінде сол шарбақтың бір шеті дал-дал, тағы да бейіт мал аяғының астында қалыпты. Япыр-ай десейші, осы ауылда бір жанашырдың болмағаны ма? «Өлі разы болмай, тірі байымайды» дейтін ел емес пе едік?

Аласалау жотаның үстіндегі Есбай пірадардың мазарына тоқтадық. Есбай орысқа қарсы қол көтерген Саржанмен де, Кенесарымен де байланыста болған тұлға. Осы жотаның күнбатысы жағында Саржан қонған деген жер де бар. Саржан төре осы жерді екі жылдай мекенден Ақмола мен Қарқаралыға шабуылдап тұрғанын Сырымбеттің Қасымы, Дәлмағанбеттің Тұңғышбегі жырдай қылып айтушы еді. Есбай мазары - сирек кездесетін сәулет өнері, қамшыдай өрілген өрнек іргесінен

төбесіне дейін жалғасады. Әлі аман тұр. Бірақ батыс жағын су шайып барады. Тағы да Есбай пірәдардың ұрпақтарына реніш айтуға тура келді. Біз осы жақсы мұраны сақтауды қашан үйренер екенбіз.

Иір-шиыр дала жолымен Орман батырдың мазарына да жеттік. Мазардың жел жақ беті құлаған. Дулатбек ақсақалдың «Осы мазар салынғалы 104 жыл болды» деп отырғанын 1956 жылы естігенмін. Сонда бұл 1852 жылға келеді. Орман батыр Кенесары ханның соңғы ұрыстарына дейін бірге болған адам. Бұл жаққа оралмай, Шу бойында дүниеден озып, қарындасы елге әкеліп жерлеген. Дұға оқып отырып баланың алақанындай тасқа көзім түсті. Қоңыр тастың бетінде әлдене жазу әппақ болып жылтырайды. Арабша жазу. Менен гөрі арабшаға аса жетік адам болмаса, бірер әрпінен басқасын ажырата алмадым.

Талай тамаша үңгірлер бар шығар, Бұғылыдағы мына үңгір тіпті ерекше. Үңгірге баратын сай «Серіктің сайы» деп аталады. Бұл атақты Бөденің Серігі. («Құба белдерді» оқыңыз). Соғыс жылдары осы үңгір 17 қашқынға пана болған. Іші киіз үйден биік. Есігінен жорғалап қана кіресің. Іші тез жылиды, түбінен толмайды. Табиғаттың ерекше сыйы.

Ендігі мақсат, үніректің асуының маңындағы бір топ балбал тастарға жету еді. Әңгімемен отырып Күнбөпенің бұлағынан өтіп кетіппіз. Қайта айналып соғуға тура келеді. Мен білетін балбал тастардың маңында археологтар жүр екен. Қазып жатыр. Егделеп қалған археологтың жүзі таныстау көрінеді. Сәлем беріп, өте шыққам. «Кәмеке, тоқтаңыз» дегенге бұрылғам. «Мен Жолдасбекпін ғой». Құшақтасып жатырмыз. Сонау тоқсаныншы жылдан бері көріспеппіз. Тосырқап-ақ қалыппын. Іштей ұялып та тұрмын. «Мына жер керемет құрбандық орны болған. Көптен ойымда жүруші еді, биыл ғана ашуға қолым жетті. Ашық аспан музейі болады» дейді Жолдасбек. Жолдасбекпен бірге Темірханның үйінде дәмдес болдық. «Сарыарқа. Тас мүсіндер» атты кітабын сыйға тартты. Мен де қарап қалған жоқпын. Дастархандас болған Жарықтың әкімі Бауыржан әңгіме айтып отырған. Оның сөз саптауы, ұстамдылығы әңгіме өрісінің өркендеуіне жақсы шырай берді.

Біз жүріп өткен Бұрма, Ақой өңірлері - кешегі Қарлагтың бөлімшелері. Тарихи мұра деген қопарылып-төңкеріліп жым-жылас етілген. Батық ауылында Карлагтың қопарып тастауынан Батықтың мазарының белуардан келер іргесі ғана қалыпты.

Кеш түсіп қалған. Қонып жатуға уақыт аз. Жарым күн болса да ұйқым келді. Тамыздың осы бір жаймашуақ күндерінде 25 округті аралап шығу қажет. Ол дегеніңіз, әр ауылға соғып кету емес, сол өңірдегі тарихи мұраларды табу, зерделеу. Қазақша айтқанда, шай ішуге уақыт жоқ.

Тасқа тұнған құпия

Түнделетіп тартып келеміз. Еркіндік ауылына жетпей машинамыздың бір жері күбірлеп шыға келген. Осы ауылдағы інім Тілеуханның үйіне жете құладық. Ас ішіп, шайқалып отыруға уақыт тығыз. Тездеттіріп шай ішіп, дем алуға жаттық. Ертемен Қайролла бауырымның баласы Мейіржан машинаның «күтірілген» жерін тастай қылып жөндеп берді.

Нілдіде (Өспен) бізді Файзолла қарсы алған. Әкімі Жарас түнде өртте болып, таң ата Қарағандыға аттанып кеткен екен. Нілді ежелгі заманның өзінде осы маңда мекендеген жұрттың мыс өндірген жері. Бір кезде мына Әулиетастың астынан бұлақ ағып жатқан кен орнының байлығын білген Н. Ушаков Боздақұлы Қарабақсы деген кісіден осы әулиетасты 86 күміс теңгеге сатып алған. Бұл жерді ағылшындар үлкен кенішке айналдырған. Ағылшындардан қалған бір мұра жер асты қоймасы да болған дүкеннен қалған баспалдақ қана деседі. Жұмысшылардың жағдайын көтеруді талап еткен ерулі алаңында ескерткіш тұр. Сәкеннің музейі де жап-жақсы жабдықталған.

Айғыржал ауылының жанында XIX ғасырдан қалған Жолданның мазары тұр. Сақталуы әзірше тәуір. Әр елде осындай мазардың сақталуы да тарихты танимын деп ұмтылған ұрпақ үшін таптырмайтын мұра. Бұл мазарда Жолданның есімінен басқа қаншама сыр жатыр.

Ауылдың шетінде 1943 жылы қазақ ақындарының тұңғыш айтысында бірінші орын алған Маясар ақынның кішірек мазары. Немерелері Әділ мен Боранбай мазардың күмбезін қайта жаңғыртуды ойластырып жатыр екен. Сарысуда ағылшындардан қалған кен-байыту зауытының құлатудан аман қалған белгі қаңқиып тұр. Зауыт орналасқан кішірек төбенің сыртында Кәрсөн болыстығының болысы Құркерейдің сол заман үлгісімен салынған мазары.

Тағылы тауының ішіне кіргенбіз. Мұнда назарымызды ерекше бөлген - сұңқартас. Тағылының бір биігінің үстіндегі аса биік сұңқартастың көрінуінің өзі әсем. Осы тастың басына шығып отырып Маясар ақын 1932 жылы аштан қырылған елін жоқтап, «Көңіл қаяу» деген ән шығарған. Осы әнді бізге Маякеңнің жиені Жамау ақсақал кезінде жеткізген еді. Сұңқартастан әрі Аманбек қажының мазары. Алмағайып заманда, орыс қазақты зорлап шетінен шоқындыра бастаған тұста қажылыққа барып, елдің мұсылман дінінен айнаymасына еңбек еткен тұлға. Мазарда күтім жоқ. Жартылай құлап жатқаны көңілге қаяу түсірді.

Бір күн үзіліс жасап, Тағылы өңіріне жол тарттық. Ертеңгі сегіз жарымда Әбен бұлағының басында әкімі Ришад пен Балтабай, шопыры Мұратжан қарсы алған. Бұлақ биыл осы заманға лайықталып, ай-

наласы таспен өрнектей қаланып, ағысы түзетіліп, жөнделген. Осы жұмыстардың авторы да, жөндеушісі де Есенбекұлы Тілеуқабыл. Осыдан тіке тартып аудан қонған деген жерге барғанбыз. Осы жерде 1929 жылы ауданның бір жылдық тойы өтті. Бәйге де, айтыс та, әншілердің өнері де сыналған. Соны айтушы мен болсам да, кішірек төбенің басында тұрған ескерткішті орнатқан Өмірзақ пен Балтабай. Е, құдірет, сол кездегі әкімі (атын айтып қағазды былғағым келмейді) сондай ескерткішті неге орнатасын деп Балтабайға (Балтабай әкім еді) сөгіс те берген. Шетпоқының маңында әлдебір тракторист құлатып кеткен көктасты тұрғызып кеттік. Бұл өңірдің ой-шұңқырын Балтабай өте жақсы біледі. Ришад әкім «ел ақсақалы Тілеутайдан айырылып қалдық, енді осы Балтабай аман болса екен» дейді.

Балтабай осы өңірдегі бар мазарды көрсетіп, фотоға түсірткісі келеді. Бірақ біздің ұстанымымыз басқа. Кітапқа бәрі сыя да бермейді. Сол себептен келер ұрпақ кімге де болса, қай ұлтқа болса да біздің халықтың сәулет өнері осындай болған, ешкімнен кем халық емеспіз деп мақтана алатын ғана мазарларды кітапқа енгізіп, үлгі етіп ұсыну.

Әрі қарай Құдайберген, Ақмағанбет, Жаманбала, Қара би, Нұрбай, Дулат мазарларына ат басын тірегенбіз. Ақмағанбетте көненің үлгісі бар. Қара би мазары реставрациядан өткен. Нұрбай - атақты би. Дулат - тәуелсіздік үшін арпалысқан тұлға, Ағыбай батырдың інісі.

Олжа-Дәуленге келдік. XIX ғасырдың мұрасы. Олжа атақты Көпбай болысқа:

*Сәлем айт, Көбекең бір ат берсін,
Жал-құрығы сүзілген құр ат берсін.
Өтпақтығы Бұхардың бозіндей болсын,
Семіздігі Көптайдың өзіндей болсын, -*

деп басталатын, аңызға айналған өлеңге қатысы бар адам. Жонның үстінде Ақтың мазары.

Қайрақты өзенінің бастауына жақын мынаубір аласа жота кіріле көмкерілген жайлау Балқаш деп аталады. 1928 жылы құрылған аудан азаматтарының осы жайлауды айнала жиырма-отыз үй тігіп, алғаш бас қосқан жиыны өткен жер осы. Жайлаудың ортасындағы аласалау қызыл тасты трибуна еткен деседі. Аудан мұнан кейін Кербетеге деген жерге, онан әрі Толағайға барып қонған.

Күн кешкіріп барады. Тағылының Айқай кезеңінен асып, атақты Сәрінжіп ақынның басына тоқтағанбыз. Ақын ұрпақтары бабаларының жатқан жеріне Баянның көктасынан жаңа мазар тұрғызған екен. Осы

тамыздың 19-ы күні арнайы ас та берілмек. Тап сол күнге төрт жерге шақырулымыз. Қалай болар екен? Ең алғаш шақырған Қазыбек би асы. Тағылыны айналып өтіп, Кәдір батыр мазарына да жеттік. Кәдір - Қояншытағай болыстығының алғашқы болысы. әрі осы билікте ұзақ отырған, елдің бірлігін көксеген адам.

Ақадырға жетіп, інім Сейменбайдың үйіне тоқтап, демалдым. Ақадыр әкімінің орынбасары Қалижан інімнің көршісі екен. Ертемен әкімдікте кездестік. Ақадыр әкімі ауысқан. Әкім Мағзам келіп кетті. Жаңа әкімді әлі орнына отырғызбапты. Орынбасар Қалижан менің осындай сапармен бүгін келетінімді естімепті. «Білмей қалдым, әйтпесе дайындық жасап қоятын едім» дейді. Сағат онға дейін бізбен жүрер көлік іздеп, таппады. Ақыры жалғыз «Ниваға» тиеліп, жолға шықтық. Түнімен жауған жаңбыр жер бетін көл-көсір еткен екен. Айраннан Боранқұлға өтер жолда жол бір қайырымы бар мотоциклист жігіт біраз жерге дейін шығарып салып, нұсқады. Боранқұл қыстағының басында аңызға айналған батыр Боранқұлдың мазары тұр. Тағы да жаңбыр төгіп жіберді. Үй иесі Ерлан да Дауылбайдың көктасын көрсетуге жиналған еді, Ақадырдағы тіс дәрігері Нәби келе қалды. Нәби сөзімізді жерге тастамады, машинасымен бізге ілесті. Сөйтіп Ақадырдан табылмаған көлік жолай табылып, әрі қарай аттанғанбыз. Қаншама іздесек те, Дауылбайдың көктасын таппадық. «Әріректеу шығар» дегеніме жол бастағандар көне қоймады. «Қазақ жетпей адасады, орыс асып адасады» деген мақал бар еді. Қайтар жолда «Школ» деген қыстақ иесі Дауылбай көктасын көрсетті. Иә, тура бір бел жетпей адасып жүріппіз. «Школдың» бүгінгі иесі Қанат есесіне Дауылбай үңгірін көрсетті. Онан арғы жол 1931 жылы атылған 27 адамның жатқан жері Қосдоңғал - Күйгенсай еді. Қанаттың «Қосдоңғал» осы деп алып келген жері сырт-қарылау екен. «Сәрсенбі қажының бейітін білесіңбе? » - дегенмін. Қанат Ақ бейітке тура әкелді. Одан арғы тау арасындағы ескі қыстақтың орны, онан арғы азалы орынды өзіміз көрсеттік. Иә, 2012 жылы осы жерге Шәкір ақсақал үй тігіп, мен көрсеткен жерге атылғандардың есімі жазылған көктас қойған еді. Сөйткен Шәкір ақсақалдың баласы Мәжит нақақтан істі болып, соның құйгінен көз жұмды.

Араға күн салып, Ортау, Қызылтау, Көктіңкөлі өңірлеріне аттандық. Ақадыр - Ортау арасындағы жолды түзеген екен. Босағаға бұрылып, Тойымбек серінің мазарына тоқтадық. Бұрын атақты серінің басында көктас жоқ еді, қазір қойған екен. Бірақ туған, қайтыс болған жылдары жазылмапты. Ал менде Тойымбек сері 1919 жылы 95 жасында қайтыс болды деген мәлімет бар.

Ортау әкімі болмай шықты. Ауру десті. Қарсы алғандар Қошқарбай, Қабзем, Өмірәлі, Демеу, Жандарбек. Сәкеннің ата-мекен жұртынан

бастадық. Сәкен иығына шығып, демалып, кітап оқитын сұңқартасы мәңгілік кейпінде. Атажұрттағы Сәкен туып-өскен үй-жайдың іргесін көтеріп, фундамент құйып қойған. Бүгінгі мәдени шаралар өтетін жері де тап-тұйнақтай.

Ортаудың биігін түстік жағынан орап, Кенесары асуына беттеп келеміз. Сонау бір сексенінші жылдары «Жигулимен» осы асудан өткенім бар еді. Бұл асудың жөні сұрағанымда бүгежектеп, төмен қарап, жұрт жөнді жауап бере алмаған. Мылтықтың заһарынан қорыққан, үрей билеген заманның зардабы. Кенесары асуы тар да, аса әдемі де шатқал. Сол жерге қорған ретінде үйілген тастар да әлдебір шайқастардың куәгері тәріздес. Онан әрі өтіп, сонадайдан үңілген Аюға ұқсас тасты суретке түсірдік. Тауды айнала жүріп Кенесары асуының қарсысындағы қорғантасқа тоқтадық. Сол тұстан, бір биігінен Қабдеш үңгірді көрсетті. Дидар есімді фотограф жігітіміз ғана қауіптілеу биігіне көтеріліп, үңгір ішіне кіріп шыққан. Ортаудың сонау биігінде бүгінде алды жиырылып кеткен Хан көлі бар. Бір кездегі менің ізіммен жүрген Қошқарбай сол маңның біріккен садақ оқтарын тауып, әкеліп берген еді. Әкесі Тоқан Ортаудағы Мамай батырдың жұртын тауып, белгі қойып кеткен де кез болған.

Ескі Ортаудағы түрме жартылай бұзылып қалған. Жұрт соның тасына қарап отырған жоқ шығар, сақтау керек еді. Түрменің тап алдында ажалдының аллеясы. Оққа байланар азаматтың соңғы жарық дүниемен қоштасып өтер жолы.

Барған жерде түскен үйдің қазақы қалпын тексеретін әдетім. Қабдеш өзінде сабы арқар мүйізінен жасалған тамаша қамшы болғанын көлденең тартты. Әттең, соны біреу алып кетіпті. «Қап» деген маған, тап сондай мүйізді қамшы жасап сыйлауға уәде етті.

Күн кешкіре Қызылтауға жетіп, Әбсаматтың есігі алдына тоқтағанбыз. Анау Алтыбай батыр, Үйсінбай мазарларына барар жолды Әбсамат біле қоймайды. Кеш те болса әрі 20 км жатқан Мұрат Қожанбердиннің үйіне тарттық. Мұраттың да жолдан келген беті екен. Осы маңның әр қуысын білетін Мұрат жүріс мақсатымды естіп, жолға шықтық.

Үйсінбай мазары - Ұлы далаға салған қоңыраудай сыңғырлап тұрған ғажайып сәулет өнері. Бұқар мен Самарқандағы мешіт минареттеріндегі сиқырлы өрнектерге көзің тоқтамай жүгіріп кетуші еді, міне, сондай өрнекті іргесінен бастап, ұшар басына дейін жалғастырған мазарға таң қалмасқа болмайды. Әрі осындай сәулет өнерін қалдырған өнер иесіне ризасың.

Осы бір тұста қайтыс болған кісіні сағаналап жерлеу рәсімінің куәсіндей де мазарлар тұр. Көбі құлап қалыпты. Бір шегі жатқан ұзын тас рәсімнен қалған мұнардай ұзынынан түсіп жатыр.

Алтыбай батырдың мазарының күмбезінің төбесінде, мен көрген 1985 жылы, шоқпары әлі қадаулы тұрған. Шоқпардың ұшындағы күміс жамбыны белсеңділер атып түсірген. Атылған оқтардың ізі шоқпардан айқын көрінетін. Бүгінде батырдың шоқпары жерде жатыр, жартылай шірі бастапты. Мұраны сақтауға әлі қолымыз жетпей жүрген бір халықпыз.

«Мынау Олжаның бейіті» дейді сондай бір тамаша мазарға келгенде Мұрат. «Олжа кім?». Ол бір тұтас рудың аты. Мазарға кірген едім, ішінде ұшы төбеге жалғаса қаланған отау бейіт тар екен. Ендеше, бұл қыздың бейіті екені күмәнсіз. Бойжеткен, ұзатылуға жақын қалғанда кенеттен қайтыс болған деуге боларлық жағдай.

Ұзын аққан Шажағай өзенінің орта тұсында Ағыбай батырдың үш өкінішінің бірі болған Бостан байдың қызы Зүбәннің мазары. Өлдебіреулер іргесіне «бабамыз пәленшенің бейіті» деп көктас қойып кетіпті. Тарихтың бетін өздерінше жазуға әуес біреулердің ісі.

Мұрат бізді Бәбіше тауының бір сайындағы үйінді тасқа алып келген. Үйінді адам қолымен арнайы қаланған. Бір шетін біреу бұзыпты. Қай заманнан қалған мұра, мұны тарихшылар арнайы зерттемесе, атүсті пікір айтуға болатын іс емес.

Ендігі мақсат - Қызылтаудан батысқа қарай жатқан көне заманда мыс қорытқан орындар мен Кенесары қамалына бару. Жолшыбай студентте отырған Таңатты ала кеттік. Көне мыс зауытын аршып ашқан жерді қалың шілік пен ши басып кетіпті. Осыдан жиырма жыл бұрын ашық жатқан мыс қорытқан өртек пештердің ізі де жоқ. Міне, бұл өз мұрамызды, ата тарихты қорғай алмағанымыздың көрінісі. Аршылып, қазылған жердің нобайы өзіме белгілі. Мына бір тұстан көне құдықты тапқан еді, енді оны кім іздер. Өкіне отырып, әрі аттандық.

Жолшыбай жол көрсетуге тағы бір ауылдан алған Қуат деген азамат «Қорған осы» деп бір қыстақтың орнына әкелді. «Бізге Кенесары қорғаны керек». «Жоқ оны білмеймін». «Өзің осы жерде туып-өстің бе?» «Иә». Жетесіздік-ай! Туған жерінің не тарихынан, не аңызынан хабарсыз өскен бұл не ұрпақ? Бірер шақырым жерде көрініп тұрған Кенесары салдырған қорғанға өзім бастай жөнелдім. Қамалдың іргесінен қазылған ордың тереңдігінің өзі кісі бойы қол созымнан артық. Ал қамалдың іргесіне жақын хан құдығы әлі де аман, әлі де терең. Аңшасын жыртақайға шашып жүрген миллиардер, миллионердің ел тарихына деген ықылас-ниеті бері бұрылар заман қашан туады демейміз де.

Ақ Мұстафа мешітіне қайыра соқтық. Осы жерде ұрпақ шоқынып кетпесін деп балаларды оқытқан, жазу-сызудан ешкімді құр қалдырмай, елді ілгері сүйреткен. Ақ Мұстафа ислам дінінен мол хабары бар. елге

жөн айтып, қисық кеткенді тезге салып отырған иманжүзді, білікті адам болған екен.

Көктіңкөлге түнделетіп, зорға жеттік. Майра әкім кабинетіне осы елдің сөзін білер Тілеу, Мейрам, Баянды ақсақалдарды жинаған екен. Біраз сұхбаттастық. Ауылдың тап ортасында түрме-карцер тұр. Біраз бүлінген. Бүлдірмеу керек екенін де айтып жатырмыз. Балапан бидің мазарын Карлаг билігі бір кезде түрме еткен екен. Көзіңді бақырайтып қойып қазақты қорлау деген осы да. Үнін шығарған азаматтың барар жері белгілі. Целинный ауылының ортасындағы құлаған мазарға 1932 жылы аштан қырылғандарды тастай бергенін айтады Майра.

Қайтар жолда Байғазы батыр мазарына тоқтадық. Марқұм Ақселеу досымыздың ынтасымен мазар қайта жаңғыртылған еді. Мәдени ескерткіштің ерекше бір нұсқасын көргісі келген кімге болса да баруға болатын мазар Жыландының бауырында тұр.

Босаға әкімі Әбдірашид Айыртаудың бауырында қарсы алған. Жүріс кестесіндегі Қазыбек би мерейтойына байланысты өзгерісті естімей қалыпты да, біз оны жолдан ұстағандай болған екенбіз. Алғаш көрсеткені - Айыртаудың тас құдығы. Тереңдігі кісі бойындай тасқұдық - кәдімгі гранит тастан ойып алғандай табиғаттың ерекше көрінісі. Сол жерден жоғары өрлеп поезбен өтіп бара жатқан жұртты еріксіз терезеге телміртетін, тас шыңның басына қадалып қалған, әр кез әр түрлі кейіп боп көрінетін Айыртаудың сақшысын суретке түсірдік. Бұл маңда да балбал тастар қалмапты. Бір кезде совхозға жалданып қорақопсы салған кавказдықтар талай мүсін тастарды ірге тасқа қалап жібергенін Әбдірашид те айтып тұр. Ендігі бетті Үшбұлаққа бұрғыздым. Бестамақтан Аман ақсақалды жолбасшы еткен едік, сәл адасып барып зорға тапты. 1984 жылы Ағыбай басына көктас орнатып келе жатып Үшбұлақты алғаш көргенмін. Атақты бұлақтың суы екі-үш метр жерге атқылап жатқан. Сонда жанымызға ерген Ісмақов Серік ақсақал «Е, Кәмел, бұл судың азайған кезі, бұрында тіке аспанға шапшып жатушы еді» деген. Бұлақтың бүгінгі ағысының өзі керемет, арғы жақтан аса қуатты насоспен айдап жатқандай әсер қалдырған.

Босаға ауылының қарсы алдындағы Базар бидің мазары жақсы сақталыпты. Базар би Шортанбай жыраудың әкесі Қанаймен бажа. Нақып қожаның үлкен қызы Күнімжанды Базар алса, екінші қызы Шүкіман Қанайға қосылған.

Базар би мазарына әрі Шомаққа өтіп, Анарбек жыршының көктасын көріп, дұға оқып, Қанай бұлағына жеткенбіз. Бұлақ мол суы. Заманында Қанай осы бұлақтың суын бөгеп, арық қазып егін еккенін Анарбек жыршы, Аралбай Әлі ақсақал да көрсеткен. Ғасыр өтсе де, сол арықтың

нобайы әлі жатыр екен. Әбдірашид таңғалды, бұл жағдайды біле қоймайтынын айтқан.

Асудан асып, Ысқақ Қалпенің мешітіне жеттік. Мешіт табиғаттың бір тамаша жеріне салынған. Іргесі әлі бүтін. Жанашыр табылса, қалпына келтіріп қоюға да болар еді. Сонау төменде жатқан, Кәрсөн болыстығының алғашқы болысы Есбергеннің мазарын бұл маңда менен басқа ешкім білмейтін болып шақты. «Рахмет, Кәмеке, өз жерімізді өзімізге таныстырдыңыз» дейді Әбдірашид.

Киіктіге түнделете жеттік. Бұл жердің әкімі Қазыбек - жаңа адам. Ертеңіне ертелетіп жолбасшылыққа Серік Баймолдатеін алып аттандық. Ауыл іргесіндегі мазарларға бұрғыздым. Көзім түскеніне тоқтағанбыз. Көктаста «Бегалы ұлы Жолдас» деп қойыпты. Бегалының кім екенін «Құба белдерде» жазғанмын. Бегалының бейіті Қаратайдың Қараталы атты өзеннің бойындағы Айғырұшқаннан әрі жатыр.

Серік жолбасшы Беласқандағы бір-біріне тіркескен көне заман қорымдарына апарды. Қорымдардың орта тұсында диаметрі отыз метрге жақын патша қорғаны жатыр. Әзірге іргесі бүтін осы қорған десе болады. Кішірек таспен қоршағандарының талайын ашып тастаған. Сонау биіктегі Ес батырдың мазарына көтерілген едік, ұрпақтары таспен өріп қалпына келтіріп қалаған мазар осы айналаның сақшысындай көрінді.

Ағыбай батырдың басындағы Хамит ақсақал «Сізді ертең келеді» деп айтқан еді деп күле қарсы алды. Мазар жаңартылған. 1984 жылы қара күзінде батырдың басына алғаш көктас қойған да біз едік. Келер жылы батырдың мазарын сақтау жөнінде Мәдениет министрлігінің алдына мәселе де қойғанбыз. Батыр басынан бірер шақырым жердегі таңбалы тасқа жеттік. Тас бетіне қашалып салынған әлденеше жүз суреттің тек аса бір құндыларын ғана суретке түсіруді тапсырып жатырмын. Шоферіміз Бегалыға ерекше тапсырма бердім. Әлем тарихында кездесе бермейтін жалпақ тастағы мына түрлі аңды қолына таяқ ұстап қоршап тұрған адамдардың суретін нақты шығуы үшін өңдеп тұруды міндеттедім. Немерем Досмұхаммед тамаша бір суреттерді тапқан сайын Дидарды шақырып, екеуара тіл табысып жатыр. Мына суреттердің бәрін суретке түсіріп біту бірер сағатта мүмкін емес, уақыт та тығыз.

Таңбалы тастан әрі жиырма шақырымдай қашықта Шалғынбай мазары, онан әрі сонша жерде атақты Итаяқ күйші жатыр. Арқа халқына шертпе күй өнерін ерекше сіңірген Итаяқ күйші деуші еді. Мазарын он жыл іздеп зорға тапқан едім. Бүгінде мазардың бір іргесі құлап қалыпты. Мен қойып кеткен темір-тақта сол қалпында екен. Ұлы күйшіге арнайы дұға оқыдық. Икең - Тәттімбет, Тоқа, Қыздарбектерден әрі ғұмыр кешкен ұлы тұлға. Бірер күйі менде ғана сақтаулы.

Қайта айналып Тайатқандағы сырғанақ тасқа келіп, биігінде жатқан Ағыбайдың балуан тасын суретке түсірдік. Ағекең осы тасты етекпен биікке көтеріп шығарған деседі. Біздің балуандардың көбі кеудеге де көтеруге жарамай жатыр. Қайта айналып Киіктіге түн ортасында зорға жеттік те, ертемен Мойынтыға аттанғанбыз. Мойынты әкімі Саяхат бізді Арқарлыда қарсы алды. Өзі еңбек демалысында екен. Біздің осы мақсатты жүрістеріміз туралы түнде ғана әкімдіктегі Оралдан естіпті. Саяхаттың жанында Мойынты мешітінің имамы Орман. Ол - ұлы күйші Қыздарбектің шөбересі. Қыз-ағанның да мазары осы Арқарлыда. Мойынтыдан әрі өтіп, жиырма шақырымдай жүріп Ершіман байдың мазарына жеттік. Биіктігі сегіз метрге жуық мазардың қалау үлгісі де өте тәуір. Ершіман байға 4 мың жылқы біткен деседі. Бір атақты жұтта малы қырылса керек. Сонан Ершекең Қарқаралы Бошандарына барса сол ағайындар алдында 500 жылқы салып берген деседі. Ершіман бай мазары жанындағы аласалау дөп-дөңгелек мазар осы Кәрсөн еліне алғаш имамдық еткен Башардың мәңгілік орыны. Басында әлі көктас жоқ. Сол жерде Оң қажының да мазары тұр.

Андастың Ақбұлағында бізді Темірхан қарсы алды. Бұл жақтың ой-қырын Темірхан өте жақсы біледі. Көпбайдың атақты мазарына жеткенбіз. Көпбай - Кәрсөн болыстығының Есбергеннен кейінгі болысы. Әжі төренің атақты атын сұрататыны - осы Көпбай. Мазардың құрылысы да ерекше. Балалы Сәдуақас жатқан кіші мазар өте әдемі салынған. Үш күнге созылған сапардан шаршап, қараңғы түсе Ақсу-Аюлыға да жеттік.

Араға күн салып, Ақшатау, Ақжал өңіріне атанғанбыз. Ақшатау әкімі Қуандық Ақиректің маңынан қарса алған. Бетті бірден Толағайға қарай бұрғыздым. Толағай - қазақ еліне аңыз болған тау. Таудың арғы жағындағы қалау үлгісі мақтан боларлық мазарды 1973 жылы көргенмін. Иесі Барқы дескен еді. Мазар әлі сол қалпында десе болғандай екен. Тек, көктасқа Барқыұлы Сәттібай деп жазылыпты. Сол атақты мазардың жанында жұпыны ғана аласа төртқұлақты бейіт жатыр. Бұл бейітте сол 1973 жылы бұлақ басында мал жайып отырған ақсақалдар 18 мың жылқы біткен Адамбай жатыр деген. Таң қалған едім. Осыншама мал біткен адам неге өзіне айтулы мазар салдырмаған деп.

Жоқ, бәрі басқаша екен. 17 мың мал айдаған Жәңгір төре де өзіне атақты мазар салуға тыйым салған. 18 мың жылқы біткен Адамбай жәй бейітте жатыр. Иә, олар дүниенің жалғандығын жақсы түсініп, өлшеулі ғұмырда дүние мүлікке, сән-салтанат, ырду-дырдуға қызықпауды үгіттеп кеткен, өмірден өткен соңғы сәтімен де осы ұстанымын дәлелдеп кеткен тұлғалар екен.

Тасқа тұнған құпия

Қуандық Боқайдың Қарашілігіне, онан әрі Жосыбайға әкелген. Жосыбайдағы көктастағы жазуды суретке түсіріп, облыстағы имамдарға оқыттық. Арабтың ең қиын өрнектеп жазатыны екен, әйтеуір Боқай болыстың аты шықты.

*Ақ иық Боқай едің Нұрадағы
Көретін қиындықты қиядағы.
Орыныңа екі жаман таласып жүр,
Артында болмаған соң тиянағы, -*

делінген Боқай осы.

Жарылғап ауылының жанындағы Байсейіт бидің бәйбішесі Зылиханың мазарын қайта жөндеуден өткізген. Зылиха - атақты жомарт Нұрланның шешесі. Толығырақ мәліметті «Құба белдер» романынан табуға болады. Ауылдан әріректе өзен бойында атақты Түсетай ақын жатыр. Ақынның беттасы зорға көрініп жатқан қабірін 1997 жылы жаныма 87 жастағы Қаппар ақсақалды ертіп жүріп тауып берген едік. Шарбақ қойдырғанбыз. Сол шарбақ әлі тұр. Ашып-шашып ас беріп жатқандар басына көктас не бір белгі қоюға жарамапты. Алтыншоқыға жақын жатқан Бодық батырдың қазақи үлгісімен салған тәп-тәуір мазары болушы еді, оның орнына төртбұрышты, әйтеуір күмбезі бар мазар салыпты. Не шығыстың, не батыстың сәулет өнеріне келмейтін құрылыс екен.

Байсейіт бидің мазарына қарай бұрылғанбыз. Жолай Ақсейітұлы Құлжанбектің мазарына бұрылып, дұға бағыштадық. Байсейіттің мазарын алғаш рет 1997 жылы қара күзінде көргенмін. Жолбасшымыз 87 жастағы Қаппар ақсақал. Бидің мазары тұрған жерді не Мәният, не Төрехан білмейді екен. Кештете жеттік. Төрт құлақты бейіттің үстінен дөңгелене қаланған жабу найзадай шаншылып барып бітіпті. Суретке түсірген едім, алакөлеңке кештегі сурет шықпай қалды.

Бес атаның ең атақты биінің мазары құлап жатыр екен. Кешегі сәнінен жұрнақ жоқ. Инженер орысқа: «Сенің іздегенің мынау ғой, - деп жұдырықтай алтын беріп, - ал осыны. Жерімді бүлдірме. Жерімді бүлдіргенің - елімді бүлдіргенің» деген бидің быт-шыт мазарын көріп, көңіл құлазыды. Мазар желкесіндегі тасқа отыра кеттім, іштей тағы бір дұғаны арнағам.

Жүрісінен жаңылып келе жатқан машинамызды Ақжалға тастап, әкім Медеттің машинасына отырып, Қызылеспеге тарттық. Қызылеспе Ақжалдан 40 км қашықтықта. Бұл жер 1928 жылдан 29-жылға, 1929 жылдан 30-жылға қараған жылдары Шет ауданының орталығы

болған. 1930 жылдың жазында аудан басшысы Шәріп Нұрмағамбетов орталықты осы Аюлы баурайына әкеліп орналастырған.

Қызылеспе ағылшындардың руднигі. 1928 жылы ағылшындардың қоймасы түрмеге айналған. Осы жердің жам отынын пайдаланып мыс қорытқан Домна пешінің қалдығы әлі біразға тұратындай екен. Шеткеріректе тұрған ағылшындардың офисі - 1928 жылы Шет ауданының райсполкомы отырған кеңсе. 1987 жылғы суреті сақтаулы, әлі аман еді. Енді міне, осы әлемнің тасы жетпегендей офистің маңдайшасының бір бөлігін құлатып, тас алыпты. Тарихи мұраны бүлдіруге болмайды деген түсінік миы ашығандардың санасына қашан жетер екен.

Кештетіп Батыр Баян, Итқара жатқан жерге соғып, кеш те болса шаһарымызға, үйімізге бет алдық.

Тамыздың 27-күні де болып қалыпты. Айға жуық ел мен жерді аралап жүрміз. Кеңшоқы әкімінің кеңсесіне сегіз жарымда жеткенбіз. Әйтеуір күзетшісі бар екен. Боранқұл да жетті. Жөн білетіндердің ішінен Тәженді алып, Кеңшоқы кенішінің жұртына тарттық. Оразай тауының етегіндегі қалақ тастары шаншылып тұрған ескі қорымды зорға таптық. Кезінде біреулер аршыған, кейінде үй-қора қалағандар тас алған қорым тас-талқан десе болады. Әйтеуір екі-үш қалақ тас қалқиып тұр.

Реставраторлар жөндеп жатқан Нұрлан мазарына барғанбыз. Мазарды сақтау үшін сыртынан қалап жатыр екен. Мен 1993 жылы мазарды сыртынан да, ішінен де фотоға түсіріп әкеткенмін. Әсіресе ішкі жағы аса әсем еді, әрі «міне, қазақ осылай өрнектеп, түйін түйе білген» дейтіндей көрікті-тін. (Сол суреттерді реставраторларға табыс еттім.)

Қызылтаста, егіз қойтаста жартастың басына қашап салған дойбының тақтасы бар. Қола заманнан қалған мұра. Бір қызығы, 64 ұя емес, 74. Ендігі бетім сол еді. Жолдан жаңылмайын деп жолдағы қыстаққа соқтық. Иесі Бағдат деген жігіт екен. Мені сырттай еститінін айтып, «Бір көрсем, тілдесем екен» дегенін де жеткізді. Барар мақсатымызды естіп, «Сол дойбы тасты біз таба алмай жүрміз. Кеше ғана тағы іздеп келдім» деген. Бағдат егіз қойтастың іргесіндегі екі жағалауы жар боп кеткен өзеннің өткелін тапты, біз жартас басындағы шет-шетін қына баса бастаған дойбытасқа көтерілдік. Осы жердегі бір құпия жағдай туралы да біраз әңгіме өрбіген.

Өзеннен өтіп, бір қорымдағы жатқан түйеге ұқсас тасты да, Бағдаттың егінінің шегіндегі басы қағылып қалған балбал тасты да қалпына келтіріп суретке түсірдік.

Иә, қанша іздесең де бұрын кез келген жерде шошайып тұратын балбал тастардың түгін таппайсың. Балбал тасқа жау көп. Академик Әлкей Марғұлан Көрпетай-Нұртай маңының бір жерінен адам бейнесі толық етегінде жазуы бар ғажайып балбал тас тапқанын, ол жолы алып

Тасқа тұнған құпия

кете алмай, бірер жылдан соң қайта барғанда сол тастың орнында жоқ боп шыққанын жазған еді. Сұрастырып жүрдім. Чапай деген ауылдан келіп, мектепте завхоз болып жүрген Әшімбек деген азамат білетін болып шықты. Чапайдағы біреу сол тасты әкеліп, қорасының іргесіне қалапты. Әшімбекті басшы етіп сол ауылға, сол үйге барғанбыз. Үй иесі есік алдында кезікті. Есік алдындағы қора жоқ. Тасты сұраймыз. «Иә, болған. Суреті бар тастың. Жазуы көрініп жататын. Қораны бұзған соң трактормен барлық топан-топырағымен өзенге итертіп тастағанбыз» дейді «иесі».

Қайтар жолда Әшімбек «мына алаңда оннан аса сымтас тізіліп тұрушы еді. Совхоз директоры шөп шапқанда «мешайт» деп бәрін трактормен сыдыртты» дейді. Сол алаңнан екі балбал тасты іздеп жүріп тауып, шеттегі аудандың музейге тапсырдым. Әріп таныған директор, қарадүрсін партком даланың сымтас-балбалдарына да жау боп тиген заман-ай.

Қыркүйектің 28 жұлдызы да болып қалыпты. Аудан әкімі Марат Жандәулетовке шығып, машина босаттырып алып, тағы да Талдыға аттандық. Барар жеріміз Наршөккен тауының етегіндегі №6 баз, қазақша Ананды деген жер. Осы жерде «Путь к коммунизму» совхозының бір бөлімшесі болған. Сол бөлімшеде қазақ елінің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлының атасы Алпыс ақсақал тұрған. Қолы босаған шамада Нүрекең сол бөлімшеге келгенде ауыл іргесіндегі тасқа шығып кітап оқып отыратынын естідік. Куәгер жетерлік. Осы елдің тумасы Біләл Доскеев те, Жаппарұлы Айбат, Ахметов Әубәкір, Елдес Тайшықовалар көзі тірі куәлар. Айбат ақсақал бізге ілесті. Қазір қаңырап қалған осы ауылдың туған жері неткен әдемі жер еді десейші. Міне, мына шоқы ауыл іргесінде. Сонау тастағы жел өтінен тыс ұяда отырып, тұңғыш Президент кітап оқыған. Жасұланның фотоаппараты сарт-сұрт жұмыс істеп жатыр.

Ең соңына қалдырған Ақсу-Аюлы өңіріндегі мәдени мұраны екше-леуді Шортанбай жыраудың мәңгілік орнын көруден бастадық. Жырау республикалық киелі орындар тізіміне енген. Астанада қажетті қағаздарын да сұрастырып жатыр. Жырауға барар жолға біреу бейіт тұрғызып қойыпты. Ертең жырауға мазар тұрғызылса, жолдағы бейітті Құлатып кетпей ме. Осыны ойламағандарға айтар сөз жоқ.

Шабанбай бидің мазарына барып, дұға оқып, тесіктасқа жеткенбіз. Тесіктастағы көне сурет-жазу тарихқа кірген, оқулықтарда бар. Соның үстіне бір мақұлық «Еркебұлан, Фархад» деп жазып қойыпты. Неткен сорақылық, неткен жарместік. Сау қалғанын суретке түсірдік.

Ақсу-Аюлының іргесінде 1955 жылы Ә.Марғұлан алғаш қазған көне заманның патша қорғаны бар. Бала кезімізде біз көрген қорғанның

биіктігі аттылы адамнан биіктеу еді. Сыртындағы тас қоршаудан басқа үйілген топырақ арасынан үш қатар тас қоршау көзге түсетін. Нағыз далалың пирамида осы шығар. Қалпына келтірсе, «бізде де осындай бар» деп ел мақтанышы болар еді.

Аюлы тауының терістігі мен түстік жағындағы екі үңгірге келгенбіз. Екі үңгірде де 1960-1962 жылдары тәуелсіздікті аңсаған осы елдің жігіттері («ЕСЕП» партиясы) машинкамен саяси үнпарақ басып, бар қазақ еліне таратқан. Өткен күннен өшпес белгі. Тәуелсіздік тарихына еріксіз кіретін орындар.

Аудан орталығындағы бұлақты Тілеуқабыл Есенбекұлы жөндеткен. 1962 жылы аудандық газетке арнайы келген Әмірхан Омаров ақсақал «Бұл бұлақты Жәкеннің томар бұлағы» деп атаушы едік деп газетке жаздырған еді.

Тарихи негізде құралған музей-ел мақтанышы. Тап сондай музей іргедегі Ақтоғайда жұмыс істеп тұр. Біз сол негізден айырылып қалғандаймыз. Музей - Шортанбай жырау атындағы музей болып ашылған еді. Мұнда Шортекеңе Қарабек жасатып берген өмірінің соңғы бес жылында мініп жүрген күймелі арба бар. Музейге тапсырушы да мен - К. Жүністегі. Музейдің бұрынғы басшысы пәуескені Шортанбай жырауға қимай оны Қарабектікі деп қойыпты. Жыраудан қалған жез леген болушы еді, оны да көре алмадық. Шортанбай жыраудың Қазан баспасынан шыққан кітабының ксерокопиясы болушы еді, оны таппадық. Сол сияқты академик С. Қирабаев, Т. Кәкішев, М. Мағауиннің, т.б ұлы жырау туралы жазған пікірлерге арналған папка да көзге түспеді. Әйтеуір жырау салдырған су диірменнің үлкен үстелдей диірмен тасы тұр. Оны жоғалтып жіберу қолдан келмес. Дегенмен жыраудың жекеменшігі болмаса да, қолына ұстап көрген біраз заттың қайда екені белгісіз. Сол сияқты маған осы елге прокурор болған Күзгібеков Мұқаш берген атақты Шоң бидің самаурыны мен үлкен жез легеннің жоқ екені көзге ұрып тұр.

Музейдегі орны толмас кемшілік - ұлт ретінде құрып кетуге шақ қалған қатерлі уақыт туралы деректердің залдан алынып тасталуы. Шет ауданы халқы 1928 жылғы 48311 адамнан 1933 жылы 5021 адамы ғана тірі қалған ел. 1931 жылы ауданның өз басында 32 адам атылса, Қосдоңғалда 27 кісі оққа байланды. Тірі келіншектің төсін тіліп, бір жасар баласын оққа байлағаны туралы суретші салған полотноны музей басшысы лақтырып тастаған. Сірә, бұл полотнодағы жеңдеттердің жантүршігерлік ісі кейбіреулердің жанды жеріне тисе керек. Кейпі ғана қазақ, рухы орыстанып кеткендерден мұнан басқаны күтуде де болмайды.

Шет жұрты отыз екінің аштығына қарсы шығып бақты. Жасырын жиналыстар өткізді. Топ-тобымен қарсылық жасап, топ-тобымен атылды. Тәуелсіздікті аңсаған жастар «Есеп» деген ұйым құрдық. Бірақ музейде оларға орын жоқ. Музей жып-жылтыр, ол атылып-шабылмай, тамаша ойын-тоймен «коммунизм» орнатып қойыпты.

Елдің қасіретін ұрпаққа көрсетіп, түсіндіріп өсірмесек, олар кім болып қалыптасады дегенді ойламаған соң айтар сөз жоқ. Иә, мұндайлардың Шортанбай жырауға теріс пейіл білдіріп жүргені де түсінікті. Теріс оқу қанына сіңіп, теріске бет алғандардың елге оң бетін бере қоюы қиын.

Музейде Т. Есенбеков тапсырған саятшылыққа арналған бұйымдар көз тартарлық. Сол сияқты біраз ақындар мен күйшілердің суреттері мен кезінде менің қолымнан өткен аспаптарының сақталғаны да жақсы. Тек бар дүниені тарихи негізге қарай бұру жеткіліксіз. Музей «пәленше пәлен қызмет істеді» деп жапырлатып сурет іліп қоятын баяғының «дом пионері» емес екенін ұққан жөн.

Әр күн - тарих қойнауына еніп бара жатқан сәт. Әркімнің өмірі де жол-жөнекей айналаға көз салған жолаушының жүрісіндей ғана құбылыс. Біз де тарих сақтаған мұраларға жол-жөнекей ойлана отырып, көз салдық.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
ӨМІРГЕ ҚҰШТАР ӨРНЕКТЕР.....	9
АЗАТТЫҚ ЖОЛЫНДА.....	29
КӘУСӘР БҰЛАҚ, МАРЖАН КӨЛ.....	51
АРҚАНЫҢ ЗАҢҒАР ШЫҢДАРЫНДА.....	61
КҮМБІР ҚАҚҚАН КҮМБЕЗДЕР.....	81
ҒИБАДАТХАНАДАН - ПИРАМИДАҒА.....	139
ЕРЕУІЛ АТҚА ЕР САЛЫП.....	149
МЕШТ, МУЗЕЙЛЕР СЫР ШЕРТЕДІ.....	157
КЕШЕГІ ЖҰРТТАДА ТОЙ БОЛҒАН.....	167
ЖОЛ -ЖӨНЕКЕЙ.....	175

КӘМЕЛ ЖҮНІСТЕГІ

Тасқа тұнған құпия

Менімен бірге тау-тасты аралап, кітапқа қажетті суреттерді түсірген Амантай Жасұлан Көшкімбайұлы, Дидар, Сәулет, Бегалы, Бекзат атты азаматтарға және беттеген Мейрам Дәулетбекұлы Садуақасовқа көп рахмет айтамын.

Редакторы *Гулзат Ақжолова*
Техникалық редакторы *Эльмира Заманбек*
Көркемдеуші редакторы *Жеңіс Қазанқаров*
Дизайнері *Әсел Күнтуова*
Компьютерде беттеген *Ақерке Сқақова*

Басуға 22.08.18 қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 16,25.
Тапсырыс №210. Таралымы 500 дана.

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13
"РЕГИС-СТ Полиграф" баспаханасында басылды
01000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

ISBN 978-601-338-095-7

9

7 8 6 0 1 3 3 8 0 9 5 7

1FOLANT